

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLI BILIMLENDIRIWMINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI**

Baslawısh tálim fakulteti

Ulıwma pedagogika hám psixologiyasi kafedrası

ULIWMA PSIXOLOGIYA

páninen

Barlıq tálim bakalavr tálim baǵdarı ushın mólsherlengen

LEKCIYA TEKSTI

:
**Pán oqıtıwshısı G.Matmuratova-“Ulıwma pedagogika va psixologiya” kafedrasiniń
úlken oqıtıwshısı**

Nókis- 2020

I tema: PSIXOLOGIYA PÁNINIŇ PREDMETI HÁM RAWAJLANIW TARIYXI

REJE:

- 1.1. Psixologiya pániniŇ predmeti hám waziypalari.
- 1.2. PsixologiyapániniŇpredmeti haqqındaǵı kóz-qaraslar rawajlaniwiniŇ tiykarǵı basqishlari.
- 1.3. Psixologiyanińdúzilisi, psixologiya tarawlarına psixologiyaniŇpánler diziminde tutqan orni.
- 1.4. Psixologiya pániniŇ rawajlaniw tariyxı
- 1.5. Psixologiya pánining iri ilimiy baǵdarlari hám mektepleri

1.1. Psixologiya pa`ninin` predmeti ha`m waziypalari

Psixologiya joqari Oqıw orinlarında Oqıw predmeti hám pán sifatında úyreniledi.

Psixologiyani pán sifatında úyreniw menen oning qanday pán ekenligi, qásiyetleri hám nelerdi úyreniwı haqqında bilimlerge erisiledi.

Psixologiyalıq bilim hám tájiriybelerdi ózlestiriw talabalarǵa átiraptaǵı adamlardı olar menen qarım-qatnasta, óz-ara birgelikne islesiwde biliw ushin; olardıń pikiri, maqseti, kechirmeleri, qiziqıw hám qábiletleri, záreúrlik hám motivlari h/t/b.larin biliw hám qóllaw ushin zárur.

Biz har qanday pándi eki úlken tiykarǵı toparlarǵa bóliwimiz múmkin: Positiv Pánler hám Normativ Pánler. Fizikalıq hám turmisliq pánler positiv pánlar deb ataliwına qaramastan, logika, falsafa hám etika siyaqlı pánler tabiiy pánler kategoriyasına kiredi. Normativ pánlerdi positiv pánler menen salıstırsa, positiv pánler faktlarnı uyrenedi, “ne?”ligin súwretleydi hám “ne bóliwi kerek” degen sorawlarǵa juwap beredi.

Psixologiya hech qanday gumansız Positiv pánler toparına kirip ketedi.¹

PsixologiyaniŇ waziypalari tuykarinan to`mendegilerden ibarat:

- psixikalıq hádiyselerdińáhmiyeti hám olardıń nızamlılıqlarin úyreniw;
- olardı basqariwdi uyreniw;
- alıńan bilimlerden qalıplesken pánlerhám tarawlar menen bir qatarda turǵan ámeliyattiń basqa tarawlari nátiyjeliligini asiriw maqsetinde paydalaniw;
- ámeliy xizmettiń teoriyalıq tiykari bólip xizmet etiw.

Kórsetilgen ulıwma waziypalardan tisqari házir psixologiya to`mendegi jeke waziypalar menen de shugullanbaqta: psixikaniŇ payda bóliwi hám rawajlanıwı; psixikalıq xizmettiń neyrofiziologiyalıq tiykarlari; sirtqiniŇ ishkige ótiw nızamlılıqlari; insan psixikasiniŇ sotsiallıq-tariyx faktorlarǵa baylanisliligi; dúniya psixik obrazlariniŇ qalıplesiwi hám olardı sirtqi, ámeliy xizmetke en jaydiriw nızamlılıqlari; inson psixikasiniŇ basqariliwında biologiyalıq hám sotsiallıq faktorlardıń birligi; insan psixikasi dúzilisi; biliw, insanniŇ sotsiallıq ortalıqtaǵı individual-psixologiyalıq minez-xulqi; insan xizmetiniŇ ayırım túrlari psixologiyasi.

¹ S.K.Mangal: “General Psychology” 2013y.5 p

1.2. Psixologiyapa`ninin` predmetihaqqindag`ko`z-qaraslar

«Psixologiya» atamasi eki grekshe sózden kelip shıǵadı: «psyuxe» – jan, ruh hám «logos» – tálimat, sóz.

Bir neshshe júz jıllıqlar dawamında psixologiya tárepinen úyreniletuǵın hádiyseler ullıwma«ruh», túsinigi menen belgilenip, filosofiya páni bir bólimining predmeti bólib esaplanar edi. «Psixologiya, anıǵıraǵı «psixe» sóziniń kelipshıǵıwın túsindiri beriw ushin grekáfsanalarına murojaat qılamız. Afroditaning ulı (lotin ańanalarında – Veneraniń) Erot (Amur), gózal Psixeyani unatıp qaladı. Leykin Afrodita aspan qudayı bólgan ulınıńóz taǵdirin ápiwayı qız benen baylanistirmaqshi ekenliginen narazı bolıp, Psixeyani bir qatar sinawlardan ótiwge májbur qılǵan halda olardı bir-birinen ayırıwǵa urınar edi. Biraq Psixeyaning muxabbati sonday kúshlıliginen barlıq qudaylar (mábudlar) kushlı tásirlenip, oǵan Afroditanıń barlıq talapların orınlawǵa kómek beriwge razı boladı. Erotta óz nábwetinde, Zevsti Psixeyani mábudaga aylandırıw ushin kóndiriwge muwapiq boldı. Natıyjede Psixeya máńgilikke eristi, hám olar birlesdi. Grekler ushun bul áfsana haqiqiy muxabbatıń, insan ruhi jjoqari basqishinińúlgisi edi. Sonıń ushin, Psixeya – máńgilikke erisken ápiwayı qız, óz kámilligin izlewshi ruhtıń timsalı bólip qaldı.[2]

Psixologiyaniń maqseti

Psixologiyaniń maqseti degende biz neni túsinemiz ? bul soraw to`mendegi eki pikir menen talqılanıwi mumkin:

1. Onıń xızmeti hám túrleriniń imkaniyatlari
2. Onı talqılawshi faktlar, temalar hám tarmaqlar

Psixologiya predmeti hám onıńáhmıyeti. Hár bir adam aspanniń ko`k, tereklerdiń jasil ekenligin ko`redi, ko`sheden shıǵıp atırǵan seslerdi esitedi, zatlardıń issi yamasa suwıq ekenligin sezedi, yaǵniy hár bir insan qorshaǵan ortalıqtı sezedi hám qabil etedi. Insan oylaydı hám so`yleydi, pikir júritedi. O`tmishti eslep, keleshek haqqında árman etedi. Bular este saqlaw hám ko`z aldimizǵa keltiriw járdeminde ámelge asiriladi. Ko`plegen qubilislar insandı tolgandıradi, kewlin ko`teredi yamasa qapa etip, qanday-da bir sezimlerdi payda etedi. Insan bir nárselerge umtiladi, go`zlegen maqsetine jetiw ushin talapshańlıq hám eriklik ko`rsetedi.

Biziń seziwimiz, qabil etiwimiz, este saqlawimiz, pikir júritiw hám so`ylewimiz, ko`z aldimizǵa keltiriwimiz, sezimimiz **psixikaliq protsess** dep ataladı.

Ayırım waqıtlari psixologiyalıq protsessler quramalı hám uzaq dawam etiwshi xarakterge iye bolıp, ko`terińki yamasa pás jedellikte ko`rinedi, belgili bir tásirleniwler menen o`tedi. Bul **psixikaliq jaǵday** dep ataladı.

Oqıwshiniń sabaq waqtında diqqatlı yamasa diqqatsız otiriwi, adamlarda bolatuǵın kewli ko`terińkilik yamasa ashiwli jaǵdaylar usinnan. Hár bir insan o`ziniń jeke, turaqlı ayirmashılıqlari, psixikaliq qásiyetleri menen basqalardan o`zgeshelenedi. Bir adamda qızıǵıwshılıq (misali kitap Oqıwǵa yamasa texnikaǵa) kúshlı bolsa, basqa bir adam uqıplılıǵı (matematika yamasa muzikaǵa) menen o`zgeshelenedi. Ashiwshaq adam haqqında onıń temperamenti qızgın (jigerli) desek, jáne bir adamniń minezi jaqsi, jatiq deymiz.

Qızıǵıwshılıq, uqıp, temperament, xarakter-bul **adamniń psixikaliq qásiyetleri.**

Adamlar arasındaǵı bunday ápiwayı ayirmashılıqlar haqqında túsinik bizde kishkene waqtimızdan payda boladı hám turmisliq tájiriye toplaniwi menen artıp baradı. Psixikaliq protsessler, psixikaliq jaǵday hám psixikaliq qásiyetler bir-biri menen

baylanisli hám birgelikte psixikani (ayirim waqitlari oni adamniń ishki dúnyasi yamasa psixikalıq o`miri, jan dúnyasi dep ataydi) quraydi. Solay etip, psixologiya predmeti hám bir jeke adamniń psixika hám psixikalıq qubilisı, sonday-aq topar hám jámiyette baqlanatuǵın psixikalıq qubilislar bolıp esaplanadı.

Insan psixikasin, onıń psixikalıq háreketleriniń nizamshılıǵın úyrenetuǵın ilim **psixologiya** dep ataladı. **Psixologiya shaxstıń (jeke adamniń) psixikalıq protsess, jaǵday hám qásiyetlerin súwretlep ǵana qoymastan, onıń payda bolıw sebeplerin túsindiredi.**

1. Qálegen ilim insan sanasiniń o`z aldına bir tarawı sipatında o`ziniń ayırıqsha úyreniw predmetine iye. Ulıwma liq mániste psixologiyaniń úyreniw predmeti psixika dep aytiw múmkin. **Psixika**- haqıyqatında úyreniwdiń ayırıqsha predmeti. Joqarida aytip o`tkenimizdey, psixika-miydiń qásiyeti. Iiy- ko`plegen qásiyetlerge iye, biraq psixika-ayırıqsha. Bul qorshaǵan átiraptaǵı haqıyqatlıqtı sáwlelendiriwshi qásiyet. Sáwlelendiriw qásiyeti tábiyatta keń berilgen, sondada psixologiyalıq sáwleleniw o`ziniń spetsifikalıq o`zgesheliklerine iye.

2. Psixologiya ilim sipatında tek ǵana psixikaniń hár qiyli qubilislarin úyreniw hám túsindiriwge ǵana emes, al olardıń negizin ashiw hám Ulıwma lastiriw, yaǵniy sebebin aniqlaw hám olardıń keleshektegi payda bolıwin boljaw múmkin bolatuǵın belgili bir nizamshılıqtı ornatiw.

Psixologiya- (psuñhe-jan, Logıs-ilim) insan haqqındaǵı tiykarǵı ilimlerdiń biri. Ol Áyyemgi Gretsıyada biziń eramızǵa shekemgi VII-IX ásirlerde, adamlar jan mánisin, onıń haywanatlar janinan o`zgesheligi, janniń funktsiya hám uqıplari haqqında sorawlar bere baslagan waqıtta payda bolǵan. Psixologiya predmetin dúziw boyınsha jumislar áyyemgi grek filosofı, b.e.sh. IV ásirde jasaǵan, jandı psixologiyalıq bilim predmeti sipatında túsiniwde jańa dáwirdi ashqan Aristotel`ge tiyisli. Fizikalıq dene yaki denesiz ideyalar emes, al dene hám jan ayırılmas bir pútinlikti quraǵan organizm onıń ushin bilim deregine aylandı. Aristotel`diń pikirinshe jan o`z aldına bir mazmun emes, al janlı deneni sho`lkemlestiriw usili, formasi. Jan (denesiz) jasay almaydı, biraq ol dene emes, dep oylawshılar duris pikirleydi-degen edi ol. Onıń psixologiyalıq tálimi mediko-biologiyalıq faktlerdiń jiyindisinan qurılǵan. Biraq bul Ulıwma lastiriw psixologiyaniń tiykarǵı printsipleriniń, sho`lkemlestiriw (sistemalıq), rawajlanıw hám sebepliliktiń qayta dúziliwine alıp keldi. Aristotel`di ilim sipatındaǵı psixologiyaniń atasi dep esaplawǵa boladı. Onıń Jan haqqındaǵı jumisi Ulıwma psixologiyaniń birinshi kursi, bunda ol sorawdiń tariyxin, o`zinen aldingılardıń pikirin, olarǵa o`z ko`z-qarasın bildirgen, soń olardıń jetiskenlik hám kemshiliklerinen paydalanıp o`z sheshimin usınǵan. Ilim sipatında psixologiyaniń maqseti psixèalıq o`mirdiń tiykarǵı nizamların uyreniwden ibarat. Bul nizamlardı bilıw hár bir zamanago`y adam ushin zárúr. Psixologiyani úyreniw adamǵa basqalardı jaqsıraq túsiniw, olardıń psixikalıq jaǵdayın esapqa alıw unamli hám unamsız táreplerin ko`riw adamlardaǵı anaw yamasa minaw jeke o`zgeshelikler qalay hám ne ushin payda bolatuǵınligin aniqlaw, átiraptaǵılar menen baylanisti ornatiwǵa járdem beredi. Psixologiyani tereńúyrenip atırǵan hár bir adam o`ziniń kúshli hám ázzi táreplerin ko`re aliwi, o`z ústinde islew múmkinshiligin alıp, kemshiliklerin saplastırıp, jaqsı qásiyetlerin jetilistire aladı. Psixologiyani bilıw adamlarǵa Oqıw hám jumis protsessinde járdem beredi, yaǵniy jaqsıraq túsiniw, este saqlaw, diqqat hám oylawqábiletin jaqsılaydı. Psixologiya adamniń psixologiyalıq turmisin sáwlelendiretuǵın ádebiyat, til, tariyx hám basqa da jámiyetlik ilimlerdi úyreniwde úlken áhmiyetke iye.

Psixologiya ilim sipatında. Ilimiy hám turmisliq psixologiya bar ekenligi bizge belgili. Psixologiya predmeti tiri janniń hár qiyli ishki hám sirtqi ko`rinislerindegi

psixikasi, onıń bul ko`rinisler hám protsessler arasındaǵı korrelyatsiya, sub`ekttiń sotsiallıq qatnasındaǵı

Shıǵıs oyshılarınıń psixologiyalıq ko`z-qarasları:

Xorazmiy-Turanniń pútkil dúnyaǵa taniqlı alimlarinan biri Muhámmed Ibn Mussa Xorazmiy bolıp, ol shama menen 783-jilda tuwılıp, 850-jilda Baǵdadta qaytis bolǵan. Onıń atın tariyxta qaldirǵan shıǵarmalarinan – biri «Al muqabama» bul shıǵarma Batis hám Shıǵıs alimlarına algebra pání boyınsha dástúr sipatında xızmet etedi. «Algoritm», «Algebra» degen atamalar Xorezmiy atı menen baylanisli Xorazmiy sezimlik hám aqiliy biliwdiń o`zine tán o`zgeshelikleriniń mánisin, o`z-ara baylanisin aytip o`tedi. Aqiliy biliw sezimsiz bolmaydı. Sezimlik biliw barlıqtıń sirtqi tárepleri haqqında bilim beriw o`zegi. Aqiliy biliw járdeminde insan nárses hám hádiyselerdiń quramalı ishki dúzilisin, áhmiyetin, nizamlıqların bilip aladı.

Mussa Xorazmiydiń shıǵarmaları jaratqan tálimati psixologiyalıq, filosofiyalıq ko`z-qarasları házirgi dáwir ushin úlken ǵáziyine, erkinliginiń ushin xızmet etetuǵın biybaha ruxiy baylıq bolıp tabıladı.

Farabiy - Pútkil dúnyanıń úlken húrmetine iye ullı alimlariniń biri Abu Nasr Farabiy 873-jılı Forob awılında dúnyaǵa kelgen. Aristotelden keyingi ekinshi muǵallım, Shıǵıs Aristoteli degen at penen tanılǵan. Farabiy biliwde eki basqishti sezimlik hám aqiliy biliwdi ayıradı, sezimlik biliw barlıqtıń sirtqi qásiyetleri haqqında bilim beriw o`zegin, aqiliy biliw sezimlik biliwsiz payda bolmaydı deydi. Farabiy insan onıń seziwi aqılı materiallıq dúnya rawajlanıwınıń o`nimli dep esaplaydı.

Ibn Sina - Abu Ali Ibn Sina (980-1037) «Shayxur Rais», «Olimlar olimi» pútkil dúnya pániniń ullı arbabı. Ibn Sina seziwdi sirtqi hám ishki seziwlerge bo`ledi. Sirtqi seziwler insandı sirtqi dúnya menen baylanistiradı. Ishki seziwler aqıl oylawı eslep qalıwı, úlken áhmiyetke iye ekenligin aytip o`tedi.

Ibn Sina miydi barlıq seziwlerden bariwshi nervler orayı Ulıwma insan nerv sistemasiniń orayı ekenligi haqqındaǵı tálimattin aldi súredi. Organizmde júz berip atırǵan protsessler menen sonıń ishinde nerv sistemasi menen ko`plegen emotsional jaǵdaylar, stressler baylanisli. Birinshilerden bolıp buni X ásirdiń belgili ilimpazi Ibn Sina dálillegen. Psixiologiyalıq qubilislardıń fiziologiyalıqlardan ǵárezziligin izertley otirip, zamanago`y psixologiyada «**assotsiativ eksperiment**» dep atalǵan metodikani islep shıqtı. Bul eksperiment adam ushin emotsional áhmiyetli bolǵan so`z yamasa oy, dem aliw, pul`s, reaksiya waqtı hám t. basqanı payda etetuǵınlıǵın anıq ko`rsetti. Bul faktke belgili shinliq detektorları da qurılǵan, bunda somatikalıq protsesslerdegi buriliw (qiysayıw), o`tirik juwaplardı diagnostikalaydı.

Ibn Sina sonday-aq, «eksperimental nevroz» dep atalǵan qubilisti izertlewdi aldın ala sezgen, tájiriýbeni o`tkergen.

Eki qoyǵa birdey ot-sho`p berildi. Biraq birinshisi normal jaǵdayda, al ekinshisi bolsa qasına qasqır baylanǵan jaǵdayda awqatlanǵan. Qorqıw bul qoydıń minez-qulqına hám as sıńırıwine tásir etti. Ol birinshi qoy menen teńdey awqatlansa da, tez arada júdá azıp, o`lip qaldı. Solay etip, tereń somatikalıq qozǵalısta qarama-qarsi emotsional táshwishlerdiń (awqatqa talap bir tárepten, ekinshi tárepten-qorqıw) rolin anıq ko`rsetken.

Beruniy-Xorezmli alim Abu Rayxan Beruniy (973-1048) onıń psixologiyalıq ko`z-qarasları – biliw protsessleri seziwden baslanıwı hám oylawǵa ko`teriledi belgili nárselerden belgisiz nárseler hám hádiyselerdi biliwge qaray rawajlanıp baradı. Biliw protsesslerinde sezimlik biliw-seziw, qabil etiw, este saqlawǵa bularsız tabiyat hádiyselerin haqqında pikirdi payda etiw múmkin emes dep keltiredi.

Biliw protsessinde baqlaw, salistiriw úlken áhmiyetke iye ekenligin aytadı. Insanniń este saqlawınıń jaqsı bolıwı hámme nárselerge jaqsı tez, hám ańsat este qaladı deydi.

Navoiy- Alisher Navoiy (1441-1501) dúnya júzi páninde o`shpes iz qaldirğan ullı o`zbek shayiri, alimi oyshili bolip tabiladi. Onıń filosofiyalıq – insan o`ziniń bes seziw aǵzalari arqalı sirtqi dúnyanı bilip aladı. Duris anıq maǵliwmatlarǵa iye boladı, olardı miyde oylaw járdeminde Ulıwma lastiradı, qayta isleydi, keyin ala juwmaq shıǵaradı deydi.

Psixikaniń is-háreket nizamların túsiniwde seziw organları hám nerv sistemasi jumisin úyrengen fiziologlardıń jetiskenlikleri úlken áhmiyetke iye. Qabil aliwdıń psixofiziologiyaları boyınsha birinshi izertlewler XI ásirde arab ilimpazi **Ibn al`-Xaysam** tárepinen baslandı, ol ko`riw arqalı qabillaw protsessinde tuwri optik nátiyjelerge sanalı túrde bolmasa da qosımsha psixikalıq aktler qosıladı, hám nátiyjede qorshaǵan átiraptaǵı zatlardıń, onıń ko`lemi h.t.b. formasın qabil aliw payda bolatuǵınlıǵın ashti. Ob`ektlerdi tolıq qabillaw ushin ko`zler háreketi-ko`riw ko`sheri awisiwi zárúr. Usiniń nátiyjesinde organizm avtomatik túrde operatsiyani ámelge asıradı.

Psixologiyaniń basqa pánler menen baylanisi. Filosofiya, sotsiologiya, pedagogika, biologiya, fiziologiya, ximiya, fizika. matematika h.t.b.

Psixologiya pa`ninin` iri ilimiy bag`darlar ha`m mektepleri

Psixologiya pániniń rawajlanıwı bir qatar basqıshlardı óz ichine qamtıp alıp, bul dáwirlerde nátiyjeli izertlew isleri alıp barılǵan. Usi izertlew islerin nátiyjeli bolıwı

ushın pán printsiplerin islep shiqıw ushin záruriyat sezile basladı. Bul isler Amerika hám basqa shet el psixologiyası baǵdarları aldınǵıları alǵa súrildi. XX asr boshlarında bixeviorizm, freydizm baǵdarları payda boldı. Bixeviorizm baǵdar haywanlarda ótkerilgen tekseriwler nátiyjesine tiykarlangan bolıp, onıń aldınǵıları E.Torndayk hám Dj.Uotsonlar esaplanadı. «Bixeviorizm» ingliz tilinde “minez-qulıq” degen mánisti bildiredi. Bul aǵım psixika hám sananı biykar etip minez-qulıq penen sirtqi ortalıq ortasındaǵı qatnaslardı, nızamlılıqlardı tekseriwdi usinis etedi.

Freydizm baǵdarına venalıq psixiatr Z.Freyd tiykar salǵan. Onıń pikirinshe, adam qásiyetine bola haywanga uqsaydı. Adamnıń minez-qulqı hám háreketleri eki prinsipke: ráhátleniw hám reallıq prinsipine boysindirilǵan boladı. Bul aǵımda insanniń sanasına isenbeydi. Z.Freyd óziniń psixologiyalıq teoriyasın adam haqqındaǵı, jamiyet hám madeniyat haqqındaǵı Ulıwma táliymatqa aylantırıp, batis mámleketlerinde ulkeń abıroyǵa eristi.²

Gumanistik (jámiyetlik) Psixologiya.

Psixologiyaniń bul jańa mektebi psixologiyadaǵı aqırǵı tendensiyalardı kórsetedi. Onıń rawajlanıwında Abraxam Maslov, Kevlar Rodjers, Rollo Mey, Artur Kombs, Gordon Olportsiyaqlı psixologlar óz úleslerin qosqan. Gumanistik psixologiya insanga eń qadrınárselarnı beredi. Bul baǵdarmaqsetke baǵdarlaw shıatırıp ortalıq qamaslatırıp shıqasıyetke iye. Bulmaqsetler fizikalıq zárúrliklerdi qandırıwushı yaqı óz ózinaktuallashtırıw hám reallashtırıw siyaqlı aıpıwayı bolıwı múmkin.³

² S.K.Mangal: “General Psychology” 2013y.20-28p

³ S.K.Mangal: “General Psychology” 2013y.20-28p

This new school of psychology reflects the recent trends of humanism in psychology. The personalities like Abraham Maslow, Carl Rogers, Rollo May, Arthur Combs, Gordon Allport and others have contributed towards its growth. Humanist psychology gives more value to the human being by not considering him merely as a sophisticated machine or the victim of conflict between the ego and id. It considers him as a purposeful being, capable of adapting himself to his environment and choosing his own course of action in order to achieve the goals which he has selected for himself. These goals may be as simple as mere satisfaction of a common physical need or as lofty as the attainment of self-actualization or self-realization.

Mine usi tárizde gumanistlik psixologiya insanning shaxsiyatın erkinligin ayırıqsha qabilet hám maqsedlerin, maqsetin túsindirip beredi.

Transpersonalagiyalıq psixologiya.

Transpersonalagiyalıq psixologiya zamanagóy psixologiyadağı eń jańa baǵdarlardan biri. Óz-ózin aktuallastırıw boyınsha Abraham Maslovning isi: ol óziniń itibarin ózining shaxsiy tajribesine tiykarlanıp ótkergen. Biz neni oylawımız, ózimizdi qanday seziwimiz, halatımızdın ózgeriwi bulardıń barlıǵı transpersonalagik psixologiyaniń bir bólimi. Bul halatlar insan kushli stress hám hayajonda bolǵan paytda júzege shıǵadı. Olar kóbinese uyqu yaki tereń konsentratsiya waqtında payda boladı. Olar sirtqi tásir, belgili bir narkotik qurallar, diniy isler, yoga hám meditatsiya jollari arqalı eksperimental tárizde shaqiriladı.

Kognitik psixologiya.

Bulda zamanagóy psixologiyaniń jańa mekteplerden biri. Ol intellektualizm natiyjesinde payda bolǵan insaniyat qabiletleri hám atırap ortalıqqa maslawı jasaw ushin gúresiwdi uyretiwshi baǵdar. Bul baǵdardıń baslanǵısh negizi gestaltlar pikirlerine barıp taqaladı.⁴

This new school of contemporary psychology is the result of the wave of intellectualism demonstrating faith in the higher cognitive abilities and capacities of human beings for his adaptation to his environment and struggle for perfection. The roots of this psychology may be discovered in the cognitive outlook of the gestaltists who advocated an overall mental functioning by bringing the idea of Gestalt and insight in place of a molecular and mechanistic approach for the study of human behaviour.

Kognitik psixologiya insaniyat oylawı, eslewı, sózi, rawajlanıwı, qabil etiwı siyaqlı qásiyetlerin úyrenedi. Kognitiv psixologiya bixevioristlar baǵdarına qarama qarsi turadı.

Solay etip, Kognitik psixologiya ruhiyat mexanizminiń islew dizimin túsindirip beredi. Bul dizimde barlıq tásirler, átirap-ortalıq tásirinen kelip shıǵadı.

Geshtaltpsixologiya.

Amerikada strukturalizm hám funksionalizmge qarsi bolǵanlar shegarasız edi. Germaniyada bixeviorizmnen azıraq pariqlıwshi jańa geshtaltpsixologiya atlı mektep ashıldı.⁵

Bul mekteptiń eń belgilileri: Vertgeymer (1890-1943), Koffka (1886-1941), Volpáng Keler (1887-1967) hám Kurt Levin (1890-1947). Geshtalt sózi nemisse at bolıp Geshtalttıń inglisshe tarjıması “Konfuguratsiya” yaki apiwayı qılıp “pútinlik”. Sonıń ushin geshtalt-psixologiyası atomistik hám molekulyar jandasiwlarǵa qarsi tura aladı. Bunıń menen birgelikte insan quramalı bóleklerdiń kolleksiyası yaki element qılıp emes

⁴ S.K.Mangal: “General Psychology” 2013y. 24p

⁵ S.K.Mangal: “General Psychology” 2013y. 18p

buyumdi b tin qabil qiladi. Geshtalt-psixolog , seziwler yaki qabil etiw m nisi h r dayim Uliwma vaziyat penen baylanisli.

Solay etip, Gestalt-psixologiya sharayatti strukturalaw(kesimlarga ajiratiw), funksiyalawdan ibarat bolgan ilmiy psixologiyaga qarsi shiqdi. Sonin ishinde, ol bul dizimnin d zilisine “gerbish h m quyma”,  z-ara baylanisiwga olardi kesimlerge “gerbish” ajiraliwina qarsi shiqti h m olar haqqinda i t siniklerdi ashinarli ja day dep esapla an.⁶

TEMA. PSIXOLOGIYANIN IZERTLEW METODLARI H M TARMAQLARI

REJE:

Joba:

1. Psixologiyani  d zilisi (tarmaqlari).
2. Psixologiyani  izertlew metodlari h m ilimiy printsipleri.
3. Psixologiyani  ilimiy ba darlari.

Tayanish t sinikler: psixikaliq protsessler-diqqat, oylaw, qabil etiw, so z, este saqlaw., psixikaliq ja daylar-apatiya, j bir shegiw, turaqli qizigiwshiliq., psixikaliq o zgeshelikler-ba darlaniwshiliq, temperament, xarakter, uqiyliliq.

 debiyatlar.

1. Davletshin M.G. Umumiy psixologiyaT., TDPU, 2002.
2. Davletshin M.G., Dustmuh medova Sh.A., Mavlonov M.M., Tuychiev S.M. «Yosh va pedagogik psixologiya» T. TDPU, 2004 .
3. Ivanov I., Zufarova M. Umumiy psixologiya. Wz.FMJ., 2008.
4.  oziev E. Umumiy psixologiya. 1-2 tom. T.,Fan, 2002.

Elektron bilim resurslari

- 1.www.childpsy.ru
- 2.www.edu.uz
- 3.www.flogiston.ru
- 4.www.pedagog.uz
- 5.www.psychology.uz
- 6.www.psychology.net.ru

1. H zirgi zaman psixologiyasi usi ilimnin tariyxiy rawajlaniwi qubilisinda bo linip shiqqan, biraq, biri-biri menen tigiz baylanisqan sol ilimnin h r qiyli tarawlarini  quramali sistemasinan ibarat. Usilardin ishindegi en hmiyetlileri minalar: egerde adamnin psixikaliq xizmetini Uliwma nizamliliqlarin  yrenetu in *Uliwma psixologiya*; Psixologiyani  arawli tarawlari bala t rbiyalaw h m oqitiwdin teoriya h m praktikasi menen tigiz baylanisli bolip, h r qiyli jas basqishlarinda psixikani  rawajlaniwini  o zgesheliklerin, h r qiyli jasta i balalardin h m mektep Oqi shilarini  psixikaliq o zgesheliklerin (jas psixolgiyasini  bul tarawi *balalar psixologiyasi* dep ataladi) izertlew in jas psixologiyasi, jas  wladqa t lim (t lim psixologiyasi) h m t rbiya psixologiyasi, t rbiya beriw in psixologiyaliq nizamlilari menen shu illanatu in pedagogikaliq psixologiya, izertlew predmeti toparlardin h m kollektivler in psixologiyasi. Olar arasinda i o z-ara qatnaslar bol an sotsialliq psixologiya, miynet xizmetini  h rqiyli t rlerini – injenerlik psixologiyasi, genetikaliq psixologiya, psixofiziologiya, differentsial psixologiya, jas o zgesheligi psixologiyasi, sotsialliq

⁶ S.K.Mangal: “General Psychology” 2013y. 19p

psixologiya, pedagogikaliq psixologiya, meditsinaliq psixologiya, patopsixologiya, yuridikaliq psixologiya, psixodiagnostika hám psixoterapiyani o`z ishine qamtiydi.

2. Psixologiyaliq izertlew usillari.

Ilimiy izertlew metodlari- bul ilimpazlar so`n ilimiy teoriyalar dúziw hám praktikaliq usinislar islep shigiwda paydalanilatu`n isenimli ma`gliwmatlardi jiynawda járdem beretu`n metod hám qurallar. Ilimni`n kúshi ko`binese izertlew metodlardi`n jetiskenligine, olardi`n qanshelli dárejede isenimliligine, basqa ilimler usillarında payda bol`n ja`naliqlardi bilimni`n bul tarawi qanshelli tez hám nátiyjeli qabillawı hám paydalaniwına baylanisli. Usilargá erisilgen jerde al`ga ilgerilewshilik ko`zge taslanadi.

Joqarida aytil`nlar psixologiya`ga da tiyisli. Oni`n qubilislari sonshelli dárejede quramali hám hár qiyli, úyreniw ushin júdá qiyin bol`nligi sebepli bul ilim tariyxı dawamında oni`n tabislari, jetiskenlikleri tikkeley izertlew usillarin qollaniwdi jetilistiriwge baylanisli edi. Waqitti`n o`tiwi menen onda hár qiyli ilimlerdi`n usillari integratsiyalandi. Bul filosofiya hám sotsiologiya, matematika hám fizika, informatika hám kibernetika, fiziologiya hám meditsina, biologiya, tariyx hám ta`gi basqa bilimler usillari.

Tábiyiy hám aniq ilimler usillarin qollaniw nátiyjesinde psixologiya o`tken ásirdi`n ekinshi yarimınan baslap o`z aldına ilim sipatında ajratilip shigip, jedel rawajlana basladi. Sol waqıtqa shekem psixologiyaliq bilimlerdi tiykarınan o`zi baqlaw (introspektsiya) oy juwirti`w`ga tiykarlan`n talqilaw, basqa adamlardi`n hárketlerin baqlaw jollari menen alinatu`n edi. Usınday turmisliq faktlerdi tallaw hám duris Ulıwma lastiriw psixologiya tariyxında o`zini`n unamli rolin oynadi. Olar psixologiyaliq fenomen hám adamni`n minez-qulqi negizin túsendiriwshi dáslepki ilimiy teoriyalardi dúziwge tiykar boldi. Biraq bul usillardi`n sub`ektivizmi, olardi`n jeterli dárejede isenimli bolmawi hám quramalılı`gi aqibetinde psixologiya psixikaliq hám basqa qubilislar arasında`gi sebep-aqibet baylanislarin dálillewshi emes, al shamalawshi, eksperimental emes, filosofiylıq ilim bolip qaldi. Soni`n menen birge o`giri teoretizatsiyalan`nligi sebepli praktikadan úzilip qaldi.

Psixologiyaliq qubilislardi sanliq bahalaw`ga uriniwlari XIX ásirdi`n 2-yarimınan baslap ámelge asirilmaqta. Bunday uriniwlardi`n dáslepkillerinen biri adam seziwini`n kúshin, organizmge tásir etiwshi fizikaliq ko`lemde ko`rsetilgen stimul menen baylanistiriwshi nizamlar toparin ashiw hám formulirovkalaw (aniq aytil`n pikirlew) boldi. Bu`n Buger-Weber, Veber-Fexner, Stivens nizamlari kiredi. Olar adamni`n seziw hám fizikaliq stimuli arasında`gi baylanisti aniqlaw`ga, sonda-aq seziwdi`n absolyut hám do`rendi bosagasi járdem beretu`n matematikaliq formuladan ibarat.

Differentsial-psixologiyaliq izertlewdi rawajlandiriwdi`n baslan`gish etapın da usı`n jatqariw`ga boladi, (XIX ásirdi`n aqiri) bunda adamlardi bir-birinen ayiriqsha etetu`n Ulıwma psixologiyaliq qásiyet hám uqiplardi aniqlawda matematikaliq statistika usillari qollanila basladi.

Soń, XX ásirde matematikalıq model` hám esaplardı qollanıw tendentsiyası psixologiyanıń hár qiyli tarawlarında keń qollanıla basladı. Házir onısız hesh bir ilimiy psixologiyalıq izertlewler o`tkerilmeydi.

XIX ásirdeń 80-jılları psixologiyada laboratoriyalıq ilimiy eksperimental izertlewlerdi o`tkeriw ushin arnawlı texnikalıq ásbap hám qurılmalar payda bolıp hám qollanıla basladı. Bul baǵdarda Leyptsigte birinshi psixologiyalıq laboratoriya jumisin

sho'lkemlestirgen nemets ilimpazi V.Vund dáslepki kilerden boldi. Texnikaliq ásbap hám úskeneler izertlewshige qadaǵalaniwshi hám basqariwshi ilimiy-eksperiment o'tkeriwge, adam tásirleniwi kerek bolǵan fizikaliq stimuldıń tásinin dozirovkalaw (mo'lsherlew), onıń reaktsiyasin o'lshew múmkinshiligin berdi. Dáslep olar ápiwayı, ádette mexanikalıq ásbaplar edi. XX ásirdeń basında oǵan elektr ásbaplar qosıldı, házirgi kúnde zamanago`y radio, video, elektron hám EVM apparaturaları qollaniladı.

Izertlewlerdeń matematizatsiya hám texnizatsiyalanıwi menen birge ilimiy maǵliwmat jıynawdeń baqlaw, o`zi baqlaw hám soraw-juwap sıyaqlı dástúriy usılları o`z áhmiyetin joytpadı. Olardıń saqlanıw qalıw sebepleri bir neshe. Birinshiden psixologiyada úyrenilip atırǵan qubilislar quramalı hám unikal, olardı barlıq waqıtta da basqa ilimlerden alınǵan usıllar menen izertlep bolmaydı. Psixologiya shuǵıllanatuǵın názik qubilisardı izertlewge ko'pshilik waqıtta tábiyiy hám anıq ilimlerdeń usılları jaramaydı. Úskeneler ko're almaǵan nárseni baqlaw arqalı anıqlaw múmkin.

Biraq, baqlaw, ásirese o`zi baqlaw hár dayim isenimlilik hám durisliliqqa tekseriwde talap etedi. Ilajı bolǵan jerde bul maǵliwmatlardı ob'ektiv, ásirese matematikalıq esap usılları menen tekseriw kerek. To'mende dáslepki, yaǵniy soń anıqlaw hám qayta toliqtiriwde talap etetuǵın maǵliwmatlardı toplawda qollanılatuǵın tiykarǵı usıllar ko`rsetilgen.

1.Baqlaw-sirtqi-sirttan baqlaw, ishki-o`zi baqlaw.

2.Soraw-juwap awızsha, jazba, erkin,

3.Testlar test-soraw-juwap, test-tapsirma,

4.Eksperiment tábiyiy, laboratoriyalıq.

Baqlawdeń bir neshe variantı bar.*Sirtqi baqlaw*- bul sirtinan tikkeley baqlaw arqalı psixologiya hám adamnıń minez-qulqı haqqında maǵliwmat jıynaw usılı. *Ishki baqlaw* yamasa o`zi baqlaw psixolog-izertlewshi o`zin qızıqtırǵan qubilisti sanasında qalayınsha elesletetuǵın bolsa sol turısında úyreniw máselesin maqset etkende qollaniladı. Psixolog tiyisli qubilisardı ishten qabil ete otirip olardı (misalı, o`z obrazların, sezimlerin, oyların, uayımların) baqlaydı yamasa onıń tapsirması menen introspektrlaw o'tkerip atırǵan basqa adamlardıń usınday maǵliwmatlarınan paydalanadı. Introspektsiyanıń házirgi kúndede o`z áhmiyetin saqlap qaldırǵan jetiskenliklerinen biri bul tuwrıdan-tuwrı tikkeley baqlaw uqıplılıǵı. Biraq bul usıldeń kemshiligi de bar, bul alınǵan maǵliwmatlardıń sub`ektivligi, olardı tekseriw yamasa nátiyjelerde tákirarlaw múmkinshiliginiń bolmawında.

Soraw-juwapta (opros) adam o`zine berilip atırǵan bir neshe sorawlarǵa juwap beriw usılı qollaniladı. Bunıń bir neshe túrleri bolıp, olardıń hár biriniń o`zine tán jetiskenlikleri hám kemshilikleri bar. Olardı ko`rip shıǵamız.

Awızsha soraw-juwapı juwap beriwshi adamnıń sol waqıttaǵı o`zin uslap tutıwi hám reaktsiyasin baqlaw kerek bolǵanda qollaniladı. Soraw-juwaptıń bul túri jazbaǵa qaraǵanda adam psixologiyasına tereńrek kiriw múmkinshiligin beredi, biraq ol arnawlı tayarlıq, Oqıw hám álbette izertlewde o'tkeriw ushin ko'p waqıttı talap etedi. Awızsha soraw-juwap o'tkergende juwap beriwshiniń juwapları hám soraw beriwshi adamnıń shaxsına hám juwap beriwshiniń jeke o`zgesheliklerine baylanisli.

Jazba soraw-juwap ko`birek adamdi qamtiw múmkinshiligin beredi. Oniń keń tarqalgan formasi-anketa. Biraq onińkemshiligi, anketani qollana otirip juwap beriwshiniń reaksiyasın aldinnan bilip, demek oni o`zgertip te bolmaydi.

Erkin soraw-juwap-awizsha hám jazba soraw-juwaptiń bir túri, bunda berilip atirgan sorawlar hám múmkin bolgan juwaplardiń dizimi aldinnan sheklenbegen. Bunday usildaǵı soraw-juwapta izertlew taktikasin, berilip atirgan sorawlar mazmunin o`zgertiw hám olarǵa standart bolmaǵan juwaplar aliw múmkin. O`z gezeginde standartlastirilgan soraw-juwapta soraw hám kútilip atirgan juwaplar aldinnan belgili, sonliqtan erkin soraw-juwapqa salıstırǵanda waqıt hám materiallıq jaqtan tejemli.

Testlar psixodiagnostikalıq izertlewdiń arnawlı usılı esaplanadı, olardı qollana otirip úyrenip atirilgan qubilistiń anıq sanlıq hám sapalıq sipatlamasin aliwǵa boladı. Testtiń izertlewdiń basqa usıllarınan o`zgesheligi sonnan ibarat bunda baslangısh maǵliwmatlardı jıynaw hám qayta islewdiń anıq protsedurası, sonday-aq olardıń sońgiliqlı interpretatsiyası hár qiyli. Testlar járdeminde hár qiyli adamlardıń psixologiyasin o`z-ara salıstiriw, differentsiyalangán hám salıstırmalı bahalar beriw múmkin.

Testlar varianti-soraw-juwap testi hám tapsırma test. *Test-soraw-juwapta* sorawlar aldinnan oylanǵan, iqsham saylap alıngán hám tekserilgen sistemaǵa tiykarlangán bolip, olarǵa qaytarılǵan juwap boyınsha sinalip atirgan adamniń psixologiyalıq qásiyetleri haqqında pikir aytiwǵa boladı.

Tapsırma-testta adamniń ne islep atirganına qaray oniń minez-qulqı hám psixologiyasına baha beredi. Bunday tiptegi testta sinaliwshıǵa arnawlı tapsırmalar túrkimi beriledi, olardı orınlap bolgan soń, onda úyrenilip atirilgan qásiyetlerdiń bar yamasa joq ekenligi, oniń rawajlanıw dárejesi haqqında pikir júritedi. Soraw-juwap testi hám test-tapsırma hár qiyli jastaǵı hám mádeniyattaǵı, bilim dárejesi, kásibi, turmisliq tájiriyesi hár qiyli bolgan adamlarǵa qollanıwǵa boladı. Bul oniń unamli tárepi. Al, kemshiligi bolsa sonnan ibarat, bunda sinalip atirgan adam o`z qálewi boyınsha, ásirese eger ol testtiń qalay qurılǵanlıǵı, oniń nátiyjeleri boyınsha oniń psixologiyası hám minez-qulqı qalay bahalanatuǵınlıǵın bilse sanalı túrde test nátiyjelerine tásir etiwı múmkin. (Bul kemshilik, o`zi qadaǵalawǵa tiykarlangán, yaǵniy so`z hám qiliqlar menen sanalı túrde qadaǵalawǵa bolatuǵın izertlewdiń barlıq usıllarına tiyisli).

Sonday-aq, test-soraw-juwap hám test-tapsırma sinalip atirgan adam o`zinde sonday psixologiyalıq qásiyet hám xarakteristikaniń bar ekenligin bilmegen, anlamaǵan yamasa sanalı túrde moyınlaǵısı kelmegen jaǵdaylarda qollanılmaydı. Misali, ko`plegen keri qásiyetler hám o`zin uslap-tutiw sebepleri.

Eksperimenttiń eki túri bar- *tábiiy hám laboratoriyalıq*.

Laboratoriyalıq tájiriye arnawlı túrde sho`lkemlestirilge hám belgili mánide jasalmalı sharayatlarda júrgiziledi, ol arnawlı úskenelerde, al geyde texnikalıq qurallardı qollanıwdı talap etedi.

Tábiiy tájiriye o`zinde baqlaw metodiniń hám laboratoriyalıq tájiriyebeniń unamli táreplerin biriktiredi. Tábiiy eksperiment sinalip atirgan adamlar (atap aytqanda balalar) o`zleri psixologiyalıq jaqtan izertlenip atirganin sezbeytuǵın etip sho`lkemlestiriledi -bul olardıń minez-qulqiniń tábiiy boliwin támiyinleydi.

Tábiyiy eksperimentte alingan maǵliwmatlar adamlardıń real psixologiyası, individtiń tipik minez-qulqına say biraq, izertlewshide úyrenilip atırǵan qásiyetke hár qiyli faktorlardıń tásin qatań qadaǵalaw múmkinshiligi bolmaǵannan keyin barlıq waqıtta da anıq emes. Laboratoriyalıq eksperiment bolsa kerisinshe, anıq jeńip shıǵadı, biraq tábiyiliqta-turmısqa saylıqta sheǵinedi.

Tema: Minez –qulıqtıń psixofizilogiyalıq tiykari. Sananıń rawajlanıwı hám sanasızlıq.

Reje:

1. Nerv sistemasi hám endokrin diziminiń insan organizimi hám minez qulqındaǵı áhmiyeti.
2. Minez-qulıqtıń psixologik qásiyetleri.
3. Instink atamasınıń mazmunı.
4. Adam hám haywan psixikalari ortasındaǵı ayırmashılıq.

Ruwx –hám din tarawındaǵı tereń túsinik. Kóplegen filosofiyalıq hám diniy baǵdarlarda insan ruwxı ólmes bolıp esaplangan, onıń tiykarǵı qásiyetleri sezim, dúnya qaras keshirme, hám shidamlılıqtan ibarat.

Eksperemental psixologiya – bul hámme túrdegi ilimiy psixologik izlenislerdiń ulıwma liǵı.

Fiziologiya “grekshe – tábiyat haqqında pán ” – janlı dúnya haqqındaǵı pán bolıp, turmıstıń normadaǵı jaǵdayların úyretedi.

Refleks- “latinsha, arqaǵa qaytatúǵın sáwle mánilerin bildiredi”- bul organizmlerdiń sirtqi ortalıqqa bolǵan iqtıyarsız juwabi dep ataladı.

Nerv sistemasi hám qızıǵıw endokrin sistemasiniń insan organizmi hám minez - qulqındaǵı áhmiyeti.

Házirgi zamanagóy pánde jedel rawajlanıp úlken qızıǵıw oyatqan hám insan tilsimine tereń kirip barǵan taraw nerv sistemasi bolıp esaplanadı . Organizmniń dúzilisi sipatında iskerlik kórsetiwde nerv talshıqları toplamları támiyinlep beredi . Nerv sistemasi oraylıq periferik hám vegetative bólimlerinen ibarat. Oraylıq nerv sistemasi (ONS) bas hám arqa miydi óz ishine aladı. Miy organizmde basqariwshi wazıypanı atqaradı hám psixo motor iskerligin támiyinlep beredi. Bunnan tisqari, miy pikirlerimizdi basqarıp, insan organizminiń 5 tiykarǵı tuyǵıları- kóriw, esitiw, dam biliw, iyis biliw hám seziwdi basqaradı.

Periferik nerv sistemasi- nerv hám nerv túyinlerinen ibarat. Periferik nervleri jiyindisi júrek, ókpe, as sińiriw sistemasi hám basqa ishki organlar, tamirlar toqımaları támiyinleydi, bulardıń barlıǵı vegetative nerv sistenasin payda etedi. Onıń iskerligi insan sabir kúshine baylanisli bolmaydı.

Nerv sistemasi organizmniń iqtıyarlı hám iqtıyarsız atqarilatúǵın wazıypalardı basqaradı. Iqtıyarsız islenetúǵın wazıypalardı misal qılıp as sińiriw wazıypasin keltiriwimiz múmkin. Nerv sistemasin payda etiwshi mlrd lap nerv kletkalari organizmniń ózinen sonday-aq sirtqi ortalıqtan informaciya aladı.

Bas miy kartasin dúzip, nerv wazıypaların anıqlawǵa birinshi márte Tomos Uillis (1621-1675) qol urǵan edi. Nemec shıpkari Frans Gall (1758-1828) miydiń

frenologiya kartasin jaratıp, onda ruwx iskerligi dep atalǵan psixikaniń qásiyetlerin jaylastırdı.

Bas hám arqa miy eki turmisliq tiykarǵı organlar – miy qutisi hám omirtqa baǵanasın súyekler menen oralǵan hám qorǵaydı. Miydiń tiykarǵı quramliq bólekleri bolıp, úlken miy (úlken yarım sharlar), miyshe arqa miy esaplanadı. Miy yarım sharları bul organniń informaciyani qabıllap deneniń basqa bólimlerine ótkeriwshi bólim. Yarım sharlar sóylesiw dúnya qaras hám eslew qábiyetine juwapker. Miyshe tiykarınan dene háreketlerin muwpiqlastiriwǵa járdem beredi. Arqa miy júrek iskerligin dem aliw hám qan basımı usaǵan waziypalardı basqaradı.

Nrev sistemasi endokrin dizimi menen tigiz baylanista insannın bárshe organlariniń iskerligin basqaradı. İnsan pikirleri, eslew qábiyeti sezim tuyǵıları, sonday-aq onıń hár bir ámelge asırǵan háreketi ámelge asırǵan iskerliginiń sáwlesi bolıp esaplanadı. Bunnan tisqari, nerv sistemasi ishki vegetative ańlamaytuǵın waziypalar: dene temperaturasi júrek uriwi hám basqada gomeostaz (teń salmaqlıq) esaplanadı. Solardı payda etiwshilerdi basqaradı.

Nerv sistemasi somatic hám vegetativ bólimlerge bólinedi. 1. Skelet bulshıq etleriniń qisqariwi járdeminde seziwsheńlik hám hareket penen támiyinlengen halda organizm menen sirtqi ortalıqtaǵı baylanisti ámelge asıradı. 2. Zat almasiwi, dem aliw, ajiratiwǵa óz tásin ótkizedi.

Neyron- nerv sistemasiniń tikarǵı birligi. İnsan denesi hám basqada súyek kletkalari, bulshıq et kletkalar dep kletkalari turli turden ibarat. Hár bir túrdińóz aldına waziypasi bar bolıp, birlik payda qiliw kishkene kletkalardı mln lap tapqan. Bir dene bólegi elektr xabarlar beriwshi nerv kletkalari ushin tayinlandı. Biziń nerv sistemamız nerv kletkalartdan ibarat. Onıń bárshe filiallari menen bir nerv kletkasi neyronlari delinedi. Bul neyronlardıń nerv sistemasiniń juwmaqlaw dúzilisine hám funksional birligi esaplanadı. Bir shaxstıń nerv sistemasında neyronlar sani 200 mlrd 100 bahalanbaqta. Olar tiykarınan bir qiyli boladı, biraq belgili waziypalar ushiin mólsheirlengen túrli uzinliqlar, forma dárejede kórinedi. Hár bir neyrondaǵı ishinde DNK dan genetic kórsetpeler aliwshi hár bir RNK molekulalari mln lap bar. Miy aq hám kúlreń zattan ibarat. Kúlreń zartta nerv kletkalariniń toplamlarınan payda boladı, aq zat bolsa nerv talshıqlarınan payda boladı. Jaqın waqıtqa shekem kúl reń zatta tiykarınan júriw hám júgiriwǵa bolǵan kónlikpe payda qiliw mene n baylanisar edi. Házirgi kúnlerde alimlar hám bir nizamshiliqti aniqladı- jańa ayaq oyın súwretlew múmkin hám olardı úyrenip, atqariwǵa uqıplı insanlardıń miyi aktiv bolar eken. Miy yarım sharlariniń waziypalari kórgizbeli tárizde tómendegishe súwretlew múmkin.⁷

Shep yarım sharlar	Oń yarım shar
Xronologik tártip	1.belgili waqıt
Adamatlarisózlerhámtimsallardie slepqaliw	2. súwretlerdianiqwaqiyalardieslepqaliwadamlardıjúzlerinentaniw
Karta sizilmalardı Oqıw	3.anıq ortalıqti qabil qiliw
Sózdiń aktivligi mánige qaraǵanda	4.sezim halatin qabil qiliw
Álemdikewilli, jeńilhaldakóriw	5.álemdi qara reńlerde kóriw
Toliginsha qabil etiw	6.anıq hám obrazli qabil qiliw

⁷ S.K.Mangal: “General Psychology” 2013y 44p

Amerikalı alımlar (R. Xayr htb) er adamlar hám hayallar túrlishe pikir júritiwlerin anıqladı. Miy anatomiyasin payda etiw arqalı er adamlar kóbiirek kúl reń zatti, hayallar aq zatti aktivlestiriwleri málim boldı. Basqasha aytqanda, dúnya qaras waqtında kúshli jinis hayallargá qaraǵanda kúl reń zattan 6,5 márte kóbirek, sulıw jinis wákilleri bolsa aq zattan 10 márte kóbirek paydalanar eken.

Jinisiy tańlaw awlad qaldiriw ushin belgili bir jinis ortasındaǵı basqa jinis ushin bolatuǵın gúres waqtı. Bul mexanizm evolyuciyasınıń tezlesiw processine túrtki bolǵan sebeplerden biri.

Jinis tańlaw ádette, tábiyyı tańlawda júz beredi. Zamanagóy eteloglardıń pikirinshe, muxabbat tuyǵısı hám ózin ozi qurban qiliw jinisiy tańlaw nátiyjesinde kelip shıqqan.

Evolucion estetika. Eger evolucion etika ilimiy jónelis atına iye bolip úlgergen bolsa, evolucion estetika keń dárejede tarqalmaǵan.

Dúnya qaras haqqında túsindirme. Dúnya qaras psixik processtıń eń joqarı dárejesi esaplanadı. Onıń tiykarǵı qásiyetleri bul háreket hám tezlik. Ol reflekslik hám túrtki bolıwshı qásiyetke iye. “Mehir túsiniq” . İnsan dúnya qarasi hám miy rawajlanıwi ortasındaǵı baylanisliq.

Adamnıń hár bir psixik hallati processı, jaǵdayı hám qásiyetleri pútkil orayliq nrev sistemasiniń aktivligi menen baylanisli. Nerv kletkasi, nerv sistemasiniń tiykarǵı dúzilmesı neyron deyiledi. Akson- talshıqlardıńushı tarmaqlanǵan bolip ol signallardi basqa neyron yaki bulshıq etlerge jetkeredi. Dendrit – Neyronnıń tarmaqlanǵanúlken ósimsheleri bolip signallardi qabil qiladi. Kletkalarǵa impulsı jetkeredi. Senaps aksonnıń signal uzatiwshı bólegi hám bul signaldi qabil qiliwshı Dentritnıń tutasqan bólegi. Senaptik aralıq- akson hám signal qabil qiliwshı neyron ortasındaǵı kishi ortalıq. Hár bir neyrondi belgili ráwishte almasıw processı payda bolip beloklar sintezlenedi, nerv impulsıları toplanǵan halda ótkerilip turiladi.

Neyron denesiniń ortasha 0,01, bas miyindegi neyronlardıńUlıwma sani 100 mlrd payda etedi.

Rawajlanıp kiyatırǵan miyge tábiyat joqarı dárejede bekkemlilik hám nátiyjede kóp muǵdarda artıqsha neyronlar payda qiladi. Olardıń shama menen 70% ti balanıń tuwiliw dáwirinde nabit boladi.

Bul process tuwılǵannan soń hám ómir dawamında dawam ete beredi. Kletkalardıń bunday nabit bolıwınan irsiyat tárepinen berilgen boladi. Neyron júdá iyiliwsheń , iyiliwsheńliktiń mánisi sonnan ibarat nabit bolǵan nerv kletkalariniń wazıypaları olardıńóz ómirbqiylıǵın saqlap qalǵan hám topar juwapkershiligine júklenedi, olardıńólshemleri úlkeygeni esabınan joǵaltılǵan wazıypalardıń orni toltiriladi. Maǵliwmatlarǵa qaraǵanda bas miydegi neyronlardıń 90% ne yaǵniy nabit bolmaǵan sha kesellik belgileri anıq bolmay, insan salamat kórinıwdi saqlap qalar eken yaǵniy bir tiri nerv kletkasi 9 nabit bolǵan kletkaniń orni n basiwi múmkin eken. Lekin nerv sistemasiniń iyiliwsheńligi ğarriliq waqtına shekem zeyindi tiniq halatta saqlap qaliwdıń jalǵız mexanizmi emes. Tábiyattin zapasındaǵı jáne bir joli - er jetken sút emiziwshilerdiń bas miyinde jańa nerv sistemaların payda qiliw yamasa neyrogenez waqiyası da bar. E ger nerv sistemasi bólinbeytúǵın bolsa jańa neyronlar qay jerde payda bolǵan? Olar er jetken organizmnıń orayliq kletkalarinan payda bolǵan.

Dúniya qaras psixikaniń eń joqarı dárejesi bolip, tek ǵana insańǵa tán. Sana socialliq tariyxıy sharayatta adam miynet iskerliginiń quralıwında til járdeminde basqa adamlar menen hár dayim múnásebette bolıw nátiyjesi. Bul mánide sana oyshıllar aytıp ótkendeıy socialliq ónim.

Sana niñ júzige keliwdiń tiykargı shártı, baylanısı til . Psixikaniń eń tómén dárejesi bul sanasızlıq. Sanasızlıq- bul sonday psixikaliq processler hám waqıyalar jıyındısı. Onda insannińóz hárketlerine juwap bermeydi, ańlamaydı. Bunda tús kóriw, ayırım potologik hádiyseler alaqlaw, gallyusiynaciya usaǵanlar kiredi.

Oraylıq nerv sistemasiniń tar baylanista ekinshi baylanis dizimi yaǵniy endokrin dizimi jaylasqan. Endokrin diziminiń temir zatlari ximiyaliq garmonlardı islep shıǵaradı. Bul garmonlar deneniń bir toqımasında islep shıǵarıladı. Hám qan aǵımı menen basqa toqımalarǵa quyıladı hám olarǵa tásir qıladı.

Minez- qulıqtıń násilliktin psixologiyaliq qásiyetleri.

Minez qulıq -- bul tiri organizmniń sirtqi ortalıqlarǵa juwabi júzege keletuǵın hám onıń tásirlerine juwabin júzege keltiretuǵın quramalı reakciyalar jıyındısı esaplanadı. Tiri jánlikler psixikasi rawajlanganlıǵınıń dárejesine kóre quramalıǵı túrlishe bolǵan minez-qulıqqa iye ekenliklerin óz ara aytip ótiw zárúr . Solay etip joqarǵı pikirler tiykarında tiri organizmler psixikasiniń rawajlanganlıǵınıń 4 tiykargı dárejesin ajiratiw múmkin. Bular: tásirsheńlik, sezgiler(tuyǵı sezimler) joqari dúzilgen biologiyaliq túrdiń minez-qulqi insane sanası . Bul dárejelerdiń hár biri óz rawajlanıw basqishına iye ekenligin aytip ótiw kerek. Psixika rawajlanıwınıń joqarǵı dárejesi tek insaǵa tán.

Dendrit-neyronniń tarmaqlanǵan kelte ósimsheleri bolıp, signallardı qabil qıladı hám kletkelerǵa impuls jetkeredi.⁸

Sinaps- aksonniń signal jetkeriwshi juwmaqlanǵan bólegi hám bul signaldı qabil qiliwshi dendrittiń tutasqan bólegi. Sinaptik aralıq- akson hám signal qabil qiliwshi neyron ortasındaǵı aralıq. Hárbir neyronda turaqlı almasıw processleri bolıp, beloklar sintezlenedi, nerv impulslari toplanǵan halda ótkerilip turıladı.⁹

Neyron deneniń ortasha deametri 0,01 mmni, bas miydegi neyronlardıń Ulıwma sani 100 mlrd payda etedi.

Rawajlanıp kiyatǵan miyge tábiyat joqari dárejedegi bekkemlik gáziynesin jaylaydı hám nátiyjede kóp muǵdarda artıqshi neyronlar payda boaldı. Olar shama menen 70 % balanıń tuwiliw dáwirine shekem nabit boladı hám bul process tuwılǵannan sońómir boyı dawam etedi. Kletkalardıń bunday nabit boliwi rasa tárepinen aldınan belgilep berilgen boladı. Neyronlar iyiliwsheń. Iyiliwsheńliktiń mánisi sonda nabit bolǵan nerv kletkasiniń wazıypasin olardıńóz ómirsheńligin saqlap qalǵan “Kásiplesleri” juwapkershiligine júklenedi. Olardıńólshemleri úlkeygen esabına joǵaltılǵan wazıypalardıń orni toltiriladı. Maǵliwmatalarǵa qaraǵanda bas miydegi neyronlardıń 90 % jaqini nabit bolmaǵansha kesellik belgileri anıq bolmay, insane salamat kóriniwin saqlap qalar eken, yaǵniy bir tiri nerv kletkasi 9 nabit bolǵan kletkalriniń ornin basiwi múmkin eken. Lekin, nerv sistemasiniń iyiliwsheńligi qartayǵanlıq dáwirine shekem zeyini tiniq halda saqlap qalıwdıń bir mexanizmi emes. Tábiyattiń qushaǵında jáne bir joli- erjetken sút emiziwshilerdiń bas miyinde jańa nerv kletkalariniń payda boliwi yaki neyroginez processı bar. Eger nerv kletkalari bólinbegen bolsa, jańa neyronlar qaydan payda boladı? Olar erjetken organizmniń oraylıq kletkalarinan payda boladı.

⁸ S.K.Mangal: “General Psychology” 2013y 44p

⁹ S.K.Mangal: “General Psychology” 2013y 44p

Olar psixikaniń eń joqari dárejesi bolıp, tek insańǵa ǵana tán. Sana sociallıq tariyxıy sharayatta adam miynet iskerliginiń payda bolıwında til járdeminde basqa adamlar menen barqulla nátiyjesi esaplanadı.

Sana júzege keliwdiń tiykarǵı shártı bul til. Psixikaniń eń tómen dárejesi sanasızlıq. Sanasızlıq- bul usınday psixik process hám hádiyseler jıyındısı, oǵan insane óz is-hareketlerine juwap bermeydi, ańlamaydı. Buǵan tús kóriw, bazan potologik hádiyseler, gallyusenaciya kierdi.

GEN ORTALIQTIÑÓZ ARA TÁSIRI

Qanday qılıp gen hám ortalıq bir birine tásir qıladı.

Biziń shaxsiyatımız tek ǵana genlerimizdińónimi ekenligin boljaw qıla alamızba? Genler – óz ózlerin tártipke salıwshılar . Jaǵdayǵa qaramastan bir qiyli nátiyjege alıp bariwshi háreket qılǵannan kóre genler reaksiyaǵa kirisedi. Genler ómir tájiriýbeniń tiykarǵı dep aytiw tuwri,lekin kóbirek aniǵı olar óz ara tásir kórsetedi. Olardıń nátiyjesi shaxsiy parqlarǵa ne sebep bolǵan? Násillik hám tájiriýbe hám tán kelmeydi. Ata-analar hám ózleriniń balalarǵa túrli múnasebette bolıwı múmkin, biri jazalanadı, basqası bolsa yaq. Bunday jaǵdayda balanıń tábiyati ata-ananıń tárbiyası óz ara tásir kórsetedi. Eske salınatuǵın baylanıslar bizge túsindiriwge járdem beredi. Nege bir qiyli túrli shańaraqlarda er jetken egizekler ata-analardıń aldingı múnasebetiniń ajayıp uqsaslıq sipatında esleydi. Derlik bir qiyli ata-analarda bolǵanı siyaqlı.

Egizekler usılı. Uqsas belgilerdiń egizeklerde rawajlanıp bariwin úyreniwden ibarat. Belgili adamda egizekler eki qiyli boladı. Ayırım hallarda bir emes, bálkim eki (ayırım jaǵdaylarda úsh hám tórt) tuqım kletka rawajlanadı. Egizekler bir tuqım kletkadan hám hár qiyli tuqım kletkadan rawajlanadı. Bir tuqım kletkadan rawajlangan egizekler bir jinisli hám biri-birine uqsas boladı. Egizekledi úyreniwshi pán gemellologiya esaplanadı. Tábiyiy ayırıwprocessinde mutaciya organizmlerdiń maslasıw processı esaplanadı. Ol sociallıq hám tábiyiy pánler menen baylanısadı.

Instinkt túsiniǵiniń mazmunı. Usı júz jıllıqtıń waqtında SHarliz Darvinniń evolyuciya nazariyası tásiriniń asıp barǵanı barlıq qulq túrleriniń instinktler kórinisinde sáwleleniwın qabil qıladı. Instinkt sipatında sáwlelendiriw ushin Ulıwma xalıq usı túr arasında turǵan modelge iye bolıwı artırılmaǵan bolıwı kerek. Soǵan uqsas hulq haywanat dúnyasınıń basqa túrleri wákiline tán. Instinkt nazariyası adam háreketindegi sebeplerdi túsindirip beriwdińústinen shıqpaǵan halda , biraq onıń tiykarǵı bolatuǵın qiyalı genleri usı túr ushin tán bolǵan hulqti támiyinleydi, bul bolsda júdá zárúr. Instinktler – haywanniń tabiiy talapların qandiriw ushin quramalı tuwma háreket. Rus zoo-psixologi V.A.Vanger urǵashi órmekshiniń qolaysız instinktler sharayatında onıń háreketlerin gúzetken hám súwretlep Bergen. Francuz izertlewshisi K.Favriy erkek hárreniń bir qalıptegi maqsetke muwapiq bolmaǵan háreketin gúzetken. Favriy hárreniń uyası aldındaǵı shegirtkeniń qırq márte shetke súyrep hám hárre qırq márte oljasın tawıp o9ni alıp kiriw ushin uyasın teksergen. Bul misallar instinktın sheklengenligin kórsetedi. Instinktiv belgili shárt-sharayatlarǵa baylanisli boladı.

Qorǵanıw instinkt-tı-haywan óz ómirin hám amanlıǵın saqlaw háreketlerinde sáwlelenip ol eki kóriniste boladı. 1. Dushpanǵa hújim qiliw; 2. Ózin qorǵaw;

Násil qaldiriw instinkt-tı – ata-analıq instinkt-tı sipatında kórinip , násil áwlad ushin ǵamxorlıq qiliw onı belgili waqıtqa shekem awqat penen támiyinlew, qawıp qáterden saqlaw, óz násiliniń keleshegi haqqında ǵamxorlıq qıladı. Toda bolıp jasaw instinkt-tı bul instinct haywanlardıń túrli usıllar menen óz ara baylanis qiliwda túrli formada birlesip, pada bolıp jasawında payda boladı.

Belgili hárreler uyasinda bir ana hárre, bir neshe onlagan erkek bir neshshe júzlegen hárreler, jumisshi hárreler boladi. Jumisshi hárrelerdiń háreketleri júdá quramali. Instinktiv háreketler tuwma hám násilden násilge ótetuǵın sanasız háreketler bular aqıl menen oylap islenetuǵın háreketler emes. Demek instinktler barqulla bir formada júrinetuǵın háreketler, biraq instinktler sharayatqa baylanisli ózgeriw múmkin.

Instinktke tiykarlangan minez-qulq – bir túrge baylanisli haywanlardıńbarlıǵı bir qiyli baǵdarlangan túrge baylanisli bolǵan minez-qulq esaplanad. Instinktke tiykarlangan minez-qulq biologiyalıq maqsetke muwapiq belgileydi hám bir túrdiń belgili wákili yamasa anıq túrin jasap qaliw imkaniyati menen támiyinleydi. Haywan minez-qulqın qozǵatiwshi hám jóneltiriwshi bólekler tásirinen biologiyalıq qásiyeti turaqlı bolmastan organism jasaw táriziniń anıq sharayatlari hám ortalıq qásiyetlerine baylanisli ózgerip turiwi hám rawajlaniwin aytip ótiwi lazim.

Adam hám haywan psixikalari ortasındaǵı ayirmashiliq. Shama menen XVII ásir ortalarina shekem bolǵan dáwirde kópshilik insanlar hám haywanlar ortasında deneniń dúziliwi hám minez- qulqında , kelip shıǵıwında hesh qanday Ulıwma liq bolıw múmkin emesligi haqqında piker júritken edi.

1872- jili Sharliz Darvin óziniń “Adam hám haywanlar tuyǵılarınıń sáwleleniwi” kitabın basıp shıǵardı. Bul kitap biologiyalıq hám psixologiyalıq hádiyseler ortsinndaǵı baylanisti túsinip jetiwge burilis jasadı. Óziniń bul shıǵarmasında Darvin evolyuciya haywanlardıń tek biologiyalıq rawajlaniwǵa emes, bálki olardıń psixologik minez-qulqınıń rawajlaniwında múmkinligin dáliledi. Onıń pikirinshe, haywan hám adam minez-qulqi ortasında Ulıwma liq kópshilikti payda etedi. Óziniń kóz qarsınan kelip shıqqan halda, ol haywanlar hám adamlar túrli emocional jaǵdaylardıń sirtqi kórinisleri ústinen alıp barılǵan gúzetiwlerden kelip shıǵıp, tiykarlap beredi. Usı dáwirden baslap insane hám haywanlar psixikalarınń payda etiw jedellik penen alıp barıldı. Baslangısh dáwirde Darvinniń tásiiri astında bul isler sezimler hám sirtqi reaksiyalar ústinde alıpbarılǵan bolsa, keyin ámeliy pikerlew tarawında jayıldı.

XX ásirde haywanlar ortasındaǵı temperamentlerdińóz aldına ayirmqashılıqlari izertlewshilerdi qızǵın oyatti. Soń adam hám haywanlar komunikaciyasında minez-qulqtıń toparlı formalarında hám biliw mexnizmlerindegi uqsaslıqlardi izlew jumislari alıp barıldı.

Haywan psixologiyasi minez-qulqqa tiyisli bar bolǵan, iyeleniw múmkin bolǵan eki usıldan biri arqalı násil tárepinen beriliwi yamasa biliw processinde ózlestiriw múmkin. Násillik tárepinen ótkerilgen belgi hám qásiyetler tálim-tárbiyaǵa boysınbaydı. Insandi úyreniwde oni haywanlar menen salıstiriw arqalı bir qiyli anatomic hám fiziologik búrtiklerdiń barlıǵı bar ekenligi insane óz psixologiyasi hám minez-qulqında haywanǵa qaraganda jioqari rawajlaniw dárejesine erisken. Bul jaǵdayda tálim tárbiya arqalı sanalı basqariw bolǵan biliwdiń nátiyjesidir. Solay etip, insane hám haywanlardı salıstiriw psixologik minez-qulq tárepten izertlew balalarǵa tálim- tárbiya beiw mazmuni hám metodların tuwri ilimiy tiykarlangan halda anıqlaw imkanin beredi.

Insandaǵı uqsagán haywanlarda da biliw qásiyetine iye, olarǵa álemdi ápiwayı tuyǵılar kórinisinde kórsetip, axborotti eslep qaliw imkanin jaratiwshi tuwma baslangısh iskerligi bar. Barlıq tiykari sezim- tuyǵılar aqıl, esitiw, kóriw, seziw, iyis hám dám biliw, teri seziwsheńligi hám basqalar adam hám haywanlardı dúnyaǵa keliwleri menen dúzilgen boladı.

TEMA. Ápiwayı psixikalıq processler.

REJE:

1. Dıqqattıń áhmiyeti, fiziologiyalıq tiykarları hám psixologiyalıq teoriyaları .
2. Dıqqattıń wazıypaları, túrleri, qásiyetleri hámrawajlanıwı .
3. Seziwler haqqında ulıwma túsiniq. Seziwlerdiń nerv-fiziologiyalıq tiykarları.
4. Seziwlerdiń klassifikaciyası, seziwlerdiń túrleri, seziw tarawındaǵı nızamlıqları.
5. Qabıl etiw haqqında túsiniq. Nerv-fiziologiyalıq tiykarları, ózgeshelikleri hám nızamlıqları.
6. Qabıl etiwdiń tiykarǵı qásiyetleri hám túrleri.
7. Qıyal.

1. Dıqqattıń a'hmıyeti

Dıqqat psixologiyalıq hádiyse bolıp, házirge shekem psixologlar u haqqında jalǵız pikirge iye emes. Bazı bir alımlardıń pikirine kóre, dıqqat qálegen psixik processte u yamasa bul dárejede qatnasqanlıǵı sebepli, erkin hádiyse sıpatında úyreniliwi múmkin emes. Ayırımları bolsa dıqqattıń psixik process sıpatında erkinligin joqlaydı.

Bunnan tısqarı, dıqqattıń psixik waqıyalardıń qaysı toparına tiyisliligi haqqında da túrli pikirler bar. Bazı birewleriniń kórsetiwinshe, dıqqat – bul psixik biliw processı. Basqaları dıqqat har bir xızmettiń zárúr shárti ekenligine, dıqqattıń ózi bolsa belgili erk kúshleriniń sáwleleniwın talap etiwine tiykarlangan halda dıqqattı erk hám insanniń xızmeti menen baylanıstıradı.[1]

Dıqqat waqıyasın túsindiriwdiń qıyın ekenligi, onıń «taza» kóriniste ushıramaslıǵınan ibarat. Dıqqat óziniń biliw mazmunına iye emes, u tek basqa biliw processlerine xızmet kórsetedi. Sanıń ushın dıqqattı biliw processleriniń rawajlanıw ózgesheliklerin xarakterlewshi jaǵday, psixofiziologiyalıq process sıpatında úyreniw zárúr. Dıqqat ózi ne?

Dıqqat – bul psixikalıq xızmettiń qanday da bir belgili nársege baǵdarlanganlıǵı hám jámlengenligi. Bul haywanlar, sonday-aq, insan dıqqatlarınıń ulıwma táriypi. Insanǵa salıstırǵanda *dıqqattı* belgili obektlerge insan dıqqatınıń, bir waqıttıń ózinde basqa obektlerden shalǵıǵan halda, baǵdarlanganlıǵı hám jámlengenligi sıpatında úyreniw múmkin. Bul táriyipten dıqqattıń úlken áhmiyetke iye belgileri onıń baǵdarlanganlıǵı hám jámlengenliginen ibarat ekenligi kelip shıǵadı.

Psixikalıq xızmettiń *baǵdarlanganlıǵı* astında onıń tańlaw ózgesheligi, yaǵnıy, subekt ushın zárúr bolǵan anıq deneler, hádiyselerdi átirap - ortalıqtan ajratıp alıw jatadı. Baǵdarlanganlıq túsinigine, sonday-aq, belgili waqıt aralıǵında psixikalıq xızmetti saqlap qalıw da kirgiziledi.[1]

Dıqqattıń basqa ózgesheligi onıń xızmetke u yamasa bul dárejede tereńleskenligin túsindirip beretuǵın *jámlengenligi* bolıp esaplanadı. Wazıypa qanshelli quramalı bolsa, dıqqattıń jedelligi hám zorıǵıwı sonshelli kúshli bolıwı kerek, yaǵnıy, bunda xızmetke tereń kirip barıw talap etiledi. Ekinshi tárepten, jámlengenlik basqa jat

nárselerden bóliniw menen baylanıslı. Bunday jaǵdayda, jat nárselerden bólinbey qalsańız, wazıypanı orınlawıńız qıyınlasadı.

Baǵdarlanǵanlıq hám jámlengenlik bir-biri menen óz ara tıǵız baylanıslı. Dıqqatıńızdı qanday da bir nársenge baǵdarlaytuǵın bolsańız, bir waqıtıńızda dıqqatıńızdı onda jámlegen bala sız. Kerisinshe, qanday da bir nársede jámlenseńız, óz ruwxıy xızmetińızdi oǵan baǵdarlaǵan bala sız. Dıqqatıń baǵdarlanǵanlıǵı bir shınıǵıwdan ekinshisine ótiw menen, jámlew bolsa – shınıǵıwda tereńlesiw menen baylanıslı boladı.

Dıqqatıń insan psixikalıq xızmetinde tutqan ornın túsiniw ushın ózińizdi qanday da bir deneler toparına qarap atırǵanday bolıp kóz aldınızǵa keltiriń. Kóriw maydanińızdıń orayında jaylasqan bazı bir deneler anıǵıraq, kóriw maydanińızdıń shetinde turǵanları bolsa, kerisinshe, qabıl etiledi. Usıǵan uqsas hádiyseni sanamızǵa salıstırǵanda da dúziw múmkin: xızmetimiz áhmiyeti sanamızdıń orayın iyelegen boladı; áhmiyetke iye bolmaǵanları bolsa sanamızdan shetke súrilip qaladı. Lekin basqasha da bolıwı múmkin: siz qanday da bir denegge qaragan halda, Ulıwma , basqa nársede haqqında oy súresiz. Bunda sanańızdıń «oraylıq maydanı» na kóre jatqanıńız benen emes, oylap atırǵanıńız benen bánt boladı. Sanamızdı grafik tárizde súwretleytuǵın bolsaq, biri ekinshisine jaylasqan eki aylana kórinisti sızıw zárúr . Úlken aylana anıq bolmaǵan sana, kishi aylana bolsa , – anıq sana yaki dıqqat dep ataladı.[2]

Psixikalıq biliw processleriniń baǵdarlanǵanlıǵı hám tańlaw ózgesheligi dıqqat penen baylanıslı boladı. Dıqqat penen qabıl etiwdiń anıqlıǵı hám izbe-izligi, este saqlawdıń bekkemligi hám tańlaw ózgesheligi, aqlıy xızmettiń baǵdarlanǵanlıǵı hám nátiyjeliligi, qullası, Ulıwma biliw xızmetiniń sıpatı hám nátiyjeleri anıqlanadı.

Perseptiv processler ushın dıqqat súwret sızılmaların parıqlaw imkaniyatın beriwshi ózine tán kúsh ayttırǵısh bolıp esaplanadı, insan este saqlawı ushın dıqqat qısqa múddetli hám operativ este saqlawda kerekli maǵlıwmattı saqlap turıwshı princip, yadta saqlanǵan maǵlıwmattı uzaq múddetli este saqlaw jamǵarmasına ótkeriwiniń zárúr shárti, oylaw ushın bolsa máseleni túsingen halda sheshimin tabıwdıń shártli principini sıpatında payda boladı. İnsanlararalıq múnásiybetler sistemasında dıqqat óz ara birge pikirlik, adamlardıń bir-birlerine beyimlesiw, shaxslararalıq qarama-qarsılıqlardıń aldın alıw hám óz waqtında sheshiwge járdem beredi.[2]

2. Dıqqatıń fiziologiyalıq tiykarları hám psixologiyalıq teoriyalrı .

Dıqqat basqa psixikalıq processler qatarı belgili fiziologiyalıq hádiyseler menen baylanıslı. Belgili baǵdardaǵı óz aldına qozǵatıwshılardı ajratıw hám processler keshiwiniń fiziologiyalıq tiykarın bazı bir nerv oraylarınıń qozǵalı, basqalarınıń bolsa tormızlanıwın quraydı. Adamǵa tásir kórsetip atırǵan seskendiriwshi retikulyar formaciya tárepinen ámelge asırılatuǵın miy aktivlesiwın júzege keltiredi.[1]

Retikulyar formaciyanıń «iske túsiriw» mexanizmleri ishinde *bujawlı refleksióz* aldına aytp ótiw lazım, bul refleks adam hám haywan organizmlerinińatırıp - ortalıqtıń barlıq ózgerislerine salıstırǵanda tuwma reaksiyasi bolıp tabıladı. Máselen, xanada sıtırılǵan ses esitiliwi menen aq, pıshıq balası shorshıp túsip, ses kelgen taman kózlerin qadaydı. Sabaqta Oqıwshılar pikirlerin jámlegen halda shıǵarma jazıp atır. Birden klass esigi qıya ashıladı hám berilip jazıp atırǵan Oqıwshılar erksiz esikke qaraydı.

Dıqqattıń fiziologiyalıq mexanizmleri júdá qıyın. Máselen, belgili waqıt aralıǵında bárqulla tásir kórsetip atırǵan qozǵatıwshılar arasında qanday da bir jańa seskendiriwshini ajratıp alıw ushın belgili mexanizmler zárúr. Psixologiya boyınsha ádebiyatlarda, ádette, mexanizmlerdiń qozǵatıwshılardı filtrlewshi eki tiykarǵı: periferik hám oraylıq toparları kórip shıǵıladı. *Periferik* mexanizmlerge ishki-sezim organların sazlawdı kirgiziw múmkin. Kúshsiz sestı esitken adam ses kelgen taman qaraydı, usı waqıttıńózinde say keletuǵın múshe perdesiniń tásirshenligin asırǵan halda onı tartadı.[1]

D.E. Brodbenttiń pikirinshe, dıqqat – maǵlıwmattıń kirip keliwinde, yaǵnıy periferiyada tańlap ótkeriwshi filtr. Eger adam bir waqıttıńózinde túrli maǵlıwmattı eki qulaǵı menen qabıl etken bolsa, lekin qulanbaǵa tiykarlanıp, tek shep qulaǵı menen qabıl qılıwı zárúr bolǵan jaǵdayda, oń qulaqqa uzatılǵan maǵlıwmat Ulıwma qabıl etilmegenligin anıqladı. Keyinshelli periferik mexanizmler axborottı fizikalıq ózgesheliklerine kóre tańlap ótkiziwi anıqlandı.

Dıqqattıń *oraylıq* mexanizmleri bir qıylı nerv oraylarınıń qozǵalı, basqalarınıń tormızlanıwı menen baylanıslı. Nerv qozǵalısinıń kúshi menen baylanıslı bolǵan sırtqı tásirlerdi ajratıw tap usı dárejede júz beredi. Kúshli qozǵalı penen bir waqıtta júz bergen kúshsiz qozǵalıstı sıǵıp shıǵaradı hám psixikalıq xızmettiń muwapıq baǵdarda keshiwin belgileydi. Lekin bir waqıttıńózinde tásir kórsetip, bir-birin kúsheyittiriwshi bir yamasa eki qozǵatıwshılardıń qosılıw múmkinshiligi de bar.[2]

Dıqqattıń fiziologiyalıq tiykarları haqqında sóz etkeninde, jáne eki áhmiyetli hádiyse: nerv processleriniń irradiaciyası hám dominantlik haqqında ayıp ótiw lazım. CH. SHerrington tárepinen belgilengen hám akademik I.P. Pavlov tárepinen keń qulanılǵan nerv processleriniń induksiya nızamına tiykarlanıp, bas miy qabıǵınıń qanday da bir tarawında júzege keletuǵın qozǵalı basqa tarawlarınıń tormızlanıwına sebep boladı (birdey induksiya) yamasa miy usı tarawınıń tormızlanıwı menen almasadı (izbe-iz induksiya). Irradiaciya hádiyyesi júz beretuǵın bas miy qabıǵı tarawında qozǵalı ushın qolay shárayatlar jaratılǵanlıǵı ushın dárejeler ańsat islep shıǵarıladı, jańa shártli baylanıslar nátiyjeli tárizde ornatıladı. Bul fiziologiyalıq processler dıqqattı támiyinleydi.¹⁰

A.A. Uxtomskiy tárepinen alǵa súrilgen dominantlik tamanına kóre, miyde bárqulla belgili waqıt ishinde nerv orayları xızmetin belgilep beriwshi hám sonıń menen insan minez-qulqına belgili baǵdarlanǵanlıq baǵıshlangan qozǵalıstıń waqıtsha húkimdarlıq oshaǵı bar boladı. Dominantlik ózgesheliklerine tiykarlanǵan halda nerv sistemasına keletuǵın impulslar toplanadı hám jámlenedi, usı waqıttıńózinde basqa oraylar belsendiligi tómeydi, onıń esabınan qozǵalı kúsheyittiriledi. Bul jaǵdaylarǵa salıstırǵanda, dominantlik qozǵalısinıń tiykarǵı oshaǵı bolıp esaplanadı, bul bolsa óz nábwetinde dıqqat jedelligin bekkemleytuǵın nerv mexanizmin túsindiriwge imkan jaratadı.[1]

Solay bolsa da, nerv processleri induksiya nızamına dominantlik táliymatı dıqqattıń, ásirese, ıxtıyariy dıqqattıń mexanizmlerin tolıq túrde ashıp bere almaydı. Sanıń ushın, házirgi zaman iliminiń rawajlanıwı dıqqattıń fiziologiyalıq mexanizmlerin túsindirip beriwge urınıp atırǵan bir qatar koncepsiyalardıń payda bolıwına alıp keldi. Házirgi zaman izertlewshileri neyrofiziologiyalıq processlerge kóbirek itibar ajratadı. Salamat adamlarda dıqqattıń zorıǵıwı shárayatlarında miydiń qálegen tarawında biomektrik belsendiliktıńózgerisleri júzege keliwi anıqlandı. Bul belsendilikti mańlay tarawında

¹⁰Г.Югай. Н.Мираширова “Умумий психология” Тошкент 134 б.

jaylasqan neyronlardıń óz aldına turi, xizmeti menen baylanıstıradı. Neyronlardıń birinshi turi – «jańalıq detektorları» jańa xoshametlewler tásirinde aktivlesedi hám olarǵa úyrenip qalıw dárejesine kóre belsendilikti az aytadı. Olardan parıqlı rawishte «kútiw» neyronları organizm aktual mıtájlikti qanaatlandırıw qábiletine iye bolǵan obekt penen ushırasqanında ǵana qozǵaladı.

Solay etip, dıqqat bir-biri menen óz ara baylanısqa miy sistemalarınıń anıq sisteması aktivligi menen támiyinlenedi. Dıqqat fiziologiyalıq mexanizmleriniń júdá quramalı dúzilisi hám onıń tábiyatına salıstırǵanda qarama-qarsı noqatı kóz qarasarlar dıqqattıń bir qatar psixologiyalıq teoriyalarınıń payda bolıwına alıp keldi.

Dıqqattıń teoriyaları arasında T.Ribo teoriyası keń tarqalǵan teoriya bolıp esaplanadı, onıń pikirinshe, dıqqat hár dayım sezimler menen baylanıslı bolıp, olar járdeminde júzege keledi. Onıń pikirinshe, erkli dıqqattıń jedelligi hám dawamıylıǵı dıqqat obekti assotsiatsiyalanǵan emocional jaǵdaynıń jedelligi hám dawamıylıǵı menen támiyinlengenligi sebepli, T. Ribo sezimler hám erkli dıqqat ortasındaǵı óz aldına tıǵız baylanıslılıqtı kóre bildi.[2]

Bunnan tısqarı, T.Ribo dıqqat bárha organizmniń fizikalıq hám fiziologiyalıq jaǵdaylarınıń ózgerisleri menen birgelikte keshiwin uqtıradı. Bunda dıqqat tábiyatın túsindiriwde Ribo hárketlerge óz aldına orın ajratadı. Onıń pikirinshe, dıqqattıń jámlengenlik jaǵdayı organikalıq reaksiyalar menen birge dıqqattı belgili dárejede tutıp turıwdıń zárúriy shárti sıpatında payda bala tuǵın dene, jol 'z, gewde, ayaq-qollar bólimleriniń hárketleri menen birgelikte keshedi. Qanday dabir obektte dıqqattı jámlew hám uslap qalıwǵa jetkiziletuǵın urınıw har dayım fiziologiyalıq tiykarǵa iye boladı. Bul jaǵdayǵa, Ribonıń pikiri boyın sha, mıshe zorıǵıwı say keledi, dıqqattıń shalıǵıwı bolsa, mıshe sharshawı menen baylanıslı boladı. Bunnan kelip shıqqan halda, erkli dıqqat sırtı, Ribo noqatı teoriyasına kóre, hárketlerdi basqarıw qábiletin en ibarat. Sanıń ushın usı teoriya *dıqqattıń motorika teoriyası* dep atalıwı tosınnan emes.

Ribo teoriyasınan tısqarı, dıqqat tábiyatın izertlewge hár túrli basqa jantasıwlar da bar. D.N. Uznadze pikirinshe, dıqqat tuwrıdan-tuwrı beyimlesiwmenen baylanısqa. Onıń noqatı teoriyasına kóre, beyimlilik dıqqat jaǵdayın ishkeriden sáwlelendiredi. Beyimlesiw tási astında waqıya átirap –o rtalıqtı qabıl etiwde payda etiletuǵın belgili obraz yamasa kóz qarastıń ajralıwı júz beredi. Bul obraz yamasa kóz qaras dıqqat obektine aylanadı, processtıń ózi bolsa obektivlestiriw dep ataladı.[2]

P.YA. Galperin ham dıqqattıń qızıqlı koncepsiysın usındı. Onıń koncepsiyası tómendegi tiykarǵı jaǵdaylardan ibarat:

1. Dıqqat baǵdarlanǵanlıq-izertlew xizmetiniń jaǵdaylarınan biri bolıp, obraz, pikir, insan psixikasında belgili waqıtta da bar bolǵan basqa hádiyse mazmunına qaratılǵan psixik hárketten ibarat .

2. Dıqqattıń tiykarǵı wazıypası – psixik obraz, hárket mazmunı hám basqaları ústinen baqlaw jasaw. Insanniń har bir hárketinde baǵdarlanǵanlıq, atqarıwshılıq hám baqlaw qılıw bólimleri bar. Mine usı aqırǵı bólegi dıqqat tárepinen ózlestiriledi.

3. Belgili bir ónimdi islep shıǵarıwǵa qaratılǵan hárketlerden parıqlı túrde, baqlaw yamasa dıqqat xizmeti óz aldına nátiyjege iye bolmaydı.

4. Dıqqat erkin akt sıpatında hárket aqılıy bolıp qalmastan, qısqartırılǵan jaǵdayda bolǵanda ǵana ajralıp shıǵadı. Bunda hár qanday baqlawdı hám dıqqat sıpatında úyrenip bolmaydı. Baqlaw hárketin Ulıwma tárizde bahalaydı, dıqqat bolsa onıń jaqsı bolıwın támiyinleydi.

5. Dıqqat psixik baqlaw xizmeti sıpatında úyreniletuǵın bolsa, bunday jaǵdayda dıqqattıń erkli hám erksiz belgili aktleri jańa aqlıy háreketler qalıplesiwiniń nátiyjesi bolıp esaplanadı.

6. Erkli dıqqat reje tiykarında ámelge asırılatsuǵın dıqqat bolıp, bul aldınnan dúzilgen reje yamasa úlgi boyın sha orınlanatuǵın baqlaw forması.

Juwmaqlap aytqanda, kóp sanlı teoriyalardıń barlılıǵına qaramastan, dıqqat mashqalası óz áhmiyetin joǵaltpaǵan. Dıqqat tábiyatı haqqındaǵı tartıslar dawam etpekte.[1]

3. Dıqqattıń waziypaları hám túrleri

Dıqqat insan ómiri hám xizmetinde kóplegen hár túrli waziypalardı orınlaydı. Ol zárúr bolǵan psixologiyalıq hám fiziologiyalıq processlerdi aktivlestiredi, qalǵanların bolsa pásiyettiredi, organizmge jetkerilip atırǵan axbarattıń onıń aktual mıtájliklerine muwapıq túrde shólkemlestiriliwi hám maqsetke baǵdarlanǵanlıǵı menen tańlap ótkiziliwine járdem beredi, ruwxıy belsendiliktiń qanday da bir obekt yamasa xızmet túrinde tańlap hám dawamlı tárizde jámleniwin támiyinleydi.

Dıqqattıń tiykarǵı túrlerin kórip shıǵamız. Bularǵa tábiyiy hám jámiyetlik belgilengen, tikkeley hám baylanısqandıqqat, erksiz, erkli hám erklidan keyingi dıqqat, seziw hám intellektual dıqqat kiredi.

Dıqqattı shólkemlestiriwde insanniń belsendiligine kóre dıqqattı úsh túrge bóliw múmkin: erksiz, erkli hám erklidan keyingi dıqqatlar.

Erksiz dıqqat – bul sananıń seskendiriwshi sıpatındaǵı óz aldına ózgesheligine muwapıq túrde obektte jámlengenligi.

Erkli dıqqat – bul obektte xızmet talaplarına kóre baǵdarlanǵan, sanalı basqarılatsuǵın jámlengenlik.

Erksiz dıqqat maqset qoyıw hám erk qatnasıwı menen baylanıslı emes, erkli dıqqat ushın bolsa erk basqarıwı hám maqsettiń bar bolıwı shárt. Ádette, erksiz dıqqattıń júzege keliwine fizikalıq, psixofizikalıq hám ruwxıy sebeplerdiń anıq toplamı menen is kóriwge tuwrı keledi. Olar bir-biri menen óz ara baylanısqa bolsada, shártli ráwishte tómendegi tórt dárejege bóliw múmkin .

Sebeplerdiń birinshi toparı *sırtqı qozǵatıwshı* ózgesheligi menen, aldınnan bar, qozǵatıwshılar kúshi yamasa jedelligi menen baylanıslı. Máselen, siz bir isti qunt penen orınlap atırǵanıńızda, qońsı xanadaǵı yamasa kóshedegi jeńil shawqımdı esitpeysiz. Lekin tosattan aldınıńızda puǵa túsken awır deneniń bolıp sesi esitiledi, bul erksiz dıqqatınıńızdı ózine tartadı.

Erksiz dıqqat ushın qozǵatıwshılar ortasındaǵı keskin ayırmashılıq, sonday-aq, seskendiriwshi tásiriniń dawamıylıǵı, onıń ólshemleri hám forması, jańalıǵı sıyaqlı sıpatları da úlken áhmiyetke iye.[2]

Erksiz dıqqattı júzege keltiretuǵın sebeplerdiń ekinshi toparı *sırtqı qozǵatıwshılardıń adamnıń ishki jaǵdayına* muwapıqlılıǵı, hám birinshi náwbette, onıń mıtájliklerine say keliwi menen baylanıslı. Máselen, qarnı toq hám qarnı ash adamlar awqat haqqındaǵı sáwbetke túrlishe múnásiybet bildiredi.

Sebeplerdiń úchinshi toparı shaxstıń *Ulıwma baǵdarlanǵanlıǵı* menen baylanıslı. Bizdi kóbirek qızıqtıratuǵın hám qızıǵıwlar tarawımızdı, sonday-aq, kásiplik qızıǵıwlarımızdı shólkemlestiriwshiler, qaǵıydaǵa kóre, bilmey turıp dus kelip qalǵan bolsaq ta, itibarımızdı ózine tartadı. Demek, erksiz dıqqattı júzege keltiretuǵın sebeplerdiń tórtinshi toparın tásir etiwshi seskendiriwshi payda etetugin *seziw-tuyǵılar*

quraydı. Biz ushın qızıqlı bolğan, belgili emocional reakciyanı payda etetuǵınları erksiz dıqqattıń áhmiyetli sebepleri bolıp esaplanadı.

Erksiz dıqqatdan parıqlı rawishte erkli dıqqattıń tiykarǵı ózgesheligi, onıń sanalı maqset tárepinen basqarılıwı hám erk kúshi menen baylanıslılıǵında bolıp tabıladı. Erkli dıqqattıń tiykarǵı wazıypası psixik processler keshiwin aktiv basqarıw bolıp esaplanadı. Erkli dıqqat erksiz dıqqattan sıpat jaǵınan parıqlanıwına qaramay, erkli dıqqat, sonday-aq, seziw-tuyǵılar, qızıǵıwlar, adamnıńaldın arttırılǵan tájiriybesi menen baylanıslı. Lekin, erkli dıqqat bulardıń kórsetetuǵın tásiiri tikkeley emes, kerisinshe, tikkeley boladı.

Dıqqattıń jáne bir túri bar. Erkli dıqqatqa uqsas, maqsetke baǵdarlanganlıq ózgesheligine iye bolıp, hám dáslep erk kúshin talap etedi, lekin keyinshelli adam iske «kirip baradı»: xızmettiń nátiyjesi emes, balkim, onıń mazmunı hám procesi ham qızıqlı bolıp, úlken áhmiyetke iye bolıp baslaydı. Bunday dıqqat N.F. Dobrinin tárepinen *erklidan keyingi* dıqqat dep ataldı. Máselen, Oqıwshı qiyin arifmetikalıq máseleni sheshe turıp, dáslep, oǵan belgili kúshti sarıplaydı. Másele qıyın, Oqıwshı aljasıp baslaydı. Ol óziniń, erkin iske salǵan halda, máseleni sheshiwge májbúrleydi. Áne, máseleni sheshiwge birinshi urınıw nátiyje berdi, sheshiwdiń tuwrı usılı belgilep alındı. Másele aydınlasıp baradı. Másele Oqıwshınıń itibarın bánt ete baslaydı. Ol endi, qızıqlı máselege kirip ketedi. Dıqqat erklidan erksizǵa aylandı.

Haqıyqiy erksiz dıqqatdan parıqlanıp, erklidan keyingi dıqqat sanalı maqsetler menen baylanısqan jaǵdayda qaladı hám sanalı qızıǵıwlar tárepinen qulap-quwatlap turıladı. Sonıń menen birge, erkli dıqqattan parıqlı rawishte bunda erk kúshi derlik bolmaydı yamasa Ulıwma joq.[1]

Dıqqattıń kórip shıǵılǵan úsh túrli turi insan xızmeti ámeliyatında óz ara bir-birine ótiwler menen tıǵız baylanısp ketedi hám biri ekinshisine tayanadı.

Tábiyiy dıqqat ózinde axborot jańalıǵın tasıwshı, ol yaki bulsırtqı hám ishki xoshametlewlerge salıstırǵanda tańlap juwap qaytarıwdıń tuwma qábileti kórinisine adamǵa tuwılıwı menen aq beriledi. Tabiyiy dıqqat xızmetin tamiyinleytuǵın tiykarǵı mexanizm *bujawlı refleks* dep ataladı.

Jámiyetlik belgilengen dıqqat ómiri dawamında tálim hám tarbiya nátiyjesinde qalıplesedi, minez-qulıqtıń erk tárepinen basqarılıwı, obektlerge tańlap sanalı rawishte juwap qaytarıw menen baylanıslı boladı.

Tikkeley dıqqat adamnıń mıtájlikleri hám aktual qızıǵıwlarına say keletuǵın hám ózi baǵdarlangan obektten tısqarı, hesh bir nárese tárepinen basqarılmaydı.

Tikkeley emes dıqqat arnawlı qurallar, máselen, ima-isharalar, sózler, kórsetkish belgiler, deneler járdeminde basqarıladı.

Seziw dıqqatı abzallıǵına kóre, sezimler de ishki-sezim organlarınıń tańlap tásir kórsetiw xızmeti menen baylanıslı.

Intellektual dıqqat pikirdiń baǵdarlanganlıǵı hám jámlengenligi menen baylanıslı.

Seziw dıqqatında sana orayında qanday da bir seziw kóz qarası jaylasqan boladı, intellektual dıqqatta bolsa qızıǵıw obekti bolıp ideya xızmet qıladı.[2]

4. Dıqqattıń qásiyetleri

Dıqqat, onı erkin psixik hádiyse sıpatında xarakterlewshi bir qatar qásiyetlerge iye. Dıqqattıń tiykarǵı qásiyetlerine barqararlıq, jámlew, bólsheklew, bóliniw, shalǵıw hám dıqqat kólemi kiredi.

Dıqqattıń barqararlıǵı belgili waqıt dawamında bir qıylı obektte pikirdi jámley alıw qábiletinen ibarat. Tájiriybe izertlewleri dıqqattıń erksiz dáwirini u teybreniwlerge beyimliligin kórsetti. Bunday teybreniwlerdiń dáwirleri N.N. Lange boyın sha, ádette, 2-3

sekundqa, artıǵı menen bolsa 12 sekundqa teń boladı. Máselen, eger saattıń shıǵırlawına qulaq tutıp, onda pikirdi jámleytuǵın bolsaq, u jaǵdayda u bir esitiledi, bir esitilmey qaladı. Dıqqat tebreniwi nızamǵa tiykarlanǵan bolıp, *fluktuaciya* dep ataladı. Máselen, dıqqat fluktuaciyasın ápiwayı tájiriybede kórsetiw múmkin: kesik piramida beriledi: eger oǵan belgili bir waqıt dawamında tikilip turılsa, u izbe-iz ya batqan bolıp kórinedi (8.1 rasm).

Házirde dıqqat barqararlıǵınıń áhmiyetli shárti bolıp, u jámlengen deneniń jańa tárepleri hám baylanısların ashıp beriw imkaniyatı xızmet qılıwı dáliyllendi. Dıqqat barqararlıǵın óshew ushın óz aldına háriplerdiń tártipsiz izbe-izliginen ibarat.

Dıqqatı jámlew astında dıqqatıń denede jámlengenlik jedelligi yamasa dárejesi túsiniledi. A.A. Uxtomskiydiń pikirine kóre, dıqqatı jámlew bas miy qabıǵındaǵı kúshli qozǵalıw oshaǵı xızmetiniń ózgesheligi menen baylanıslı.

Dıqqatı bólistiriw astında adamnıń bir waqıtıń ózinde bir neshe xızmetlerdi orınlaw qábileti túsiniledi. Turmıs tájiriybesine kóre, adam sanalı psixik xızmettiń tek bir túrin orınlay aladı, bir waqıtıń ózinde bir neshesin orınlaw subektiv seziwi bolsa izbe-iz tezlik penen bir xızmet túrinen ekinshisine ótiw aqıbetinde júzege keledi.[2]

Dıqqatı bólistiriw dárejesi bir qatar shárayatlarǵa: birlestirilgen xızmet túrleri ózgesheligine (olar bir jınıslı hám hár túrli bolıwı múmkin), qıyın ekenligine (ruwxıy zorıǵıwdı talap etetuǵın dárejege), belgili hám ádettegidey dárejesine (xızmettiń tiykarǵı usılların iyellep alıw dárejesine) baylanıslı.

Dıqqatıń bólistiriliwın úyreniw maqsetinde SHulte (qızıl-qara reńli kesteler) kesteleri qollanıladı.

Dıqqatıń bóliniwi – bul dıqqatı bir obektten ekinshisine sanalı hám ańlanǵan halda ótkiziw. Bóliniw menen eki túrli baǵdarǵa iye bolǵan processler baylanıslı, bular: dıqqatı iske túsiriw hám úzip qoyıw. Bóliniw erkli bolıwı múmkin, onday jaǵdayda onıń tezligi – bul subektiniń qabıl etiwı ústinen erkli baqlawı dárejesiniń kórsetkishi hám dıqqatıń bóliniwi menen baylanıslı erksiz bolıwı múmkin, bul ya ruwxıyattıń biyqararlıǵı dárejesiniń kórsetkishi bolıp xızmet qıladı, ya kútilmegen kúshli qozǵatıwshılardıń payda bolıwınan derek beredi.

Bóliniwdiń nátiyjeliligi aldınǵı hám keyingi xızmetti orınlaw ózgesheliklerine baylanıslı boladı (bóliniw kórsetkishleri jeńil xızmetten awır xızmetke ótiwde bir qansha kemeyedi, kerisinshe, asıp ketedi). Bóliniw nátiyjesi insannıń aldınǵı xızmetke bolǵan múnásiybeti menen baylanıslı: aldınǵı xızmet qanshelli qızıqlı hám keyingisi onshelli qızıǵıwshılıq oyanbaǵan bolsa, dıqqatıń bóliniwi sonshelli qıyınraq keshedi. Bóliniwde nerv sistemasınıń ózgeshelikleri, ásirese, nerv processleriniń qozǵalıwshańlıǵı tárepinen belgilengen individual kóz qararlar bar.[2]

Dıqqat kólemi – subektiniń jeterli dárejede anıqlıq penen bir waqıtıń ózinde qamrap alıwı múmkin bolǵan obektler sanı. Dıqqat obektiniń áhmiyetli hám belgilewshi ózgesheliklerinen biri, onıń óqıtıwda hám shınıǵıw orınlawda Ulıwma ózgermeydi. Dıqqat kólemin izertlew, ádette, individ tárepinen anıqlıq penen qabıl etiwshi, bir waqıtıń ózinde usınılatuǵın unsurlar (sanlar, háripler, deneler hám t.b.) sanın analiz qılıw jolı menen ámelge asırıladı. Bul maqsetlerde *taxistoskoptan* paydalanıladı – belgili sandaǵı qozǵatıwshılardı sonshelli tez, izertlenetuǵın kózlerin bir obektten basqasına alıp úlgermesten aldın usınıwǵa imkan beretuǵın ásbap, dıqqat kólemi – individual tárizde ózgeretuǵın úlkenlik, lekin, ádette, adamlarda onıń kórsetkishi 5 ± 2 ge teń boladı.

Dıqqatın shalgıwı—bul dıqqatın bir obektten ekinshisine erksiz ótkiziliwi. Shalgıw sırtqı qozǵatıwshılar tásirinde júz beriwı múmkin. Dıqqatı kóbirek tosattan payda bala tuǵın, ózgeriwshen kúsh hám chastota menen tásir kórsetetuǵın dene hám hádiyseler shalgıtadı. Dıqqatın ishki shalgıwı kúshli keshirmeler, jat sezimler hám adam usı waqıtta bánt bolǵan isine qızıǵıw hám juwapkershiliktiń bar emesligi táhiri astında payda boladı.[1]

Shalgıtıwshı tásirlerge qarsılıq kórsetiw qábleti *tosıqlarǵa beyimlesiwshilik* dep ataladı. Adamlarda bul qáblettiń rawajlanıwı da nerv sistemasındaǵı parıq lar, ásirese, onıńkúshi, sonday-aq, tosıqlarǵa qarsılıq kórsetiwın asırıwǵa qaratılǵan arnawlı shınıǵıwlar menen belgilengen kóplegen individual qaraslar baqlanadı.

Dıqqat ózgesheliklerin úyreniwde *arqayınlılıq* haqqındaǵı másele úlken áhmiyetke iye. Arqayınlılıq dep, ádette, eki túrli hádiysege aytıladı. Birinshiden, kóp jaǵdaylarda arqayınlılıq dep, insannińátirapındaǵılarga itibar bermesten, iske hádden tısqarı berilip ketiwiniń nátiyjesine aytıladı. Arqayınlılıqning bul turi ol yaki bulxızmette kúshli jámlengenlik nátiyjesinde júzege kelgenligi sebepli *jasalma arqayınlılıq* dep ataladı.

Arqayınlılıqning Ulıwma basqa bir túri insan dıqqatın hesh bir nársede uzaq waqıt jámley almaǵan jaǵdayta, hesh birinde uslanıp qalmastan, bárqulla bir obektten ekinshisine yamasa bir hádiyseden ekinshisine ótip turıwı baqlanadı. Arqayınlılıqning bul turi *haqıyqiy arqayınlılıq* dep ataladı. Haqıyqiy arqayınlılıqdan azap shegiwshi insanniń erkli dıqqatı júdá biyqararlıǵı hám shalgıp turıwı menen parıqlanadı.

Haqıyqiy arqayınlılıqtıń sebepleri hár túrli bolıp tabıladı. Bular nerv sistemasınıńUlıwma izden shıǵıwı, qan kesellikleri, kislorod jetispewshiligi, fizikalıq yamasa aqlıy zorıǵıw, awır ishki keshirmeleri bolıwı múmkin. Bunnan tısqarı, dıqqat arqayınlılıqtıń sebeplerinen biri alıńǵan qaraslardıń kópligi, sonday-aq, tártipsiz háwes hám qızıǵıwlar da bolıwı múmkin.

5. Dıqqatın rawajlanıwı

Dıqqat óziniń rawajlanıw basqıshlarına iye.Bala ómiriniń birinshi aylarında tek erksiz dıqqatın barlıǵı baqlanadı. Bala dáslep kúshli yamasa keskin parıq qılatuǵın sırtqı qozǵatıwshılardı sezedi. Úsh aylıq bolıwı menen bala, ómiri menen tıǵız baylanıslı bolǵan obektler menen kóbirek qızıǵıp baslaydı. 5-7 aylıǵında bala jeterli dárejede uzaq waqıt dawamında qanday da bir nárseni baqlawı, uslap kóriwi, awzına salıwı múmkin. Ásirese, anıq hám jiltıraq nárselerge bolǵan qızıǵıwshılıǵı anıq kórinedi.Bul erksiz dıqqatın tolıq rawajlanǵanlıǵınan derek beredi .[2]

Erkli dıqqatınúlgileri, ádette, birinshi jıldıń aqırı ekinshi jıldıń baslarına kelip, payda bua baslaydı. Balada erkli dıqqatın qalıplesiwi hám rawajlanıwı onı tárbiyalaw processı menen baylanıslı. Balanıńátirapındaǵı adamlar áste-aqırın balanı ózi qálegenin emes, balkim, onıń islewi zárúr bolǵanların orınlawǵa úyretip baradı.

Erkli dıqqatın rawajlanıwında oyun úlken áhmiyetke iye. Oyun procesinde bala óz háreketlerin oyun talaplarına muwapıqlastırıwdı hám olardı qagıydalarǵa say ráwishte baǵdarlawdı úyrenedi. Kópshilik nárseler hám hádiyseler menen tanısıp barıw, ápiwayı múnásiybetlerdi parıqlaw tájiriybesinińáste-aqırın qalıplesiwi, ata-analar menen hámme waqıt sáwbetlesiw, olar menen qıdırıw hám oyunlar oynaw, basqa zatlar hám oyınshıqlardı oynatıw—bulardıń hámme balanıń jeke tájiriybesin bayıtadı, sonıń menen birge, onıń qızıǵıwları hám dıqqatın rawajlandıradı.

Mektepke shekemgi balanıń tiykarǵı ózgesheligi erkli dıqqatınıń jeterli dárejede bekkem emesliginen ibarat. Bala jat qozǵatıwshılarga ańsat aldanadı, onıń dıqqatı júdá

seziwsheń boladı. Áste-aqırın balada shınıǵıwlar hám erk kúshi járdeminde óz dıqqatın basqara alıw sheberligi qalıplesedi.[1]

Erkli dıqqattıń rawajlanıwında mektep óz aldına úlken áhmiyetti quraydı. Mektep shınıǵıwları procesinde bala intizamǵa úyrenedi, bunda qunt etiw, minez-qulqın baqlaw sheberligi qalıplesedi. Sonı ayıp ótiw kerek, mektep jasındaǵı erkli dıqqattıń rawajlanıwı hám belgili basqıshlardan ótedi. Baslanǵısh klasslarda bala shınıǵıwlarında óz minez-qulqın tolıq baqlay almaydı, onda erksiz dıqqat ústúnlik qıladı.

Bolıp klasslarda óspirimniń erkli dıqqatı bolıp rawajlanıw dárejesine kóteriledi. Oqıwshı jeterlishe uzaq waqıt dawamında belgili xızmet túri menen shuǵullanadı, óz minez-qulqın baqlaydı. Lekin, sonı kózde tutıw kerek, dıqqat sıpatına tárbiyalaw shárayatlarınıń ózi emes, bálkim, jas ózgeshelikleri de tásir kórsetedi. 13-15 jaslarda júz beretuǵın fiziologiyalıq ózgerisler bolıp dárejedegi sharshaw hám tásirsheńlik penen birgelikte keshedi, hám bazı bir jaǵdaylarda dıqqattıń tómendewine alıp keledi.[1]

Solay etip, dıqqattıń rawajlanıwında eki tiykarǵı basqıstı ajratıw múmkin: tiykarǵı ózgesheligi sırtqı tárepten belgilengen dıqqattıń ústınliginen ibarat bolǵan mektepke shekem rawajlanıw basqıshı hám ishki dıqqattıń jedel rawajlanıwı ózgesheligine iye bolǵan mektep dáwiri rawajlanıw basqıshları bolıp esaplanadı.

1. Seziwler haqqında Ulıwma túsinik. Seziwlerdiń nerv-fiziologiyalıq tiykarları.

Bizge belgili qorshap turǵan ortalıqtaǵı qubılıs hám hádiyselerdiń júdá kóplegen belgileri hám ózgeshelikleri bar. *Máselen*, nárselerdiń reńi, dámi, iyisi, qattı yamasa jumsaqlıǵı, gedir-budır yaqı tegisligi, temperature hám taǵı basqaları. Áne usı qubılıs hám hádiyselerdiń hár túrli belgi, ózgesheliklerin biz hám túrlishe seziw organlarımız arqalı sanamızda sáwlelendiremiz. [1]

Sırtqı ortalıqtan biziń denemizge milliard qozǵawshılar hújim qıladı. Biziń qarańǵı ishki dúnyamızda bolsa sırlı miyimiz isleydi. Bul fakt bolsa psixologiyaniń joqarı mıń jıldan artıq fundamental mashqalasın keltirip shıǵaradı. Máseleni sheshiwde bunnan júz jıl aldın psixologiya pán sıpatında rawajlandı: Átirapımızdı qorshap turǵan obektler miyimizge túsedı?

Zamanagóy tilde bolsa onı tómendegishe talıqlasaq boladı: sırtqı ortalıq haqqındaǵı kóz-qarasımızdı qalay dúziw kerek; lagerdegi ottıń janıwınan shıqqan tútinniń aktiv neyron shınjırlarına aylanıwı? Qalay etip biz tiri neyroximiydan ottıń tolqının, temperaturasın hámde ot tútiniń iyisin sezemiz? Miyimizde dúnyanıń súwretin sáwlelendiriwimiz ushın, sırtqı dúnyanı fizikalıq energiyasın biliwimiz hám onı nerv signalları formasında kodlawımız, hám bul process dástúriy seziw delinedi. Sońın ala bolsa biz bunı alıp óz seziwlerimizdi shólkemlestiriwimiz hám talıqlawımız, hám bul process dástúriy qabıl etiw delinedi. Biziń kundelikli ámeliyatımızda seziw hám qabıl etiw úzilmes bir processke aytıladı. 5-6 - baplarda biz eki bólimniń birlesken procesin kórip shıǵamız.[1]

Biz bul baptı sensor retseptorlerden baslap, joqarı dárejedegi maǵlıwmatlardı, qollanbalardı kórip shıǵamız. Kiriw bólimindegi sensor analiz, psixologiyada maǵlıwmatlardı sxema boyın sha tómennen joqarıǵa qarap islew dep ataladı. Seziw processiniń buzılıwı hár jerde bolıwı múmkin, bul sensor retseptordan baslap perseptiv interpretaciyaǵa shekem tamam boladı. Máselen, insan kózinde katarakta menen tuwılsa onıń kózleri jaqtılıqtı kórmeydi, bul processte eń quramalı mexanizm islese de kóriw maǵlıwmatlardı bile almaydı. Miyi jaraqatlangan kesellerde de qanday da bir seziw hám qabıl etiw shınjırları bar. Miy qabıǵınıń sheke bólegi buzılǵanda, insan kelbetin tanıw

juwappershiligi joq boladı hám bul kesellik *prosopagnoziya* dep ataladı. Onda seziwleri normal, lekin qabıl etiw normal emes. Ol maǵlıwmatlardı kórip qabıl ete aladı hám insandı júz kórinisin xarakterlep bere aladı, lekin onı taniy almaydı. Oǵan biytanıs kelbetti kórsetkende ol buǵan itibar beredi. Oǵan tanıs kelbetti kórsetkende, avtonom nerv sistemesi reaksiyasına sonı kórsetedi ol qáweterlenedi hám terley baslaydı, lekin bul insan kimligin aytıp bere almaydı. Ol óz kelbetin aynada kórgende, jáne usı aljasıqqa keledi. Miydiń buzılǵanlıǵı sebepli, ol maǵlıwmatlardı sxema boyınsha joqarıdan tómengen qarap isley almaydı – toplanǵan bilimlerdi sensor maǵlıwmatlar menen baylanıstıra almaydı.¹¹[3]

Dóğerek-átirapımızdaǵı qubılıs hám hádiyselerdiń hár túrli belgi hám de ózgeshelikleri barlıq waqıtta da biziń seziw aǵzalarımızǵa tásir etip turadı. Nátiyjede bizde hár túrli seziwler payda boladı. Sonday-aq, nurlardıń kózimizge tásir qılıwı natiyjesinde kóriw seziwi, hár túrli tezlik hám kúshleniwdegi hawa tolqınlarınıń qulaǵımızǵa tásir etiwı nátiyjesinde esitiw seziwi, dem alıw waqtında hawa menen birge murın boslıǵına kirgen hár túli mayda bóleksheleriniń tási nátiyjesinde iyis seziwi, qanday da bir nárseni qolımız yaqı denemizge tiyip tásir etiwı nátiyjesinde teri (taktıl – qanday da bir nárseniń terimizge tiyiwi) yaqı basım seziwi hám usı sıyaqlı seziwler hár dayım payda boladı.

Demek, seziw dep, átirapımızdaǵı qubılıs hám hádiyselerdiń seziw aǵzalarımızǵa tikkeley tásir etiwı nátiyjesinde olardıń ayırım belgi hám ózgesheliklerin miyimizde sáwleleniwine aytamız.

Seziw biliw processleri ishinde ápiwayı psixologiyalıq process bolıp, sırtqı ortalıqtaǵı qubılıs hám hádiyselerdi sáwlelendiredi. Sırtqı ortalıqtan keletuǵın qozǵatıwshılardıń ayırım retseptorlarǵa tikkeley tásir etiw arqalı ayırım belgi hám ózgesheliklerin hám organizm ishki jaǵdayın sáwlelendiredi. Bizge belgili, insannan seziwdiń dáslepki basqısı ishki sezimnen baslanıp, keyinshelli ol logikalıq biliwge ótedi. Seziw ham ápiwayı psixologiyalıq process bolǵanı menen onıń júzege keliwi óz-ózinen payda bolmaydı. Olarǵa tiykarınan tómendegiler kiredi:

Seziw aǵzalarına tásir etetuǵın qubılıs hám hádiyseniń bolıwı .

Sezetuǵın apparat, yaǵniy analizatordıń bar bolıwı . *Máselen*, hawanıń suwıqlıǵın, temirdiń qattılıǵın, qardıń jumsaqlıǵı hám basqaların sezemiz.

Seziw qabıl etiw menen baylanıslı boladı, lekin qubılıs hám hádiyseni qabıl etiwden aldın onı seziw kerek, sonıń ushın seziwler materiyanıń seziw aǵzalarımızǵa tási nátiyjesi bolıp tabıladı. Seziw maǵlıwmatlardı qabıl etip, tańlap, topla, har bir sekunda xabarlar aǵımın qabıl etip hám qayta islep miyge jetkerip beredi. Nátiyjede dóğerek - átiraptaǵı sırtqı dúnyanı hám organizm óz ishki jaǵdayın adekvat “say” sáwlelendiriwı payda boladı. Seziw aǵzalari sırtqı ortalıqtıń insan sanasına alıp kiretuǵın jollardıń biri.

Seziwlerdiń nerv – fiziologiyalıq tiykarları

Bizge belgili, seziwler tek ǵana sırtqı tásirler nátiyjesinde payda bolmay, bálkim organizmniń ishki jaǵdayında hám ámelge asırıladı. Seziw nerv dúzilisiniń ol yaqı bul qozǵatıwshısınan tásirleniwshi reaksiyalari túrinde payda boladı hám hár qanday psixikalıq hádiyse sıyaqlı reflektorlıq ózgesheligine iye. Seziwlerdiń nerv – fiziologiyalıq tiykarin qozǵatıwshınıń ózine uqsaytuǵın analizatorǵa tási nátiyjesinde payda bolatuǵın nerv processin quraydı. Sonday-aq, seziwlerdiń nerv fiziologiyalıq tiykarin úyreniwde I.P.Pavlov pikiri menen aytqanda analizator apparatın payda etedi.[2]

¹¹Psychuogy DavidG.MyersHope Culege Huland, Michigan 254p

Analizator – sirtqı hám ishki ortalıqtan keletuǵın eleslerdi qabıl etip alıp, fiziologiyalıq process bolǵan qozǵalıstı psixikalıq processke, yaǵniy seziwlerge aylandıratuǵın nerv mexanizmleriniń sisteması. Analizator apparati 3 bólimnen quralǵan bolıp, olar tómendegilerden ibarat :

periferik (retseptor) – sirtqı kúshti nerv processine ótkizetuǵın arnawlı transformator bólegi;

analizatordıń periferik bóliminiń oraylıq analizator menen baylanıstıratuǵın jollardı ashatuǵın afferent (orayǵa umtılwshı) hám efferent (oraydan qashıwshı) nervler;

analizatordıń periferik bólimlerinen keletuǵın nerv signallarınıń qayta isleniwi júz beretuǵın qabıq astı hám qabıq bólimleri. [2]

Analizatordıń qabıq bóliminde retseptor kletkalarınıń tiykarǵı bólegi jámleńgen ózek, yaǵniy oraylıq bólim hám qabıqtıń túrli jaylarında belgili bir muǵdarda bar bolǵan, tarqatılǵan kletka bólimlerinen quralǵan sirtqı bólim boladı. Analizatordıń ózek bóleginde retseptorden orayǵa umtılwshı nervler jaylasqan bolıp, kóplegen kletkalardan ibarat. Usı analizatordıń periferik, yaǵniy tarqalıp ketken bólimleri basqa analizatorlardıń ózekleri menen átirapındaǵı tarawlarǵa kiredi hám óz aldına zatlardı izlew processinde pútkil bas miy qabıǵınıń úlken bólegi qatnasiwına erisiledi. Analizatordıń ózege analiz hám sintez qılıw funksiyasın orınlaydı, *máselen*, seslerdiń joqarılıǵı. [2]

Analizator nerv processleriniń reflektor jayınıń pútkil jolı deregi hám eń áhmiyetli bólegin quraydı. Reflektor jayı retseptorden kóz-qarastı miyge alıp baratuǵın nerv jolları hám efektordan quralǵan bolıp tabıladı. Reflektor jayı elementlerdiń óz ara múnásiybeti quramalı organizmniń dógerek-átiraptaǵı álemde tuwrı mólsher alıwdıń organizmniń jasaw shárayatına muwapıq túrde xızmetiniń negizin támiyinleydi.¹²

2. Seziwlerdiń klassifikaciyası, seziwlerdiń túrleri, seziw tarawındaǵı nızamlıqları .

Seziwler qaysı aǵzalar járdeminde payda bolıwına qarap, tómendegi túrlerge, yaǵniy kóriw, esitiw, iyis seziw, dám biliw, teri, muskul-háreket, organikalıq seziwlerge ajratıladı. Olar seziw aǵzaları qay jerde jaylasqanlıǵına qarap táriyiplenedi.

Jáhán psixologiyası pániniń sońǵı jetiskenlikleri hámde atamalarına qaray seziwler tómendegishe klassifikaciya qılınadı. Usı táriyiplerdiń dáslepki kórinisi ingliz alımı CH.SHerringtcanǵa tiyisli bolıp tabıladı. Ol receptordıń qay jerde jaylasqanlıǵına qarap, seziwlerdi úsh túrge bóledi.

Sirtqı ortalıqtaǵı qubılıs hám hádiyselerdiń ózgesheliklerin sáwlelendiriwge beyimlesken hámde retseptorları deneniń sirtqı bóleginde jaylasqan seziwler, yaǵniy ekstroretseptiv seziwler;

Ishki dene aǵzaları jaǵdayların sáwlelendiretuǵın hámde retseptorları ishki dene aǵzalarında, toqımalarda jaylasqan seziwler, yaǵniy interoretseptiv seziwler.

Denemiz hám gewdemizdiń jaǵdayı hámde háreketleri haqqında maǵlıwmat (axborot, xabar) beretuǵın muskullerde, mushelerde jaylasqan seziwler, yaǵniy proprioretseptiv seziwler.

Seziwlerdiń táriypi hám bul haqqındaǵı izertlewlerdi analiz qılamız. Dáslepki pikirlesiwlerde interoretseptiv seziwler ol haqqında rus psixologi A.R.Luriya izertlew jumısın alıp barǵan. Onıń pikirinshe, interoretseptiv seziwler negizgi, túp mánisindegi seziwler emes, balkim, emociyalar menen seziwler ortasındaǵı aralıq seziwler sıpatında júzege shıǵadı. Psixologiya páninde mine usı seziwler tolıq úyrenilmegenligi sebepli onı

¹²Psychuogy David G. Myers Hope Culege Huland, Michigan 255p

“belgisiz seziwler” dep atalğan. Bul tiykarınan ishki organlardıń keselliklerinde júzege keletuǵın jaǵdaylardı diagnostika etiw de óz aldına áhmiyetli bolıp esaplanadı.¹³

Interoretseptiv seziwler insanniń keypiyatına, emocional reakciyaları ózgeriwinde kózge taslanadı, balada bolsa is-hárekettiń keskin ózgeriwine sebep boladı. Sebebi bala dene aǵzalarındaǵı ishki jaǵdayın ańlaw, seziw imkaniyatına iye emes. Sonıń ushın ondaǵı is-hárekettiń Ulıwma ózgeriwi sıyaqlı belgilerinen buni seziw múmkin .

Interoreceptiv seziwler organizmdegi ishki processlerdi óz ara orın almasıw teń salmaqlıqtı támiyinlep turıwdıń tiykari bolıp esaplanadı. Bul processti bir sóz benen aytqanda, organizmdegi processlerdi óz ara orın almasıw turıwınıń gemostazı (barqarar ligi) dep ataladı. Sonday-aq, usı seziwler insanda júzege keletuǵın puls, sharshaw, affekt jaǵdayların joq etiw, payda bolğan sezimlerdi qanaatlandırıw menen baylanıslı wazıypanı orınladı. Nátiyjede ishki dene aǵzalarınń xızmetin izden shıǵarıw jaǵdayı júz beriwi múmkin .

Interoretseptiv seziwlerdiń fiziologiyalıq mexanizmleri intero-sepsiya menen birgelikte K.M.Bikov, V.N. CHernigovkiyler tárepinen tereńúyrenilgen. Olardıń pikirine kóre, bul nárselerdiń bārshesi shártli reflektor xızmeti mexanizmlerinen kelip shıǵadı.

Proprioceptiv seziwler gewdeniń fazodaǵı jaǵdayı haqqında signallar menen támiyinlep turadı. Olar insan háreketiniń basqarıwshısı bolsa planıp hám afferent tiykarın quraydı.

Preferik retseptorlar muskuller, dize hám buwınlarda jaylasqan bolıp, arnawlı denesheler formasına iye.

Deneshelerde júzege keletuǵın qozǵatıwshılar muskulleriniń háreketke keliwi nátiyjesinde hám buwınlar jaǵdayınıń ózgeriwi , nerv talshıqları járdeminde, arqa miydiń arqa bólegindegi aq suyıqlıǵına jetkiziledi. Proprioceptiv retseptorlar háreketiniń afferent tiykarı ekenligin A.Orbeli tárepinen, haywanlarda P.K.Anoxin, adamlarda bolsa N.A.Bernshteynler tárepinen úyrenilgen .[1]

Psixologiyalıq maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, gewdeniń aspandaǵı jaǵdayı, sezgirliǵi statik seziwlerde óz sáwleleniwiniń tabadı. Onıń orayı ishki qulaq kanallarında jaylasqan bolıp, olar óz ara bir-birine perpendikulyar boslıqta tutas jaǵdayda jatadı [1].

Máselen, bas jaǵdayınıń ózgeriwi tómendegi sxemada kóriw múmkin:

- a) enduimfa suyıqlıǵına baylanıslı qozǵalı;
- b) esitiw nervi;
- v) vestibulyar nervi;
- g) bas miy qabıǵınıń sheke bólegi;
- d) miy apparatına ótedi;

Vestibulyator seziw apparatı kóriw menen tikkeley baylanısta bolıp, kosmostı mósherge alıw (orientirlew) processinde qatnasadı.

Máselen, avtomobil jol ınan ótiw hám basqalar. Bul process patuogik jaǵdayda da ushrasıwı múmkin .

Ekstretseptiv seziwler intermodal, nospetsifik seziw toparlarına da ajratıladı. Máselen, esitiw organı arqalı 10-15 sekundta terbeliwini seziw múmkin , lekin qulaq penen emes, balkim súyekler járdeminde (miy qaqaǵı, tirsak, dize) bayqaw – vibraciya seziwleri delinedi. Máselen, gereńlerdiń seslerdi qabıl etiw. Ádette vibracion sezgirlik intermodal seziw dep te ataladı. Onıń tómendegi kórinisleri de bar: a) iyis, dám hám maza seziwlerinde;

- b) júdá kúshli seste, júdá jaqtı jarıqlıqta;

¹³Psychuogy DavidG.MyersHope Culege Huland, Michigan 254p

v) úsh túrli tásirдің uyǵınlasqan integrativ jaǵdayında;

Seziwdiń nospetsifik formasına teriniń foto seziwleri kirip, ol reńlerdi, názik jerlerin ajratıw, qu ushları menen seziw arqalı júzege keledi. Teriniń foto seziwleri A.N.Leontev tárepinen izertleń en bolıp, bul nárse kóp ǵana jaǵdaylarǵa aqıllılıq penen jandasıw imkaniyatın júzege keltiredi. Izertlew tiykarınan qu ushın a jasıl hám qızıl reńlerdi jiberiw arqalı ámelge asırılǵan. Teriniń foto sezgirliǵı tábiyatı psixologiyada jeterli dárejede úyrenilmegen.

Seziw túrleri

Psixologiya páninde úsh úlken toparǵa ajratılǵan seziwler (ekstroretseptiv, proprioetseptiv, introetseptiv) óz nábvetinde tómendegi túrlerge ajratıladı :

Kóriw seziwleri;

Esitiw seziwleri;

Iyis biliw seziwleri;

Dám biliwseziwleri;

Teri seziwleri;

Muskul – háreket (kinestetik);

Statistik seziwler;

Organik seziwler;

Kóriw seziwleri

Insan tárepinen reń hám jaqtılıqtı seziw, kóriw seziwleri arqalı ámelge asadı hám seziletuǵın reńler xromatik hám axromatik túrlerge bólinedi. Psixofiziologiyalıq nızamǵa kóre jaqtılıq nurları úsh múyeshli shiyshe prizma arqalı ótip sıǵanda payda bala tuǵın reńxromatik reńler dep atalıp, olarǵa az reńler, yaǵnıy qızıl, sarı, jasıl, hawa reń, kók, binafsha kórinislerin qamırıp aladı. Ádette aq reń, qara reń, kúlreń hám olardıń túrlishe kórinisleri axromatik reńler dep ataladı .

Kóriw seziwleriniń organı kóz bolsa planıp, ol kóz perdesi onnan shıǵıp keletuǵın kóriw nervlerinen quralǵan bolıp, kóz perdesin sırtqı tamırları hám tor perdeleri orap turadı. Sırtqı perdeniń tınıq bolmaǵan aq bólimi sklera yaqı qatqan qattı perda dep ataladı. Oniń aldınǵı tárepinde jaylasqan bir qansha qava rıq bólegi tınıq mugus perda bolıp, oniń aldınǵı bólegi reń tor perde dep ataladı. Usı perdeniń reńine qaray oniń tawlanıwına qarap , adamlarda kóz kók, qara sıyaqlı kórinis beredi. Reń tor perdeniń orta bóliminde domalaq tınıq dene bolıp, onı qarashıq dep ataymız hám u arqalı kóz ishine jaqtılıq nurları kiredi. ¹⁴[3]

Kózlerdińúshinshi perdesi tor perde dep atalıp, ol kóz átirapınıń derlik pol'tkil ishki qatlamın qaplaydı. Qarashıq penen reń tor perdeniń arqasında eki tárepi qavariq, tınıq dene kóz gáharı jaylasqan boladı . Jaqtılıq nurları onda toplanıp, soń sınadı hám tor perdege nárse yaqı deneniń kórinisi, súwreti túsedı .

Kóz sheńberiniń gáwharı menen tor perde ortasındaǵı pútkil ishki kelbeti shiyssha sıyaqlı dene dep atalatuǵın arnawlı tınıq suyıqlıq penen qaplangan boladı . Tor perde reń hám jaqtılıqtı seziw ushın júdáúlken áhmiyetke iye bolıp, onda kóriw nerviniń tarmaqları jaylasqan. Usı tarmaqlardıń shetindegi ushlarında tayaqsha hám kolbashalar dep atalatuǵın arnawlı nerv talları bar. Insan kóziniń tor perdesinde 130 millionǵa jaqın tayaqshalar hám kolbashalar dep atalatuǵın arnawlı nerv kletkaları bar. Insan kóziniń tor perdesinde 130 millionǵa jaqın tayaqsha hám 7 millionǵa a jaqın

¹⁴Psychuogy DavidG.MyersHope Culege Huland, Michigan 264p

kolbasha bar dep bujaw qılınadı. Kolbashalar járdemi menen xromatik, yaǵnıy kundúzgi reńler kóríledi.

Tayaqshalar jaqtılıqtı jaqsı seziwsheń bolıp, kol'ndiz hám qarańǵı payıtlarda óz folnksiyasin orınlaydı, axromatik reńlerdi sáwlelendiredi .

Tor perdeniń eń seziwshi jayı – sarı daqtıń tiykarınan, kolbashalar menen oraylıq tereńligi bolsa planıp, oǵan qaysı nárseniń kerisi tússe, tap sonı hámmeden anıq kóremiz. Obektke tik qaraw nátiyjesinde kóz muskulleri oǵan qaratıladi hám sáwlelendiriwshiniń súwreti sarı daqqa túsedi. Bunday tárizdegi kóriw tuwrı kóriw delinedi.

Adam kózi reńlerdiń shamalap aytqanda 380 millionnan 780 millionǵa shekem uzınlıqtaǵı tuqınlardıń tásirin sezedi.

Úsh reńli seziw teoriyasınıń tiykarǵı nızamlıqları 1756 jılda M.V.Lamanosov tárepinen bayan etilgen bolsa, 1856 jıldan keyin nemec fizigi G.Gelmus tárepinen onı tolıq dáliyillep berilgen.[2]

Usı teoriyaǵa kóre tor perdeniń kolbashalarında úsh tiykarǵı element bar bolıp, olardan birinińqozǵalısqızıl reń seziwin, ekinshi qozǵalısqıyıl reń seziwi hám úshinshi qozǵalısqıyıl reń seziwin payda etedi. Teoriyaǵa kóre jaqtılıq tolqınları birden úsh elementti bir túrde qozǵatsa, aq reń seziwi júzege keledi. Lekin jaqtılıq tolqınları eki yaki úsh elementke tásir qılsada, biraq bul bir tegis bolmasa, ol jaǵdayda seziwsi elementlerden hár biriniń qanshalıq qozǵalıwshańlıǵına qarap, hár qıylı reń seziwleri payda boladı.

Házirgi zaman psixologiyasında reńlerdi seziw jalǵız tor perdesindegi processler menen ǵana emes, bálkim miy postında júzege keletuǵın basqa processler menen de baylanıslı ekenligi tuwrısında maǵlıwmatlar bar. Zamanagóy maǵlıwmatlar boyın sha tayaqshalarda kóriw purpuri degen arnawlı modda borlıǵı sıpatlangan. Kózge jaqtılıq tásir etgende kóriw purpuri ximyalıq jol menen parshelenip, quram bóleklerge bólinedi hám usı process kóriw nervin qozǵatıp, jaqtılıq seziwin payda etedi. [1]

Esitiw seziwleri

Esitiw seziwleri seslerdi esitiwden ibarat bolıp, muzikalıq hám shawqımlı seslerdi sáwlelendiredi. Ádette sesler ápiwayı hám quramalı túrlerge ajratıladi, olardıń birinshisi tonli, ekinshisi bolsa bir neshe tonnan ibarat. Tonlardan biri tiykarǵı ton bolsa planıp, u sestiń biyikligin, kúshin belgileydi, basqaları keliwshi sesler sanalıp, olar obertonlar delinedi. Muzika áspáplarınan tarqalıp atırǵan seslerdińózine tánligi pán tilinde tembr dep ataladı. Hátteki sóz sesleri hám ohangli sesler (únli sesler) yaki shawqınlardan (únsiz sesler) quralǵan boladı .

Esitiw seziwleri organi qulaq bolıp, sırtqı qulaqlar suprası menen esitiw jolınan ibarat. Usı qulaqlar noǵora perde hám oǵan jabısqan úsh súyekshe: buǵacha, sopdan hám uzangıdan tashkil topkan. Ishki qulaq (qulaq labirinti) óz ara birlespegen úsh bólekten dúzilgen. ¹⁵[3]

Sırtqı qulaq hawa tolqınların jıynawshı karnay wazıypasın orınlaydı. Noǵora perde hám oǵan jabısqan súyeksheler hawa tolqınların ishki qulaqqa uzatadı. Orta qulaq arnawlı jol arqalı awız hám murın buǵı menen tutasqan boladı. Ishki qulaqlardıń bolıp bólegi úsh jartı sheńber kanaldan, orta bólegi kem eradan hám páski bólegi shıǵanaqtan quralǵan.

¹⁵Psychuogy DavidG.MyersHope Culege Huland, Michigan 271p 2²

Ishki qulaqlardıńúsh shala bólimi enduimfa atlı suyuqliqtan ibarat. Ishki qulaqlardıń tiykarǵı bólegi shıǵanaqdan ibarat bolıp, onıń ishinde kortiy organ bar, u gúmbez shákline iye bolıp, tiykarında membrana jaylasqan. Membrana uzunlıǵı qısqarıp barıwshı elastik talalardan ibarat bolıp, olar qattı tartılǵan torlarǵa uqsaydı. Onıń bolıp bóliminde arnawlı, tayaqshaǵa usaǵan kletkalar bar hám olar kortiy dugaları dep jol ritiledi. Membrananıń talaları enduimfaga jinishke qolları bar arnawlı kletkalar járdeminde korniy dugaları arqalı úlken jartı sharlar qabıǵınıń bóleginde jaylasqan .[2]

Hawa tolqınlarınıń háreketi sebepli ses shıǵarıwshı deneler tebrenedi de esitiw seziwleri payda boladı. Eger muzikalıq sesler hawa tolqınlarınıńáste háreketleri nátiyjesinde júzege kelse, shawqımlı sesler bolsa olardıń tegis emes háreketleri nátiyjesinde payda boladı. Adamnıń esitiw organı bir sekunda 16 márteden 20000 máртеge shekem tebreniwshi seslerdiqabil etedi.

Iyis biliw seziwleri

Iyis biliw seziwlerine iyislerdi seze biliw kiredi hám olardıń organı murın hám onıń bolıp tárepi bolsa planıp, bul jerde iyis biliw kletkaları hámde sezuvshi nerv tarmaqları jaylasqan . Olar shıllıq perdelerde batıp turadı.

Iyisli zatlar sezuvshi nervti qózǵaydı. Iyis biliw orayı bas miy jartı sharları arqa tárepiniń tómengi bóleginde bar dep shamalaydı. Iyisli zatlar iyis biliw kletkalarına gaz jaǵdayında tásir etip, ximiyalıq reakciyalar jolı menen olardı qózǵatadı. Ápiwayı gaz jaǵdayındaǵı iyisli zatlar hawa menen dem alıw procesinde murın hawasına kirip keledi, nátiyjede sáwlelendiriw jaǵdayı payda boladı .[1]

Dám biliw seziwleri

Dám biliw seziwleri mazalı, ashshı, ótkir, duzlı siyaqlı dámlerdi seziw menen xarakterlenedi. Dám biliw seziwleriniń organı tildin júzi hám tańǵlaydıń jumsaqbóleginen quralǵan. Tildin shıllıq perdesinde arnawlı dám biliw sorıwshıları bar bolıp, olardıń quramı tayaqqa uqsas kletkalardan dúzilgen arnawlı dám biliw“kurtakları”na iye. Dám biliw sórgishları til betinde bir tekis bósheklenbegenligi ushın onıń arqa bólegi ashshını, ushı shiyrin mazanı, shetleri bolsa nordon mazanı sezedi. Lekin olardıń ortası bolsa mazanı sálelendire almaydı. Dám biliw sórgishlarınıń kletkalı bólimleri de arnawlı sezuvshi nervlerdin shetki ushları jaylasqan, olar dám biliw organındaǵı qozǵalıstı bas miyge jetkerip turadı, onıń oraylarna jaqın jaylasqan .[2]

Teri seziwleri.

Teri seziwleri quramı tiyiphám temperatura túrлерinen ibarat bolıp, olardıń bunday atalıwınıń bas principı bul retseptorlardıń quramı hám organizmnıń sırtqı shıllıq perdelerinde jaylasqanlıǵınan bolıp tabıladı.

Tiyipseziwleri eki túrli xabardıqabil etiw imkaniyatına iye bolıp, birinshisi tegis hám tarqalıwın tiyipseziwleri, ekinshisi bolsa aste yaki gedir – budurdı tiyip seziw menen tariyiplenedi. Ádette dene aǵzasına nárselerdin tiyiwin seziw sırtqı qózǵatuwshı kúsh kúsheygende aste seziwge aylanadı, ol jánede kúsheygende awırıwdı seziwge aylanadı.[2]

Tiyip seziwleri organı teridegi hám sırtqı shıllıq perdelerdegi tiyip dene shaları dep atalatúǵın dene shalardan ibarat. Dene shalarınıń ishinde de ayırım sırtında tiyip nerviniń shetki tarmaqları bar, olar teride de shıllıq perde lerde bir tekis bólingen, barmaqlardıń ushlarında til ushın da erinde tıǵızjaylasqan, sonlıqtan da sezgirlik dárejesi basqalarınan bolıp bolıp tabıladı.

Psixologiyada tiyip dene shaları hám sezuvchi nervtin shetki tarmaqları tıǵızlıǵı ekstiziometr áspabı járdemi menen ólshenedi . Ásbap keriletúǵın eki ayaqlı

cirkuldan quralğan bolıp, onıńózeegindegi dárejeler ayaqlardıń ushları ortasındaǵı aralıqtı ólsheydi .

Tiyip seziwleriniń orayı bas miy qabıǵınıń arqadaǵı oraylıq orayında jaylasqan dep shamalanadı. Tiyip seziwleriniń sırtqı yaǵnıy fizikalıq sebebi bul qandayda bir nárseniń terige tikkeley tiyiwi bolıp tabıladı.

Muskul – háreket seziwleri, statik seziwler

Muskul-háreket seziwleri motor seziwler dep atalıp, olarǵa awırılıqtı, qarsılıqtı, organlar háreketin biliw seziwleri kiredi. Olardıń organları–gewde muskulları, tabanlar, buwınlardan ibarat. Organlardıń quramı da sezuwshi nervlerdiń shetki tarmaqları bar bolıp, olardıń tásirinde háreket hám statistikalıq seziwler júzege keledi.

Muskul – háreket seziwleriniń fizikalıq sebebi muskullarǵa tásir etiwshi nárselerdiń mexanikalıq hám gewde háreketleri joqarı bolıp esaplanadı.

Statik seziwler gewdeniń kosmostaǵı jaǵdayın seziw hám teńsalmaqlıqtı saqlaw seziwleri dep ataladı.[1]

Gewdeniń kosmostaǵı jaǵdayın biliw hám teńsalmaqlıqtı saqlaw seziwi ushın ishki qulaqdaǵı vestibulyar apparat receptor wazıypasın orınladı. Vestibulyar apparat qulaq jarti sheńber kanallarınan quralğan boladı, sezuwshi nerv tarmaqları bolsa gewdeniń kosmostaǵı háreketin hám jaǵdayın basqaradı. Gewde teńsalmaqlıǵın saqlawda óz aldına áhmiyetke iye bolıp, olar enduimfada jol ’zip jol ’retuǵın mayda bólekshe kristallardan quralğan.

Organikalıq seziwler

Organikalıq seziwlerdiń retseptorları ishki organlarda, qızıl óneshte, asqazanda, ishek, qan tamırları, ókpe hám usı sıyaqlılarda jaylasqan boladı. Ishki organlardagi processler organikalıq seziwler retseptorlarınıń qozǵatıwshıları bolıp tabıladı.

Olarǵa tómendegiler kiredi;

- a) Awiriwdi seziwler;
- b) shóllegendi seziwleri;
- v) qolaysız tuyǵular;
- g) ashlıqtı seziw.

Analizatorlar seziwsheńliginiń xızmetindegi qozǵawshılarǵa kónigiwiniń tásiiri astında ózgeriwı *beyimlesiw* dep ataladı. Bunda Ulıwma nızamshılıq tómendegiden ibarat boladı: kúshli qozǵawshılardan kúshsizlerge ótiw de sezgirlik asadı, kúshsizlerden kúshlilerge ótiw de – kemeyedi. Túrli analizatorlar sistemalarınıń beyimlesiw dárejesi birdey bolmaydı: bolıp beyimlesiw taktıl, temperaturalı, iyis biliw hám kóriw seziwlerinde, ázzi beyimlesiw – esitiw hám awırıwdı seziwleri de baqlanadı. Olardıń arasınan iyis biliw hám taktıl analizatorlar tez pát penen beyimlesedi. Yad iyisine tolıq beyimlesiw bir minuttan soń júz beredi. Úsh minuttan soń basım seziwi qozǵatıwshınıń 1/5 kúshin sáwlelendiredi. Qarańǵılıqqa tolıq beyimlesiw ushın 45 minut kerek boladı.

A.V. Petrovskiy avtorlıǵında basıp shıǵarılğan sabaqlıqta beyimlesiw hadıyesinińúsh túri keltiriledi: qozǵatıwshınıń dawamlı tásirinde seziwdiń tolıq ǵayıp bolıwındaǵı *beyimlesiw*; kúshli qozǵatıwshınıń tásiiri astında seziwdiń pásiyiwindegi *beyimlesiw*. Beyimlesiwdiń bul eki turin «unamsız beyimlesiw» ataması astında birlestiredi, sebebi onıń nátiyjesinde analizatorlardıń seziwsheńligi kemeyedi; kúshsiz qozǵatıwshı tásirinde sezgirliktiń asıwı da *beyimlesiw* dep ataladı. Beyimlesiwdiń bul turi unamlı beyimlesiw bolıp esaplanadı. Bul túrge, máselen, qarańǵılıq tásirinde kóriw analizatori seziwsheńliginiń baqlanatuǵın qarańǵılıqqa beyimlesiw kiredi.

Beyimlesiw hádiyesin retseptor xızmetinde qozǵatıwshınıń dawamlı tásiiri astında júz beretuǵın shetki ózgerisler járdeminde túsindiriw múmkin. Bizge belgili,

jaqtılıq tásirinde kóz tor perdesi tayaqshalarındaǵı kóriw toyǵın qızıl reńi asıp ketedi. Qarańǵılıqta bolsa, kerisinshe, qızıl reń tiklenedi, bul sezgirlikti asırad.

Beyimlesiw hádiyesi analizatorlardıń oraylıq bólimlerinde keshetuǵın processler járdeminde de túsindiriledi. Uzaq waqıt dawamındaǵı qozǵalıń nátiyjesinde bas miy qabıǵı sezgirlikti kemeyittiretuǵın ishki qorǵanıw tormozlanıwı baqlanadı. Tormozlanıwdıń rawajlanıwı basqa oshaqlardıń kúshli qozǵalıń keltirip shıǵaradı, bul bolsa jańa sharayatlarda sezgirliktiń asıwına járdem beredi.

Beyimlesiw maqsetke muwapıq bolǵan biuogiyalıq áhmiyetge iye. Ol kúshsiz qozǵatıwshılardı sáwlelendiriwde qatnasadı hám analizatorlardı kúshli qozǵatıwshılar tásirinde qorǵaydı.

Seziwler jedelligi tek qozǵatıwshılardıń kúshi hám retseptor beyimlesiwiniń dárejesine baylanıslı bólmay, belgili bir waqıtta basqa seziw-tuyǵu organlarına tásir kórsetiwshi tásirlerge de baylanisli bolıp tabıladı. Basqa analizator xızmeti tásirinde analizator seziwshenliginiń ózgeriw seziwlerdiń óz ara tási dep ataladı. Sezgirliktiń ózgeriw analizatorlar ortasındaǵı qabırshaq arqalı baylanisları, bolıp dárejede bir waqıttaǵı induksiya nızamı menen túsindiriledi. I.P. Pavlov boyınsha, kúshsiz qozǵatıwshı úlken jartı sharlar qabıǵındaǵı arqayın tarqalıwshı (irradirlovchi) qozǵalıń processin payda etedi. Qozǵalıń processiniń irradiaciyası nátiyjesinde basqa analizatordıń seziwshenligi asadı. Kúshli qozǵatıwshı tásirinde, kerisinshe, jámleniwge beyim bolǵan qozǵalıń processiniń júzege keledi. Óz ara induksiya nızamına kóre, bul jaǵday oraylıq bólimlerdegi basqa analizatorlardıń tormozlanıwına hám seziwshenliginiń pásiyiwine alıp keledi.

Seziwlerdiń óz ara tásir nızamshılıǵı tómendegidan ibarat: qanday da bir analizatorlar sistemasındaǵı kúshsiz qozǵatıwshılar basqa sistemanıń seziwshenligin asıradı, kúshli qozǵatıwshılar bolsa kemeyittiredi. Máselen, kúshsiz dám biliw seziwleri kóriw seziwshenligin asıradı, esitiw hám kóriw seziwleri ortasında óz ara tásir kúzetiledi. Analizatorlardıń óz ara tásirleri hámda, hár dayım shınıǵıwlar nátiyjesinde sezgirliktiń asıwı *sensibilizaciya* dep ataladı. A.R. Luriya sensibilizaciya túrine kóre, sezgirlik asıwınıń eki tárepi ajratıp kórsetedi. Birinshisi dawamlı, belgili bir ózgeshelikler hám organizmde júz beretuǵın bir tegis ózgerislerge baylanisli bolǵanı ushın obekttiń jası anıq jaǵdayda sezgirliktiń ózgeriw menen baylanisli boladı. Izertlewlerdiń kórsetiwinshe, seziw-tuyǵusı organları seziwshenliginiń kúshliliǵı jas ótiwi menen asıp barıp, 20-30 jaslarda eń bolıp shóqqıǵa shıǵadı, keyinshellı bolsa áste-aqırın páseyip baradı. Sensibilizaciya túrine kóre, sezgirlik asıwınıń ekinshi tamamı waqıt shalıq ózgesheligine iye bolıp, fiziologiyalıq, sonday-aq, subekt jaǵdayına tásir kórsetiwshi psixologiyalıq tásirlerge baylanisli boladı.¹⁶[3]

Seziwlerdiń óz ara tásirleriwinde *sinesteziya*, yaǵnıy, qozǵalıń tásirinde basqa analizatorlarga mas bolǵan bir qıylı seziw analizatorınıń payda bolıwı sıyaqlı jaǵday hám kúzetiledi. Máselen, adamda sesler tási astında reńli seziwler payda bolıwı múmkin, bazı bir reńler jıynaǵı bolsa óz náwbetinde temperatura sezgirligine tásir kórsetedi. Hámmege belgili, bolıp seslerdi «ashıq» reńler menen, tómeyin bolsa «toq» reńler menen bahalaymız.

Sinesteziya seziwlerdiń ishki-sezimlerdiń dárejesin kúsheytedi. Sinesteziya hádiyesi hámme modalliklerge tuwrı keledi. Sonı aytıp ótiw lazım, sinesteziya individual (jeke) tárizdeparıqlanadı. Sinesteziyaǵa bolıp qábileti bar adamlar bar,

¹⁶Psychuogy David G. Myers Hope Culege Huland, Michigan 280p

basqalarında bolsa u Uliwma baqlanbaydı. A.R. Luriya ózinińkitabındabayan etilgen ataqlı mnemonist SH. ni tereńúyrenipshıqqan. Bul adamda sinesteziya júdáanıq sáwlelengen. Ol barlıq dawıslardı boyalğan halda kórgen hám kóp jaǵdaylarda oǵanmúrájáat etken adamnındawısı, máselen, «sarı reńde hám asıǵıs» dep táriyiplengen. Esitilgen dawıslar onda túrli reńlerdegi (ashıq sarı reńnen binafsha reńge shekem) kóriwseziwlerin oyatqan.qabıl etiletuǵın reńler ol tárepinen «jarańlı» yamasa «baylanıslı», «shor» yamasa «duzlanǵan» sesler sıpatında sezilgen. Solay etip, sinesteziya hádiysesi – insanorganizmi analizatorlar sistemasınıń bارقullaóz ara baylanista bolıwınan, obektiv dúnyanıseziw arqalı sáwleleniwinen derek beredi.¹⁷[3]

3. Seziw sezgirlik psixologiyalıq tiykari haqqında qısqasha juwmaq

1. Psixofiziologiyada bosáǵalardıń eki tur’i: absolyut sezgirlik bosáǵası hám parıqlaw bosáǵasın ayıradı.

Qozǵatıwshılardıń eń kúshsiz tási astında dáslep payda bala tuǵın sezilerli dárejede ishki seziwdiń tómengi *absolyut sezgirlik bosáǵası* dep ataladı. Iri ólshemli tásirleniw tásirinde málim bir seziwdiń barlıǵı, tásileniwdiń barǵan sayın ósiwi nátiyjesinde seziwdiń joǵalıp ketiwi yamasa awırıwdı seziw *bolıp absolyut seziw bosáǵası* dep ataladı.[2]

Absolyut sezgirlik sıpatında kúshsiz qozǵatıwshılardı seziw qábileti , *parıqlawǵa sezgirlik* sıpatında bolsa – qozǵatıwshılar ortasındaǵı kúshsiz parıqlaw lardı seziw qábileti túsiniledi. Qozǵatıwshılar eń kishi ólshem tásirinde payda bala tuǵın dáslepki sezim *sezgirliktiń absolyut bosáǵası* dep ataladı. Fizioug alım G.V. Gershoni hám xızmetkerlerdiń izertlewlerinshe, seziw bosáǵasınan tómennlewde jaylasqan ses qozǵatıwshıları, miy elektr aktivliginińózgeriwi hám kóz qarashıǵınıń keńeyiwin júzege keltiriwi múmkin. Seziwlerdi payda qılmaydigan qozǵatıwshılar tásir sheńberi G.V. Gershoni tárepinen «sensor astı tarawı» dep ataldı.[2]

Sezgirlik (bósáǵa) hám qozǵatıwshılar kúshi ortasında qarama-qarsı baylanıs bar: seziwdiń payda bolıwı qanshelli úlken kúsh talap etken bolsa, adamdagı sezgirlik sonshelli tómenn boladı. Sezgirlik bósáǵaları har bir adam ushın ózine tán bolıp esaplanadı.

Tómenn hám bolıp absolyut bosáǵalardıńúlkenligi túrli shárayatlar : insan jası hám xızmet ózgesheligi, retseptordıń wazıypa orınlaw ózgesheligi, tásir etiw kúshi hám dawamlılıǵı hám t.b.lar tásirinde ózgeredi. Joqarı dárejede sezgirlikke óspirimlik dáwirde erisiledi.[2]

Absolyut sezgirlik penen bir qatarda *salıstırmalı* sezgirlik – tásir tezliginińózgeriwine salıstırǵandaǵı sezgirlik ham bar . Salıstırmalı sezgirlik *parıqlawdıń baslanıwı* menen ólshenedi. Seziwler kúshi yamasa sıpatında onshelli sezilmeytuǵın parıqtı júzege keltiretuǵın xızmettegi qozǵatıwshılar kúshine salıstırǵanda eń kishi qosımsha parıqlaw bosáǵası yamasa kóp tárepleme bosáǵa dep ataladı .

Parıqlawǵa bolǵan sezgirlikti tájiriyybede izertlew Veber hám Bugerge ortasha, yaǵnıy absolyut sezgirliktiń tómenn yamasa bolıp bosáǵalarına jaqınlaspaytuǵın qozǵatıwshılar ushın haqıyqıy bolǵan nızamdı sálelendiriw imkaniyatın berdi. Bolǵan kóre, qozǵatıwshı arttırıw kúshiniń onıń tiykargı kúshine salıstırǵanda sezgirliktiń belgili bir turi ushın hámme waqt úlken liginde bolıp tabıladı. Basımdı (taktıl sezgirlik) seziwde bul arttırıw qozǵatıwshı dáslepki awırılıǵınıń 1/30 ǵa teń, esitiw

¹⁷Psychuogy DavidG.MyersHope Culege Huland, Michigan 310p

qozǵatıwshıları ushın bul konstanta $1/10$ ga, kóriw qozǵatıwshıları ushın $-1/100$ ga teń.[1]

Nemis fizigi G. Fexner júdá kúshsiz hám júdá kúshli tásirler astında salıstırmalı bosáǵalar óz áhmiyetin joq bolıwın anıqladı. Sonday-aq, u qozǵatıwshılar kúshi geometrikalıq progressiya tiykarında asıp barıwı menen seziw jedelligi arifmetikalıq progressiya tiykarında asıwın anıqladı. Hár tárepleme sezgirlik ham parıqlaw bosáǵası óshemine salıstırǵanda teris baylanista boladı: parıqlaw bosáǵası qanshelli úlken bolsa, hár tárepleme sezgirlik sonshelli kishi boladı.

Qabil etiw haqqında túsinik. Nerv-fiziologiyalıq tiykarları, ózgeshelikleri hám nızamlıqları.

Insan ayırım jaqtı yamasa reńli, sesler yamasa baylanıslardıń úyrenilmegen dúnyasında emes, deneler hám formalar, quramalı jaǵdaylar dúnyasında jasadı. Insan tárepinen qabil etiletuǵın nárseler onıń kóz aldında anıq kórinisler payda boladı.[2]

«Seziw» hám «qabil etiw» túsinikleri óz ara bir-biri menen baylanıslı bolıp, lekin olar ortasında túp negizgi parıqlar da bar. Qosılıw nátiyjesinde ayırım seziwler anıq qabil etiwge aylanadı, óz aldına belgilerdi sáwlelendiriwden anıq deneler yamasa zıyatların sáwlelendiriwge ótedi. Sonıń ushın qabil etiwdiń seziwden tiykarǵı ózgesheligi, bizge tásir ótkiziwshi barlıq zatlardı ańlaw, yaǵnıy, deneniń barlıq qásiyetleri menen birgelikte anıq sáwlelendiriwdiń predmetlilikinen ibarat.[1]

Solay etip, qabil etiw – bul dene hám hádiyselerdi, olardıń seziw-tuyǵu organlarına tikkeley tásir kórsetilse anıq sáwlelendiriw psixikalıq processı.[1]

Qabil etiw – bul seziwlerdiń ápiwayı jıyındısı emes. qabil etiw processinde seziwlerden tısqarı, aldınǵı tájiriye, qabil etiw etilgenlerin ańlaw, sonday-aq, este saqlaw processleri qatnasadı. Sonıń kóp jaǵdaylarda qabil etiw insannıń perseptiv sisteması dep ataladı.

Házirde kóz-qaraslardı biliw processine tiyisli túrli teoryalar bar. Bul teoriyalarda tiykarǵı itibar ishki-sezim organlarına tásir kórsetiwshi sırtqı dereklerdiń ańlangan perseptiv súwretlerge aylanıwına qaratılǵan.

Psixofiziologlardıń izertlewlerine qaraǵanda, qabil etiw analiz islerdi alıp barıwın talap etiwshi júdá quramalı processdir. Qabil etiw processine hámme waqıt háreketli quramı bólimler (anıq zatlardı qabil etiwde zatlardı uslap kóriw hám kózler háreketi; sóylewdi qabil etiwde sáykes kelgen seslerdi aytiw) kiritilgen boladı. Sonıń ushın qabil etiwdi subekttiń perseptiv (qabil etiw) xızmeti sıpatında belgilew maqsetge muwapıq boladı. Bul xızmettiń nátiyjesi bolıp, real ómirimizde ushırasıwımız múmkin bolǵan nárseler haqqında anıq eleslew esaplanadı.[2]

Deneni anıq sáwlelendiriw tásir etiwshi belgilerdiń (reń, forma, dám hám t.b.) anıq toplamınan, bir waqıt tıńızında bar bolmaǵanlardan tiykarǵı jetekshi belgilerdi ajratıp alıwdı talap etedi. qabil etiwdiń usı perseptiv kórinistiń qalıplesiw basqıshında oy-pikir hám qatnasıwı múmkin dep shamalaydı. Lekin qabil etiwdiń keyingi basqıshı tiykarǵı áhmiyetke iye bolǵan toparlardı birlestiriwdi hám qabil etilgen belgiler toplamı menendene haqqında aldınǵı bilimlerdi salıstırıwdı talap etedi, yaǵnıy qabil etiw procesinde este saqlaw qatnasadı. Eger kórsetilip atırǵan denesini haqqında ǵı kóz qarastı salıstırıwda u jetkizilgen axborot penen say kelse deneni tanıp alıw júz beredi hám uqabiletiledi, egerde say kelmese, subekt onı tawmaǵansha, kerekli sheshimdi izlew dawam ettiriledi.

Qabıl etiwde ol yamasa bul deneni qabıl qılıw niyeti, onı qabıl etiw zárúriyatı yamasa májbúriyatı, jaqsıraq qabıl etiw ge erisiwge baǵdarlangan erk kúshi, bunday zıyatlarda payda bala tuǵın juwapkershilik úlken áhmiyetke iye. Real dúnya denesinqabıl etiwde insanniń dıqqatı hám baǵdarlanganlıǵı da qatnasadı.

Qabıl etiwge bolǵan múnásiybetimiz qabıl etiw processı ushın úlken áhmiyetke iye. Dene bizge qızıqlı yamasa biz oǵan biypárwa bolǵanlıǵımız ushın , u bizde túrlishe seziw-tuyǵuların oyatıwı múmkin. Bizge qızıqlı bolǵan dene belsene qabıl etiliwi, kerisinshe, bizge parıqsız bolǵan deneni sezbewimiz de múmkin .

Solay etip, qabıl etiw – bul bizge tásir kórsetip atırǵan nárseni biliwge qaratılǵan júdá qıyın , sonıń menen birge, ulıwma process .¹⁸

Qabıl etiwdiń fiziologiyalıq tiykari bolıp ishki-sezim organları, nerv talaları hám oraylıq nerv sistemasında júz beretuǵın processler bolıp esaplanadı . Nerv qozǵalısqozǵatıwshılardan ishki-sezim organlarındaǵı nerv túyinleriniń oraylıq proeksiyasınan ibarat bolǵan qabıqtıń sensor tarawlarına ótkeriledi. Proeksiya tarawı qaysı organ menen bolǵanlıǵına qaray, belgili bir sensor axborot qalıplesedi .

Seziwler mirát etilgen baǵdar dárejesinde qabıl etiw procesiniń quramı bólegi sıpatında qalıplesedi. qabıl etiw diń fiziologiyalıq mexanizmleriniń ózi, qozǵalısq bas miy qabıǵınıń proeksiyalı tarawlarınan integrativ tarawlarına ótkende, real dúnya hádiyseleri obrazları qalıplesiwiniń tawsılıwı júz beretuǵın keyingi basqışlarda anıq obrazdıń qalıplesiw processleri de qatnasadı. Sonıń ushın qabıl etiw procesin juwmaqlawshı bas miy qabıǵınıń integrativ tarawları, kóbinese, perseptiv tarawlar dep ataladı. Bul tarawlardıń wazıypası proeksiyalı tarawlardıń wazıypasınan túpten parıq qıladı. Bul parıq u yamasa bul taraw xızmetiniń izden shıǵıwı kózge taslanadı. Máselen, kóriw proeksiyalı tarawınıń xızmeti buzılǵanda oraylıq kózinde ázzilik payda boladı, yaǵnıy, periferiya – ishki-sezim organlarınıń tolıq xızmetinde adam pútkilley kóriw seziwlerinen ayırıladı, u hesh nárseni kórmeydi. Integrativ taraw xızmetiniń zıyan kóriwi yamasa izden shıǵıw procesi basqasha tús aladı. Adam óz aldına jaqtı daqlardı, qanday da bir belgilerdi kóredi, biraq kórgenlerin túsınbeydi. Oǵan tásir etiwshilerdi ańlay almaydı, oǵan jaqsı tanıs denelerdi ham tanımay qaladı. Usaǵan uqsas kórinis basqa modallıqlardıń integrativ tarawları xızmetiniń izden shıǵıwında baqlanadı. Máselen, esitiw integrativ tarawlarınıń buzılıwı adamlar insan sóylewin túsınbey qaladı.

Qabıl etiwdiń fiziologiyalıq tiykari, onıń háreket xızmeti , emocional keshirmeleri, túrli oy-pikir processleri menen tıǵız baylanısqaanlıǵı sebepli jáne de qıyınlasadı. Bunnan kelip shıqqan halda, seziw–tuyǵu organlarında bas langan sırtqı qozǵatıwshılar tásirinde payda bolǵan nerv qozǵalısları nerv oraylarına ótedi, bunda olar qabıq tarawların qamrap aladı, basqa nerv qozǵalısları menen óz ara tásirge kirisedi. Óz ara tásirge kiriskeń hám qabıǵınıń túrli tarawların qamrap alǵan bunday qozǵalıslar túriqabıl etiw diń fiziologiyalıq tiykarin quraydı .

Qabıl etiwdiń reflektorlik tiykarin I.P. Pavlov ashıp berdi. Onıń kórsetiwinshe, qabıl etiw diń shártli refleksler, yaǵnıy, bas miy úlken jarti sharları qabıǵında átirap-álem hádiyseleri yamasa denelerdiń retseptorlerge táhiri nátiyjesinde payda bala tuǵın waqtınshalıq nerv baylanısları jatadı. Bunda nerv baylanısları payda etken qozǵalısların qayta islewde analizatorlardıń qabıqbólimleri yadrolarında analiz qılıw hám sintezdiń quramalı processleri júz bergenligi sebepli, nerv baylanısları qozǵatıwshılar toplamı sıpatında kózge taslanadı. Analiz etiw hám

¹⁸Psychuogy David G. Myers Hope Culege Huland, Michigan 290 p

sintez processleri qabil etiw obektinińatırıp-ortalıqtan ajratıp alınıwın támiyinleydi hám usı tiykarında onıń barlıq qásiyetleri anıq obrazǵa birlesedi.[1]

Qabil etiw procesin tamiyinleytuǵın waqtınshalıq nerv baylanısları eki túrli: *bir analizator shegarasında* hám *analizatorlar ortasında* payda boladıtuǵın túrlerge ajratılıwı múmkin. Birinshi túrdegi organizmge bir belgige iye bolǵan kóp tárepleme qozǵatıwshılar tásir etiwinde óz aldına orın iyeleydi. Máselen, bunday seskendiriwshi sıpatında esitiw analizatorına tásir kórsetiwshi óz aldına seslerdińózine tán uyǵınlıǵınan ibarat bolǵan qosıq xızmet qılıw múmkin. Bul toplam jalǵız quramalı seskendiriwshi sıpatında xızmet kórsetedi. Bunda nerv baylanısları qozǵatıwshılar ózine salıstırǵanda juwap ornına emes, bálkim olardıń waqtınshalıq, kosmoslıq hám usı sıyaqlı múnásiybetlerine salıstırǵanda da payda boladı. Nátiyjede úlken jartı sharlar qabıǵı da integraciyalaw yamasa quramalı sintez procesi júz beredi.¹⁹

Kóp tárepleme seskendiriwshi tásirinde payda bala tuǵın nerv baylanıslarınıń ekinshi turi – bul túrli analizatorlar shegarasındaǵı baylanıslar, olardıń júzege keliwin I.M. Sechenov associaciýalar (kóriw, kinestetik, seziw hám t.b.) barlıǵı menen túsindirgen edi. Adamda bul assotsiaciýalar sózdiń esitiletuǵın obrazı menen birgelikte kúzetiledi, bunda qabil etiw anıq lıq ozgesheligine iye boladı. Máselen, eger kózlerińizdi baylap qoyıp, qolıńızǵa aylanbalı dene tutqızılsa, aldınnan onı paydalanıw múmkinligi uqtırılса, bunda siz onıńózine tán iyisin seziwińiz, tatıp kóriwińiz hám hesh qıynalmastan, ne haqqında gáp ketip atırǵanlıǵın túsiniп alıwińiz múmkin. Bunnan, analizatorlar ortasındaǵı baylanıslar esabınan náseler yamasa hádiyselerdiń qabil etiliwi ushın arnawlı iykemlestirilgen analizatorları bolmaǵan qásiyetlerin qabil etiwde sáwlelendiriwińiz múmkinligi kelip shıǵadı (máselen, nárseniń úlken ligi, sap awırlıǵı hám basqaları).

Solay etip, qabil etiw obrazın dúziwdiń quramalı processı tiykarında qozǵatıwshılardı jeke kóriw shárayatları menen nársе qásiyetlerinińóz ara tásirin quramalı anıqlıq sıpatında esapqa alǵan halda támiyinleytuǵın ishki analizatorlı hám sırtqı analizatorlı baylanıslar jatadı.

2. Qabil etiwdiń tiykarǵı qásiyetler ihám túrleri.

Qabil etiwdiń tiykarǵı qásiyetlerine predmetlilik, anıq lıq, strukturalıq, konstantlik, anılanganlıq, appersepsiya, belsendilik kiredi.

Qabil etiwdiń *predmetliliǵı* – bul real álem nársе hám hádiyselerin bir-biri menen baylanıspaǵan seziwler toplamı kórinisi emes, óz aldına zatlar formasında sálelendiriw qábileti bolıp tabıladı. Predmetlilik qabil etiw diń tuwma qásiyeti emes. Bul qásiyetiniń payda bolıwı hám bekkemleniwine bala ómiriniń birinshi jılınan baslap, ontogenez procesinde júz beredi. I.M. Sechenov pikirine kóre, predmetlilik balanıń nársе menen baylanısın támiyinleytuǵın háreketler tiykarında qalıplesedi.[1]

Qabil etiw predmetliliǵın támiyinlewde háreketlerdiń ornı haqqında sóz bolǵanında, qabil etiw diń motorlı quramı su bólegi haqqında sóz júritiwimiz lazım, motorlı quramı sol bólekke deneni háreketlepatırǵan qol háreketi; kórinip turǵan formanı baqlap atırǵan kóz háreketleri; ses shıǵarıp atırǵan hıqıldaq háreketleri hám t.b.lar kiredi.[1]

Kózler hám qollar háreketinde Ulıwma lıq bar ekenligin aytıp ótiw lazım. Kózler, qollar sıyaqlı suwret hám dene formaların «háreketlegendey» izbe-iz baqlap shıǵadı. Kózler háreketi túrli-tárep bolıp, kópshilik wazıypalardı orınlaydı. Kóriw qabil etiw

¹⁹Psychuogy David G. Myers Hope Culege Huland, Michigan 295 p

inde kózlerdiń mikro hám makro háreketleri óz aldına orın tutadı. Eger adam háreketsiz deneniń qandayda bir noqatına tigilip tursa, ol jaǵdayda onda subektiv ráwishte bul noqattı háreketsiz kóz qarası menen biykar etip atırǵanday sıyaqlı kóz qaras payda boladı. Haqıyqatında da kóriw qabıl etiwı insan ushın erksiz hám sezilersiz mikro háreketler menen birgelikte keshedi. Solay etip, deneni qabıl qılıw imkanıyatı qabıl etiw procesinde motorlı quramı u bólektińqatnasıwı menen belgilengen.

Qabıl etiwdiń basqa qásiyeti onıń *anıqlılıǵında* bolıp tabıladı. Deneniń óz aldına qásiyetlerin sáwlelendiretuǵın seziwlerden parıqlı ráwishte, qabıl etiw deneniń anıq obrazın jaratadı. Seziwdiń quramı u bólimleri óz ara sonday dárejede bekkem baylanısqa bolıp, deneniń jekke quramalı obrazı adamǵa obekttiń óz aldına qásiyetleri yamasa óz aldına bólimleri tikkeley tásir kórsetkeninde de payda boladı. qabıl etiw diń anıqlılıǵı, hátteki, qabıl etilip atırǵan obekttiń óz aldına qásiyetleri shala sálelendirilgeninde ham qabıl qılınǵan xabar qıyalan anıq deneniń anıq obrazı jaǵdayına jetkiziliwı menen sálelenedi.[2]

Qabıl etiwdiń anıqlılıǵı onıń *strukturalılıǵı* menen baylanıslı. Usı qásiyet kópshilik jaǵdaylarda qabıl etiwdiń saatlı seziwlerimizdiń proeksiyası hám olardıń ápiwayı jıyındısı emes ekenliginen ibarat boladı. Bizler bul seziwlerden ajratıp alınǵan, bir qansha waqıt dawamında qalıplesetuǵın Ulıwma dúzilisti qabıl etemiz. Máselen, eger adam qanday da bir namanı tıńlap atırǵan bolsa, jańa nota jar salınıwı haqqında axbarat jetkizilgen e shekem onıń sanasında aldın tıńlanǵan qosıqtıń notaları jarańlay beredi. Ádette, tıńlawshı qosıqtı túsiniw jetedi, yaǵnıy, onıń dúzilisin anıq lıǵınsha qabıl etedi. Solay etip, qabıl etiw sanamızǵa biz real dúnyada dúz kelgen nárseni yamasa hádiyseniń dúzilisin jetkerip beredi.

Qabıl etiwdiń náwbettegi qásiyeti onıń *konstantlıǵı* bolıp tabıladı. Konstantlık dep, qabıl etiw shárayatlarınń ózgeriwinde deneler bazı bir qásiyetleriniń salıstırmalı dawamlılıǵına aytıladı. Perseptiv sistemaniń qabıl etiw shárayatlarınń ózgeriwın tolıqtırıw qábiletinde de payda bala tuǵın konstantlık sebepli, bizdi qorshap turǵan denelerdi salıstırǵanda báhá deneler sıpatında qabıl etemiz. Joqarı dárejedegi konstantlık deneler reńi, úlkenligi hám formasın kóriw qabıl etiwinde kúzetiledi.

Reńdi qabıl etiw konstantlıǵı jaratılǵanlıqń ózgeriwinde kózge kóringen reńniń salıstırmalı ózgermesliginen ibarat. Máselen, kómir bólegi jazdıń quyashlı kúnde, kesh túsken waqıt taǵı pordan kóre shama menen 8-9 márte jariqraq kórinedi. Lekin kómirdi qara reńde qabıl etemiz, pordıń túsı bolsa, keshquraln bolsa da, biz ushın aq boladı. Reńniń konstantlık hádiyesi bir qatar sebepler, solardan, kóriw maydanı jariqlılıǵı ulıwma dárejesiniń jarqın reńlerdiń keskin ózgeriwine beyimlesiwı, sonday-aq, jaqtılǵanlıq shárayatlarında denelerdiń haqıyqiy reńi haqqındaǵı kóz-qaraslardıń tásiiri menen belgilenedi.

Deneler úlkenligi qabıl etiw konstantlıǵı denelerdiń hár túrli uzaqlasqanlıq aralıqlarındaǵı denelerdiń kózge kóringen úlkenliginiń salıstırmalı Ulıwma lıǵında sáwlelenedi. Usınday, bir qıylı adamnıń boy óshemi 3,5 hám 10 metr aralıqtan, kóz tor perdesindegi kóristiń úlkenligi uzaqlasıw aralıǵına kóre túrlishe bolsa da, ózgermes jaǵdayda qabıl etiledi. Bul jaǵday denelerdiń onsha úlken bolmaǵan uzaqlasıw aralıǵında olardı qabıl etiw úlken ligi tek ǵana kóz tor perdesindegi obrazdıń úlkenligi menen emes, balkim, bir qatar principler tásiiri menen de túsindiriledi. Bunday áhmiyetke beyim bólǵan principlerden deneni túrli aralıqta qayt etiwge beyimlesip atırǵan kóz músheleriniń zorıǵıwı bolıp esaplanadı.²⁰[3]

²⁰Psychuogy David G. Myers Hope Culege Huland, Michigan 301 p

Deneler forması qabıl etiwı konstantlıgı deneler jaǵdayınıń baqlawshı kóz qarası sıızıǵına salıstırǵanda ózgeriwı shárayatında qabıl etiwdińsalıstırmalıózgermewinen ibarat. Kózlerge salıstırǵanda dene jaǵdayınıń hár bir ózgeriwı de onıń torperdedegikórinisinińformasıózgeredi (máselen, denegetuwrı, qaptal, arqatáreptenqaraw múmkinhám t.b.). Lekin kózlerdiń, bizge aldınǵı tájiriybedenbelgili bolǵan deneler forması hám sıızıqlarınatán bolǵan uyǵınlıqların ajratıw boyın sha háreketlerisebepli qabıl etilip atırǵandeneforması biz ushın hár dayım bolıp qaladı.

Qabıl etiw konstantlıgı deregi bolıp perseptiv sistemalıńbelsene háreketleri xızmet qıladı. Usı denelerdiń túrli shárayatlarda kóp márteqabıl etiliwı perseptiv obrazlardıńózgeriwsheń shárayatlarga salıstırǵanda hár dayımlılıǵın (invariantlik, ózgermeytuǵındúzilis)in, sonday-aq, retseptor apparatınıń háreketlerin támiyinleydi.

Qabıl etiwdińózgeshelikleri insanniń barlıq arttırılǵanámeliy hám turmıslıq tájiriybesi menen belgilenedi, sebebi qabıl etiw procesi xızmettenajıralmaydı. Qabıl etiw qozǵatıwshılar ózgesheliginińózine ǵana emes, balkim subektke ham baylanıslı boladı. Kóz hám qulaq emes, belgili bir janlı insan qabıl etedi. Qabıl etiwdiń psixikalıqturmısımızdınUlıwma mazmunına baylanıslılıǵı*appersepsiya* dep ataladı.

Appersepsiya insannińbilimleri, arttırılǵan tájiriybesi, aldınǵıámeliyatıúlsen orın iyeleydi. Bilim hám tájiriybe qabıl etiwdiń anıq lıǵı hám jarqınlıǵıáhmiyetlitásirge iye. Shet tilin qabıletiwde tanıs bolmaǵan sózlerdibilmey turıp, óz ana tilimizdi, hátte, sózler tusiniksizayılǵanda da, qátesiz ańlaymız. Qabıl etiw mazmunı insan aldınaqoyılǵanwazıypa, hámde onıń xızmeti motivleri, onıń qızıǵıwları hám baǵdarlanǵanlıǵı menen belgilenedi .

Appersepsiya tiykarǵı orınqabıletiw mazmunın ózgeriwı múmkin bolǵan beyimlilik hám sezimlerde ajratıladı. Uyıqlap atırǵan balanın anasıkóshedeǵı shawqımlardiesitpese de, bala tárepien kelgen hár bir seskedárhál múnásiybet bildiredi.

Natuwrı (jasalma) yamasaizdenshiqqan qabıl etiw hádiyesi qabıl *etiwillyuziyayı* depataladı. Illyuziyalarqabıletiwdiń túrli kórinislerinde (kóriw, esitiw hám t.b.) baqlanadı. Illyuziyalar tábiyatı tek beyimlilik, baǵdarlanǵanlıq, seziw múnásiybetleri hám basqalarlar sıyaqlı subektiv sebepler menen emes, bálkim, jaratılǵanlıq, kosmoslıq jaǵday hám basqaları sıyaqlı fizikalıq principler hám hádiyseler menen belgilenedi.[1]

Qabıl etiwdiń *ańlanǵanlıǵı*. Perseptiv obrazlar hár dayım belgili bir mazmun áhmiyetine iye boladı. Insan qabıl etiwı, aldın aytıp ótkenimizdey, oy-pikir menen tıǵız baylanısqa. Oy-pikir hám qabıl etiwdiń baylanısı, aldın hám bar, nárseni sanalı qabıl etiw – oǵan oylaw arqalı at beriwde, yaǵnıy, onı belgili topar, klassqa tayınlap, belgili bir sóz benen baylanıstırıwda sáwlelenedi.[1]

Qabıl etetuǵın xabardı ańlaw processi struktura-logikalıq sıızılma járdeminde kórsetiw múmkin. Qabıl etiw procesiniń birinshi basqışında axborot aǵımınan tán hametlew toplamın ajratıp alıw hám olardıń bir qıylı obektke tiyisli ekenligi haqqında qarar qabıl etiw ámelge asırıladı. Ekinshi basqışta obektti identifikaciyalaw múmkin bolǵan seziwlerdiń belgiler toplamınıń quramına jaqın yamasa uqsas bolǵan seziwlerdi este saqlawda izlew processi júz beredi. Úshinshi basqışta qabıl etilgen obektti, qabıl qılınǵan qarardı biykar etiwshi qosımsha belgilerdi izlew menen birge, belgili dárejege kiritiw processi júz beredi. Solay etip, tórtinshi basqışta obekt penen bir klassqa tiyisli obektlerge tán bolǵan , lekin eleǵe shekem qabıl etilmegen qásiyetleri menen birgelikte, obekt haqqında juwmaqlawshı nátiyje qalıplese. Solay etip, qabıl etiw – bul áhmiyetke belgili bir dárejedegi intellektual process .

Qabıl etiwdi shólkemlestiriw. Seziw maǵlıwmatlardı áhmiyetli qabıl etiwge aylandırıw ushın biz onı shólkemlestiriwimiz kerek: nárselerdi olardıń f’tirap-ortalıqtan ajratıp alıwımız, olardıńáhmiyetli hám hámme formasın ajratıwımız, sonday-aq olar háreketleniwi yamasa háreketlene almaslıǵın hám olar bizden qanday aralıqta turǵanlıǵın anıqlawımız kerek. Miydiń qabıl etiw hám onıń nızamlılıqlarınıń qalıplesindegi roli ayırım illyuziyalar menen táriyiplenedi. XX ásir basında bir topar nemis psixologları biziń aqıl-qabıl etiwimiz qanday tárizde seziw-tuyǵularımız, seziwlerimizdi shólkemlestiriwi hám olardı qabıl etiwge aylandırıwına qızıǵıp qaladı. Seziw signalların qabıl qılıwshı adam olardı “geshtalt” (nemissha – “forma” yamasa “anıq ” mánisin ańlatadı)ke aylandıradı. Geshtalt psixologiya adam bunday qábiletiniń kóp sanlı mısallarıń atap kórsetti. Suwretke itibar berin, formanıńóz aldına bólimleri – bul barjoǵı úsh aq sıziqtan ibarat. Biraq biz olardıń barlıǵın birgelikte qabıl etkenimizde, anıq forma– “Neker kubi”in kóremiz .[1]

Geshtalt psixologiya tárepdarları qabıl qılıwda anıq nárseni onı shólkemlestiriwshı muǵdardan parıq qılıw ı múmkin, dep esaplaydı. Natriy – korroziya metallın xlor – záhárli gaz benen biriktirin. Siz Ulıwma basqa zat– as duzi payda qilasız. Forma hám tap usınday tárizde qabıl etiledi – obekt quramı bólimleri muǵdarı emes, balkim bir nárseni jańa forma (Koek & Raıteg, 1990). qabıl etiw hár dayım seziwden qanday da bir tárepten kóbirek boladı .

Formanı qabıl etiw. Kóz aldınızǵa keltiriń, Siz videokompyuter sistemasın óz “kóz+miy” sistemańız sıyaqlı qu jazbanı Oqıw yamasa adam lar kelbetin tanıd árejesinde obektlestiriwińiz kerek. (Poshta qanıgeleri bunday skaner jaratılıwına úmit etedi). Bunday sistemaǵa qanday ózgeshelikler zárúr bolıwı múmkin? Binokulyar jol -jobalar

Biziń kózlerimiz bir-birinen 2,5 dyuym aralıqta jaylasqanlıǵı sebepli olardıń tor perdeleri átirap -ortalıq kórinislerin biraz hár qıylı túrde qabıl qıladı. Miy usı kórinislerin salıstırǵanda, tor sıyaqlı múnásip bolmaǵan(eki kórinis ortasındaǵı ayırmashılıq) aralıqtı anıqlawǵa járdem beredi. Eger siz barmaǵınızdı murın ushına derlik tiygizilgen halda uslap tursańız, tor perdelerde barmaqtıń 2 hár qıylı túri payda boladı (Siz bolǵan suwrette kórsetilgenindey, gezekpe-gezek bir kóz, sońın ala bolsa ekinshi kóz qısılganda hám barmaqlarınıń jıńishke kubasa kórinisinde bolǵanda bolǵan isenim payda qılıw ınıńız múmkin). Úlken aralıqta bolsa, aytayıq, uzatılǵan qol aralıǵında usı múnásipemeslik kemirek boladı.[2]

Stereoskopik filmlerdi jaratıwshılar bir-birinen bir neshe dyuym (1 dyuym – 25,5 mm) aralıqta jaylastırılǵan eki kamera járdeminde súwretke alıw arqalı tor sıyaqlı múnásipbolmaǵanlıqtan kúshli kóz qaras payda etedi (tap usınday imkaniyattı, bálkim, baqlaw alıp barıwı múmkin bolǵan kompyuterde de jaratıwdı qáler edik). Sońın ala ekrangá kózáynek yamasa shep kóz benen shep kameranıń “kóriw maydonı”, oń kóz benen bolsa – oń kameranıń “kóriwmaydan”ın kóriw imkanın beretuǵın arnawlı qurılma arqalı qaralǵanda, tor sıyaqlı múnásip emesliktińádettegi nátiyjesi payda boladı. Kompyuter úgileri ushın da usı nátiyje tán bolıp tabıladı.²¹

Qabıl etiwdiń jáne bir áhmiyetli qásiyeti – bul onıń*aktivligi*, yamasa *tańlap ótkisiwi*. Bul qásiyet biziń qálegen waqıt ta tek bir nárseni yamasa belgili deneler toparın qabıl qılıwımızdan, real álemniń basqa obektleri bolsa qabıl etiwimizdiń fonı bolıp xızmet etiwden ibarat. Mine usınday, lekciya tıńlap yamasa kitap oqıp

²¹Psyhuogy DavidG.MyersHope Culege Huland, Michigan 410p

otirganińızda artıńızda ne nárseler júz berip atırǵanına itibar bermeysez. Solay etip, qabıl etiw belsendiligińiń tábiyatı sanamız tábiyatı tárepinen belgilengen.

Endi qabıl etiw túrlerin kórip shıǵamız. Házirgi zaman psixologiyasına tiyisli ádebiyatlarda qabıl etiwdiń táriyipleniwine tiyisli bir qansha jantasıwlardı keltiriw múmkin. Táriyipleniwlerden biriniń tiykarında qabıl etiwde qatnasatuǵın analizatorlerdegi oy-pikirlerjatadı. Qabıl etiwde qaysı analizator yamasa modallıqtıńáhmıyetliligine muwapıq ráwishte kóriw, esitiw, teri- tiyip, kinestetik, iyis biliw hám dám biliw qabıl etiwleri bar.[1]

Ádette, qabıl etiw – qatar analizatorlar óz ara tásiriniń nátiyjesi bolıp esaplanadı. Misal retinde taktil hám kinestetik analizatorlar qatnasıwındaǵı teri-tiyip qabıl etiwın aytıp ótiw lazım. Qabıl etiw túrleri sap halda júdá kem ushıraydı. Ádette, olardıńóz ara uýǵınlasıp ketiwi nátiyjesinde qabıl etiwdiń quramalı túrleri payda boladı. Oqıwshı tárepinen tekst qabıl etiwı kóriw, esitiw hám kinestetik qabıl etiwın óz ishine aladı.²²[3]

Qabıl etiwdińbasqatúrinińtiykarın materiyanıń barbolıw túrleri: kosmos, waqıt hám háreket quraydı. Bolǵan muwapıq ráwishte kosmoslıq qabıl etiw, waqıt qabıl etiwı hám háreket qabıl etiwine ajratıladı (10.1 súwret).

Barlıq deneler kosmosta jaylasadı hám qálegen hádiyse belgili bir waqıtta bar boladı. Deneniń kosmoslıq qásiyetlerine úlkenlik, forma, kosmostaǵı jaǵday kiredi.

Denenińúlkenligin qabıl etiwde oniń tor perdedegi kórinisi áhmıyetli órindi iyeleydi. Qabıl etilip atırǵan dene kózdiń tor perdesindegi úlkenligi kóriw múyeshinińúlkenligine baylanıslı boladı. Kóriw múyeshi úlkenligi qanshelli úlken bolsa, kóz tor perdesindegi kórinis te sonshelli úlken boladı. Dene úlkenligin qabıl etiw deneden áste-aqırın uzaqlassaqa, kóz tor perdesindegi dene kórinisi kishireyip barıw jaǵdayı da saqlanadı. Bul hádiyse dene úlkenligi qabıl etiwiniń*konstatligi* dep ataladı.[1]

Nárese úlkenligin qabıl etiwı deneniń tek tor perdedegi kórinisinińúlken ligi menen emes, balkim, dene menen baqlawshı ortasındaǵı aralıqtıń qabıl etiwı menen belgilenedi. Bul nızamshılıqtı tómendegishe sáwlelendiriw múmkin:

Qabıl etilip atırǵan dene = Kóriw muyeshi x Masapa.

Denelerdiń joq bolıp ketiwin qayt etiw, tiykarınan, olarǵa shekem bolǵan aralıqtıńózgeriwi de, biziń denelerdi qabıl etiw tájiriybemiz esabınan ámelge asırıladı. Tanıs denelerdi kórgenimizde, úlkenlik konstantligi bir qansha asadı hám ajratıp alıńǵan geometrikalıq formalar qabıl etiwinde sezilerli dárejede kemeyedi. Eger deneden júdá uzaqta bolsaq, olbizge haqiyqiy kórinisten kishi bolıp kórinedi. Máselen, samolyotta ushıp atırǵan bolsaq, tómendegi deneler bizge júdá kishi bolıp kórinedi .[1]

Dene kosmoslıq qabıl etiwiniń basqa ózgesheligi *denelerdińkontrastliginde* bolıp tabıladı. Biz qabıl etilip atırǵan denenińátirapındaǵı deneler oniń qabıl etiwine sezilerli dárejede tásir kórsetedi. Máselen, orta boylı adam boyları bolıp adamlar arasında óziniń haqiyqiy boy ólsheminen bir qansha kishi bolıp kórinedi. Basqa misal – geometriyalıq figuralardı qabıl etiw. Úlken aylanalar ortasındaǵı aylana, kishi ólshemli aylanalar arasındaǵı áne usınday diametrli aylanar salıstırǵanda kishi bolıp kórinedi. Bunnan tısqari, dene úlkenligi qabıl etiwge *deneniń reń i* tásir etedi. Ashıq reń li deneler tóq reń li denelerge qaraǵanda bir qansha úlkenlew bolıp kórinedi. Úlken kólemli formalar,

²²Psychuogy DavidG.MyersHope Culege Huland, Michigan 313p

máselen, shar yamasa cilindr olarğa say bolğan yassi kórinislerden kishilewdey bolıp kórinedi.[2]

Dene formasın qabıl etiwde konstantlik hádiyesi usınday etip saqlanıp qaladı. Máselen, qaptal tárepimizde jaylasqan kvadrat yamasa domalaq denegge qarağanımızda onıń tor perdedegi proeksiyası ellips yamasa trapeciya túrinde boladı. Solay bolsada, bir deneni bir túrde, bir formağa iye jaǵdayda kóremiz. Uzaq aralıqta jaylasqan dene formasınıń qabıl etiwı ózgeriwı múmkin. Áne usınday, formanıń mayda detalları deneniń uzaqlasqanı sayın joq bolıp baradı, onıń forması ápiwayı kóriniske kelip qaladı.[2]

Úlken kólemli forma qabıl etiwı júdá quramalı process bolıp esaplanadı. Adam kózleri *binokulyar kóriw* qábiletine iye bolğanı ushın forma kólemin qabıl qılamız. Binokulyar tásir adamnıń eki kózi menen kóriwine baylanıslı. Binokulyar tásirdeń áhmiyeti, eki kóz bir qıylı denegge qarap túrge enedi, bul deneniń shep hám oń kózler tor perdesindegi kórinisi hár turli boladı. Lekin, binokulyar kóriw dene kólemli qabıl etiwiniń jalǵız shárti emes. Dene úlken kólemin qabıl qılıw da, usı dene kólemli belgilerin biliw, sonday-aq, úlken kólemli denede jaqtılıq hám sayanıń tarqalıwı áhmiyetke iye bolıp tabıladı. Insannıń kosmostı qabıl etiwı bir qatar ózine tán ózgesheliklerge iye. Bul kosmostıń úsh ólshemligi menen baylanıslı, sonıń ushın, qabıl etiwge bir qatar birgelikte xızmet kórsetiwshi analizatorlardı iske túsiriw lazım. Bunda kosmostı qabıl etiw túrli dárejelerde keshiwi múmkin.²³[3]

Úsh ólshemli kosmos qabıl qılıwında, aldınnan bar bolğan ishki qulaqta jaylasqan arnawlı vestibullyar apparattıń wazıypalarınan paydalanıladı. Vestibullyar apparat kózdi háreketlendiriwshi músheleri menen tıǵız baylanısqan hám ondaǵı hár bir ózgeris kóz jaǵdayındaǵı refleksli ózgerislerge sebep boladı.

Kosmoslıq qabıl etiwdi de, aldınnan bar bolğan, onıń tereńligin támiyinleytuǵın ekinshi qural binokulyar kóriw apparatı bolıp tabıladı. Tereńlikti qabıl etiw denelerdiń kóriw aralıǵınıń qabıl qılıwı hám bir-birine salıstırǵanda jaylasıwına baylanıslı. Binokulyar kóriw – bul deneler kóriw aralıǵın qabıl etiwiniń shártlerinen biri.

Deneler uzaqlıǵı hám kosmos tereńliginiń qabıl etiwinde kózlerdiń *konvergensiya* hám *divergensiya* úlken áhmiyetke iye, sebebi, denelerdiń qabıl etiliwi ushın olardıń kórinisi shep hám oń kózlerdiń tor perdesindegi ózine tán noqatlarına túsiwi kerek, bul bolsa eki kózdiń konvergensiya sıstız yamasa divergensiya sıstız ámelge aspaydı. Konvergensiya dep kóz qarashıqlarınıń bir-birine salıstırǵanda qarama-qarsı aylanıwı esabınan kóriw sıstızqlarınıń birlesiwine aytıladı. Máselen, bul kóz-qarastıń uzaqtaǵı deneden jaqındaǵısına ótiwi de júz beredi. Kerisinshe – jaqındaǵısınan uzaqtaǵı denegge ótiwde – kóz divergensiya, yaǵnıy, kóriw sıstızqlarınıń ajıralıwı baqlanadı.[2]

Kosmos qabıl etiwı tereńlik qabıl qılıwı menen shegaralanbaydı. Kosmos qabıl etiwinde denelerdiń bir-birine salıstırǵanda jaylasıw qabıl etiw i áhmiyetli bolıp tabıladı. Bunnan tısqarı, denelerdiń kosmostaǵı túrli jaǵdayları, insan ushın birinshi gezekte, hátte, deneniń uzaqlıǵı yamasa kosmos tereńligi qabıl etiwinen kóre kóbirek úlken áhmiyetke iye, sebebi insan kosmostı deneler jaǵdayına baha bergen halda ápiwayı qabıl etpeydi, ol kosmosta jónelisin belgileydi, sonıń ushın da ol denelerdiń jaylasıwı haqqında belgili maǵlıwmatqa iye bolıwı kerek.[2]

Kosmos qabıl etiwı, onıń oray tárepinen basqarılwın ámelge asıratuǵın quramalı dúzilgen qurallardı talap etedi. Bunday oraylıq qural sıpatında kóriw, taktıl-

²³Psychuogy David G. Myers Hope Culege Huland, Michigan 316p

kinestetik hám vestibullyar analizatorlar isin birlestiretuǵın bas miy qabıǵınıńúshinshi tarawları yamasa «tosqınlıq tarawları» xızmet qıladı.

Háreketti qabıl etiw máselesin kórip shıǵamız. Eger dene kosmosta háreketlenip atırǵan bolsa, u jaǵdayda biz, onıń háreketin jaqsı kóriniw tarawınan shıǵıwı menen, onda jáne kóz qarasımızdı toqtatıwımız ushın kózler yamasa bastı háreketlendiriwimizge májbúr etiwiniń nátiyjesi sıpatında qabıl etemiz. Bunda eki hádiyse júz beredi. Birinshiden, nárseniń dene miz jaǵdayına salıstırǵanda sorılıwı onıń kosmostaǵı háreketleniwinen derek beredi. Ekinshiden, miy deneni baqlap atırǵan kózler háreketin kórsetedi. Ekinshi jaǵdaydaǵı háreket qabıl etiwı ushın júdááhmiyetli, lekin kózler háreketi haqqındaǵı maǵlıwmattı qayta islew mexanizmi júdá quramalı hám qarama-qarsı process bolıp esaplanadı.[1]

Biraq, hárekettegi qabıl etiw kózlerdiń háreketi menen ǵana túsindirilmeydi, - kóz bir waqıtta qarama-qarsı táreplerge háreket ete almasa da, biz bir waqıttıńózinde háreketti eki qarama-qarsı baǵdarda qabıl etemiz. Sonıń menen birge, háreket sáleleniwı onıń reallıqta bar emesliginde júzege keliwi múmkin, máselen, kishi dene ffuslar menen ekranda obekt háreketi fazaların ámelge asıratuǵın kórinislerdi izbe-iz kórsetiw. Bul *stroboskopik tásir* bolıp, onıń júzege keliwi ushın óz aldına qozǵatıwshılar belgili waqıt aralıqlarında bir-birinen uzaqlastırılǵan bolıwı lazım. Stroboskopik tásirdegi eńúlken deneffus 0,45 sek.qa teń. Kinematografiyadaǵı háreketler qabıl etiwı áne usı tásir tiykarında ámelge asırıladı.[1]

Háreketler qabıl etiwinde qurallı háreketler kóz qarasın payda etetuǵın qosımsha belgiler úlken áhmıyetti quraydı. Qosımsha belgilerden paydalanıw mexanizmi hárekettiń biror-bir belgiler ini anıq lashda olardıń intellektual qayta ishlanishi hám dene ning háreket lanayotgani haqqında pikir bildiriwinen ibarat. Mine usınday, háreket tasavvuri háreket siz dene ning bólimleri ushın ádetiy emes jaǵdaydı júzege keltiriwi múmkin. Háreket haqqındaǵı kóz-qaraslardı payda etetuǵın «kinetik jaǵdaylar» qatarına, deneniń jeńillestirilgen jaǵdayı, formanıń anıq emesligi hám basqaları kiredi.

Háreket qabıl etiwiniń barlıq teoriyaların eki toparǵa ajıratıw múmkin. Teoriyalardıń birinshi toparı háreket qabıl etiwın ápiwayı, izbe-iz keletuǵın kóriw seziwleriniń háreketi ótetuǵın óz aldına noqatlarınan payda etedi hám háreket qabıl etiwı bul ápiwayı kóriw seziwleriniń qosılıwı nátiyjesinde júzege keliwinaytıp ótedi (V. Vundt).

Ekinshi topar teoriyalarınń kórsetiwinshe, háreket qabıl etiwı bunday ápiwayı seziwlerge baylanıslı bolmaǵan arnawlı sıpatqa iye. Bul teoriya wákilleri (M. Vertgeymer)niń aytıwınsha, nama seslerinińápiwayı jıyındısı emesligine, olardan pari qılınatuǵın anıqlıq bolǵanı sıyaqlı, háreket qabıl etiwı ham bul qabıl etiwdi shólkemlestiriwshi ápiwayı kóriw seziwleriniń jıyındısına teń bolmaydı.

Vertgeymer pikirinshe, háreket qabıl etiwı háreketlenetuǵın denelerdińózın qabıl etiwden pariqlanatuǵın arnawlı keshirme bolıp esaplanadı. Eger obekt túrlishe (a) hám (b) jaǵdayındaǵı qabıl etiwiniń eki izbe-izligi bolsa, onday jaǵdayda háreket keshirmesi bul eki seziwlerden dúzilmeydi, balkim, ortada turıp, olardı birlestiredi. Bunday háreket keshirmesin Vertgeymer *fi – fenomeni* dep ataydı.

Waqıt qabıl etiwii mashqalasın úyreniwdiń qıyın ekenligin waqıttıńápiwayı dúnya hádiyyesi sıpatında qabıl etilmewinen ibarat. Onıń keshiwi haqqında bolsa belgili belgiler boyın sha pikir júritemiz.[1]

«Biologiyalıq saatlar» atı menen tanıs bolǵan ápiwayı hádiyseleri waqıt ótiwiniń dawamlılıǵı hám izbe-izligin qabıl etiw processleri tiykarında jatadı. Olarǵa

qabıq hám qabıq astı paydalarınıń neyronlarında keshetuǵın processleri kiredi. Qozǵalıw hám tormozlanıwdıń kúsheyiwı sıyaqlı nerv processleriniń dawamlılıǵına baylanıslı rawishte waqıt haqqında belgili maǵlıwmatqa iye bolamız. Bunnan waqıt qabıl etiwın izertlewde, eki tiykarǵı kóz qarastı: waqıt dawamlılıǵı qabıl etiwı hám waqıt izbeizligin esapqa alıw zárurlıǵı haqqında juwmaq shıǵarıw múmkin.

Waqıt bólegi dawamlılıǵın subektiv bahalaw, onıń qanday waqıyalar menen tolı ekenligine baylanıslı boladı. Eger waqıyalar kóp júz berip, biz ushın qızıqlı bolsa, onday jaǵdayda waqıt tez ótken boladı. Kerisinshe, waqıyalar az bolıp, bizge qızıqlı bolmaǵan bolsa, onday jaǵdayda waqıt áste ótken boladı. Lekin ótken waqıyalardı bahalawǵa tuwrı kelse, onda dawamlılıqtı bahalaw teskeri ózgeshelikke iye boladı. Hár túrli waqıyalardıǵa bay bolǵan waqıttıń bahasın asırıp jiberemiz, waqıt bólegi dawamlı bolıp kórinedi. Kerisinshe, biz ushın zerikerli waqıttı múnásip bahalay almaymız, waqıt bólegi áhmiyetke iye emestey bolıp kórinedi.

Waqıt dawamıyılıǵın bahalaw hissiyotli keshirmeler ga ham baylanıslı boladı. Eger waqıyalar ózine salıstırǵanda unamlı múnásiybeti payda qılsa, onday jaǵdayda waqıt tezde ótip ketedi, unamsız keshirmeler de bolsa, waqıt bólegi sozılıp ketkendey qabıl etiledi.

Waqıttıń ózine tán bolǵan ózgesheligi bul onı artqa *qayıtpawında*, biz ótken waqıttı qaytara almaymız. Su sebepli, waqıt ótiwin waqıyalar qayıtpaytuǵın izbeizliginiń obektiv tártibin ornatqan halda qabıl etilemiz. Aldın bolıp ótken yamasa endi bala tuǵın waqıyalar tártibi yamasa izbeizligin ornatawdan tisqari, waqıttı jámlewden paydalanamız, yaǵnıy, áyne waqıtta qanday waqıya júz beriwın bilemiz. Waqıt aralıǵınıń belgili úlkenliklerinen paydalanǵanıwız ushın waqıttı jámlew imkaniyatı bar. Bunday aralıqlardı kun, hápte, ay, jıl, ásir hám basqalar kiriwi múmkin. Bunday aralıqlardıń barlıǵı imkaniyatı, olardıǵı waqıyalar belgili almasıwınıń kúsheyiwı menen belgilenedi, máselen, quyash batıwı hám shıǵıwı.

Waqıt – baǵdarlanǵan úlkenlik, vektor bolǵanı ushın tek ólshew birlikleri (sekund, minut, saat, kún, ay, jıl, ásir) sisteması menen emes, balkim, esap alıp barılatuǵın barlıq baslanǵısh noqat penen de táriyiplenedi. Waqıttıń tábiyiy baslanǵısh noqatı, waqıttı aldınǵı ótmish hám keyingi keleshekke ajıratıp turıwshı házirgi zaman bolıp tabıladı. Lekin házirgi zaman hám sawlelengen hádiyseler qatarında óziniń ornına iye, yaǵnıy, waqıt esabın alıp barıw tochkaları bar. Anıq bir adam ushın bunday noqat bolıp, onıń dúnyaǵa keliw sánesi, insaniyat ushın – Ulıwma qabıl qılınǵan belgili noqat, máselen, Muhammed Payǵambardıń tuwılıw sánesi bolıp esaplanadı.

Solay etip, waqıt qabıl etiwinde eki, subektiv hám obektiv - shártli noqatı názerdi ajıratıw múmkin. Subektiv noqatı názer biziń júz berip atırǵan waqıyalardı óz aldına bahalawımız, obektiv-shártli bolsa – hádiyselerdiń obektiv aǵımı hám shártli baslanǵısh noqatlar izbeizligi yamasa waqıt aralıǵı menen baylanıslı. Eger birinshi noqat názeri biziń waqıttı seziwimizdi sawlelendirse, ekinshisi, waqıt baǵdarı háreketleniwimizge kómek beredi.

Qabıl etiwde predmet hám fon, anıq hám jeke óz ara múnásiybetler

Átirap -álem deneleri birdey qabıl etilmeydi. Bir waqıtları ayqın, «aldınǵı qatarǵa» súrilgen jaǵdayda, basqaları «arqaǵa ótip ketken» halda, túsinigiz jaǵdayda payda boladı. Bolǵan muwapıq rawishte qabıl etiw denesi, yamasa obekti, hám bizge, bir waqıttıń ózinde óz tásirin ótkeriwshı, lekin arqa planǵa ótip ketken basqa denelerden ibarat bolǵan fon ajıratıladı. Máselen, kitap fondınan qálegen bir kitaptı alatuǵın bolsaq,

biz basqa kóplegen kitaplardı qabıl etemiz, lekin qabıl etiw predmeti, obekti bolıp, bizge usı waqıtta zárúr hám biz izlep atırǵan kitap bolıp esaplanadı.

Dáslep figura (dene) hám fon ortasındaǵı pariǵ súwretlew ónerinde júzege kelgen. Psixologiyada usı mashqala erkin mashqala sıpatında daniyalıq psixuog E. Rubin tárepinen kórip shıǵılǵan edi. Jalǵz jaǵdaydaǵı, aldınǵa shıqqan itibardı ózine qaratatuǵın hádiyselik maydan bólegine figura, onı orap turıwshılardıń hámmesi bolsa fon dep ayıladı.

Sonı aytıp ótiw lazım, dene hám fonnıń salıstırmalılıǵı – bul dinamikalıqlıq salıstırmalılıq. Ayne waqıtta fonga tiyisli bolǵanlar belgili waqıttan soń denegge hám, kerisinshe, dene fonına aylanıwı múmkin. Búǵan dáliyl sıpatında súwrettegi ekilengen kórinislerdi keltiriw múmkin.²⁴[3]

Deneni fonnan ajıratıp alıw, olar ortasındaǵı pariqtıń dárejesine baylanıslı boladı. Dene hám fon bir-birinen qanshelli kóp pariǵ qılsa, dene fonnan sonshelli ańsat ajıraladı. Usınday, fon hám dene ortasındaǵı reńler, ásirese, bir-birinen keskin pariǵ qılıwshı reńler boyın sha kóz qaras áhmiyetli bolıp tabıladı. Máselen, klass taxtasında por menen jazılǵan sóz ayqın kórinedi, oqıtıwshı tárepinen Oqıwshı dápterinde ol jazatuǵın sıya menen dúzetilgen qáte bolsa Ulıwma sezilmewi múmkin. Eger dene uqsas deneler qorshawında bolsa, onı ajıratıp alıw qıyınshılıq tuwdıradı. Eger dárya basqa dáryalardıń aǵımları menen oralǵan bolsa, karta boyın sha onıń aǵımın baqlap bolmaydı.

Deneni fonnan ajıratıp alıwdı, birinshiden, deneniń anıq obrazı bolǵan obekt haqqında maǵlıwmatqa iye bolıw ańsatsatlastıradı. Ekinshiden, deneni fonnan ajıratıw dene formanıńústinen sıızıp shıǵıw yamasa denelerdi qu menen ayırıw imkaniyatın jeńillestiredi. Úshinshiden, deneni fonnan ajıratıp alıw uqsas xızmet tájiriybesin arttırıwın jeńillestiredi.

Deneni anıqlıǵınsha qabıl etiw menen birge, onıńóz aldına bólimlerin de qabıl etemiz. Bul eki tárep te óz ara tıǵız baylanıslılıqta boladı: anıqlıqtı qabıl etiw onıń bólimlerin qabıl etiw menen belgilenedi, anıqlıqtıńózi olardıń qabıl etiliwine tásir etedi.[1]

Barlıqqa belgili deneniń qanday da bir bólegin ótkizip jibersek yamasa onı natiwri analiz qılsaq, yamasa haqıyqatta oǵan tiyisli bolmaǵan bólegin onıń bólegi sıpatında qabıl etsek, deneniń qabıl etiliwi keskin ózgerip ketedı. Bunday ziyatlarda deneni óz halınsha qabıl qılalmaymız. Máselen, basqa sózler menen uqsas bolǵan hám óz aldına jazılǵan sózge bir qarawda («shal», «mal» hám basqa sózler menen uqsas bolǵan «pu» sózi), eger háriplerden biri anıq emes etip jazılǵan bolsa, onı natiwri Oqıwımız múmkin («pu» sóziniń ornına - «gu»).

Obektke tiyisli bólekler Ulıwma qabıl etilmese yamasa anıq emes qabıl etilse, yamasa áyne payıtta qabıl etilmey qalatuǵın bolsa da, ysıǵan qaramastan, deneni tanıp bilemiz. Bul jaǵday har bir dene tek oǵan tán bolǵan *tanıs belgilerge* iye bolǵanlıǵınan júz beredi. Máselen, óz aldına háripleri túsirip qaldırılǵan sóz keltiremiz «...z..l..ı». Darhal bul sózdi, álbette, taba almaysız, sebebi onıń tanıs belgileri bolǵan háriplerr túsirip qaldırılǵan. Endi oqıp shıǵıwǵa urınıp kóremiz: «góz.l.ıq». Solay etip, óz aldına bóleklerdiń qabıl etiliwi anıqlıqtıń qabıl etiliwine tásin kórip shıqtıq.

Óz aldına bóleklerdiń qabıl etiliwi anıqlıqtıń qabıl etiliwine qanday tásir kórsetiwı múmkin ekenligi haqqında soraw tuwıladı. Bul tásir, tiykarınan, anıqlıqtı qabıl

²⁴Psychuogy DavidG.MyersHope Culege Huland, Michigan 286p

etiwde ondaǵı bazıbir bólimlerinińqabıl etpey atırǵanın sezbey qalıwımız múmkinliginde baqlanadı. Máselen, kitap betinde ayırım túsirip qaldırılǵan, artıqsha háriplerdi, olardıń orın almasqanlıǵın sezbey qalamız. Bunday jaǵday Oqıw tájiriybesiniń joqarı dárejesindegi hár bir sózdiń anıq bolıwinsha qabıl etiliwi baqlanadı, bul bolsa onıńóz aldına bólimleriniń jarqın reńlerde qabıl etiliwine tásir kórsetedi.

Anıqlıq hám bólekler rqaabıl etiwinińóz ara múnásiybeti dene menen tanısıwdıń túrli basqıshlarında birdey keshpeydi. Bunda adamlardıń individual ayırmashılıǵı áhmiyetli orın iyelleydi. Kópshilik adamlarda qabıl etiwdiń bas langısh dáwiri anıqlıqtı óz aldına bóleklerge ajratpay turıp, qabıl qılıwdıńústinligi menen xarakterlenedi. Bazı bir adamlarda onıń kerisi baqlanadı, birinshi náwbette, denenińóz aldına bólimleri parıqlanadı.[1]

Individual ayırmashılıqqa tán ráwishte qabıl etiwdiń ekinshi dáwiri de túrlishe keshedi. Aldın denenińUlıwma forması anıq bóleklerge bólinbegen halda qabıl etilsa, keyinshelli, obekt bólimleri bargan sayın anıǵıraq qabıl etiledi. Kerisinshe, eger aldın deneniń bólimleri ajratılǵan bolsa, anıqlıqqa ótiw ámelge asırıladı.

Anıqlıq hám bólimleriniń qabıl etiwı tek individual ózgesheliklerge emes, sonday-aq, ótmishtegi tájiriybe hám beyimlilikke baylanıslı boladı. Máselen, jeterli túrde Oqıw tájiriybesine iye bolǵanıwız ushın tekstti kóz juwırtıp, kóp jaǵdaylarda qáteliklerge itibar bermey, tez oqıy alamız. Lekin, eger teksttegi qáteliklerdi tabıwıńız kerek bolıp qalsa, mánisine túsiniw jetpeseńız de, sózlerdiń jazılıwına óz aldına itibar qaratasız. Solay etip, qabıl etiwdi shólkemlestiriwde beyimlilik úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı.

Barlıq adamlar óz qızıǵıwshılıqları, sonday-aq, bir qatar basqa ózgesheliklerine kóre, bir-birinen parıq qılsa da, qabıl etiwde individual kóz qarasarbar ekenligin aytıp ótiwimiz kerek (10.2 súwret).

Qabıl etiwdegi individual ayırmashılıqlar júdáúlken bolsa da, bul ayırmashılıqlardıń anıq bir adam ushın emes, adamlardıń anıq toparına tiyisli bolǵan belgili tiplerdi ajratıp kórsetiw múmkin. Qabıl etiw tiplerine: jasalma (anıq) hám analizli (nátiyjelerdi anıqlaw), túsindiriwshi hám táriyiplewshi, obektiv hám subektiv tipler kiredi.

Qabıl etiwdiń *anıq tipi* oǵan beyim bolǵan shaxslarda dene qaldırǵan Ulıwma kóz qaras, qabıl etiwdiń ulıwma mazmunı, qabıl etiwdińUlıwma ózgeshelikleriniń jarqın sáwleleniwi menen xarakterlenedi. Qabıl etiwdiń bunday tipi bolǵan adamlar maydashıydelerge azıraq itibar beredi. Olar kóbirek anıqlıqtıń mánisin ańlap aladı, kópshilik nátiyjeler bolsa itibarsız qalıp ketedi.

Qabıl etiwdiń*izshilik tipine tán shaxslar*, kerisinshe, bólekler hám nátiyjelerin anıq ajratıp kórsetiwge beyim boladı. Olardıń qabıl etiwı, ásiyrese, usıǵan baǵdarlanǵan boladı. Ulıwma alǵanda, dene yamasa hádiyse, qabıl etilgenlerdińUlıwma áhmiyeti arqa kóriniske ótip ketedi, ayırım waqıtta bolsa, Ulıwma sezilmeydi. Olardıń hikayaları bárqulla anıqlamalarhám jeke bóleklerdi sáwlelendiriwge tolı boladı, onıń arqasında anıqlıqtıńáhmiyeti júdá kóp jaǵdaylarda joq bolıp ketedi.

Qabıl etiwdiń kórsetip ótilgen tipleri shetki jol ldızlarushın tán. Kóbinese, olar bir-birin tolıqtıradı, sebebi, eki tiptiń unamlı ózgesheliklerine súyenetuǵın qabıl etiw nátiyjeli bolıp esaplanadı.[2]

Qabıl etiwdiń*súwretlew tipine tán* bolǵan shaxslar, kórgen hám esitkenleri menen shegaralanadı, qabıl etilgen hádiysenińáhmiyetin túsindiriwge urınbaydı. Adamlar xizmeti, waqıyalar yamasa qandayda bir hádiyselerdiń háreketlendiriwshi kúshleri

olardıń itibarınan shette qaladı. Kerisinshe, qabıl etiwdiń *túsindiriwshi tipine* tán bolǵan adamlar tikkeley qabıl etiwde beriletuǵınlar menen qanaatlandırmaydı. Olar hámme waqıt kórgen yamasa esitkenlerin túsindirip beriwge umtıladı. Minez-qılıqtıń bul tipi kóbinese qabıl etiwdiń jasalma tipi menen uyǵınlasadı.[2]

Qabıl etiwdiń *obektiv tipine* haqıyqatında júz berip atırǵan waqıyalarǵa qatal túrde muwapıqlıq tán bolıp tabıladı. Qabıl etiwdiń *subektiv tipine* tán shaxslar bolsa olarǵa berilgenlerden shetke shıǵadı hám ózlerinen kóp nárese qosadı. Olardıń qabıl etiw denelerge salıstırǵanda subektiv múnásiybetke, aldınnan bar bolǵan bujawlarǵa tiykarlanǵan pikirlesiw múnásiybetin ayıpsız asırıp bahalawǵa boysınadı. Bunday adamlar óz hikayalarında qabıl etkenlerin emes, balkim, bul haqqındaǵı ózleriniń subektiv kóz qaraslardı, sonday-aq, seziw-tuyǵuwları hám keshirmelerin jetkizedi.

Individual ayırmashılıqlar ortasında baqlawdaǵı parıqlaw úlken áhmiyetke iye. *Baqlawshılıq* – bul deneler hám hádiyselerdegi sezilersiz, óz-ózinde kózge taslanbaytuǵın, lekin qálegen noqatı qaraw kóz qarasınan áhmiyetli yamasa ózgeshelikke iye bolǵan belgini seziw tájiriyesi. Baqlawshılıqqa tán bolǵan belgi sezilersiz, lekin áhmiyetli belginiń qabıl etiw tezligi. Baqlawshılıqtaǵı ayırmashılıqlar shaxstıń ózine tán ózgesheliklerine baylanıslı. Áne usınday, qızıǵıwshılıq baqlawshılıqtıń rawajlanıwına kómek beriwshi princip bolıp esaplanadı.[1]

Qabıl etiwdi aldınnan mólsherlengenlik dárejesine göre parıqlaw múmkin. Aldınnan gózlenbegen (erksiz) hám aldınnan gózlengen (erkli) qabıl etiwler bar. Erksiz qabıl etiwde qanday da bir deneni qabıl etiw maqseti yamasa wazıypasın qoymaymız, *erkli qabıl etiw* bolsa arnawlı gózlengen maqset yamasa wazıypaǵa baǵdarlanǵan. Qabıl etiw erkin xızmet sıpatında, ásirese, *baqlawda* anıq payda boladı, baqlaw aldınnan mólsherlengen, rejeli hám ol yamasa bul dárejede dawamlı qabıl etiw bolıp, qabıl etiw obektinde júz beretuǵın qanday da bir hádiyse yamasa ózgeristi anıqlaw maqsetinde ótkeriledi.[1]

Biraq, baqlawshılıq ta qabıl etiw sıyaqlı tuwma ózgeshelik bolıp esaplanbaydı. Jańa tuwılǵan náreste átirap-ortalıqtı denelerdiń anıq kórinisi qabıl ete almaydı. Balanıń átirap – ortalıqtan denelerdi dáslepki ajıratıp alıw hádiysesin onıń bul denelerdi aqtarıp qarap atırǵanın seziw múmkin .

B.M. Teplovtıń pikirine kóre, balada deneniń predmetlilik belgileri erte gódeklik dáwirinde (2-4 aylıqta) deneler menen háreketlerdiń qalıplesiwi payda bala baslaydı. 5-6 aylıqqa kelip, balada qulanıp atırǵan denede kóz qarasınıń jámleniwi jaǵdaylarınıń kóbeyiwi baqlanadı. Baqshaǵa shekem bolǵan dáwirde mektepke shekemgi dáwirge ótiwde oyın hám konstruktiv xızmet tásirinde balalarda kóriw analizi hám sinteziniń quramalı túrleri, sonday-aq, qabıl etiw obektin kóriw maydanında qıyalan bóleklerge bólip, hár bir bólekti óz aldına, soń olardı anıqlaǵan halda izertlewdi óz ishine aladı.[2]

Tálim alıw procesinde mekteptegi bala qabıl etiw belsene túrde rawajlanadı, bul processler bir neshe basqışlarda ámelge asadı. Birinshi basqış deneden paydalanıw procesinde obrazdıń múnásip túrde shólkemlestiriliwi menen baylanıslı boladı. Keyingi basqışta balalar qu hám kóz háreketleri járdeminde denelerdiń kosmoslıq ózgeshelikleri menen tanısadı. Náwbettegi, psixikalıq rawajlanıwdıń bolıp dárejelerinde balalar azǵana waqıtta da artıqsha háreketlersiz qabıl etiw obektleriniń belgili qásiyetlerin tanıp alıw, usı qásiyetler tiykarında olardı bir-birinen ayırıw ózgesheligine iye boladı.

Qabıl etiw rawajlanıwınıń áhmiyetli shárti *miyne* bolıp, ol balalarda jámiyetlik paydalı miynet formasında, máselen, úydegi wazıypalardı orınlaw boyın sha, sonday-aq, sızıw, quraw, muzika, Oqıw hám basqaları menen shuǵıllanıwda payda boladı. Bala ushın oyın da qatnasıw da úlken áhmiyetke iye.[2]

Úlken adam menen salıstırǵanda, jas bala qabıl etiwiniń ózgeshelikleri qanday hám olar qalay payda boladı? Bala denelerdiń kosmoslıq qásiyetlerin bahalawda júdá kóp qáteliklerge jol qoyadı. Balalarda, hátte, kóz benen sıızılıq shamalaw úlkenligine qaraganda jaqsı rawajlanbaǵan. Máselen, sıızılıq uzınlıǵın qabıl etiwde balanıń qátelikleri úlken adamdikine qaraganda, shama menen bes márte kóp bolıwı múmkin. Waqıt qabıl etiwı jáne de kóbirek qıyınshılıq tuwdıradı. Bala «erteńge», «keshe», «aldın» hám «keshirek» sıyaqlı túsiniklerdi júdá qıyınshılıq penen iyelleydi. Balalar denelerdiń kórinisin qabıl etiwde de qıyınshılıqlarǵa dus keledi. Solay etip, bala qabıl etiwiniń ózine tán ózgeshelikleri bala biliminiń jetispewi hám onshellı úlken bolmaǵan ámeliy tájiriye menen belgilenedi. Waqıtın ótiwı menen bul mashqalalar sheshiledi hám úlken mektep jasına kelip, balalar qabıl etiwı úlken adam qabıl etiwinen Ulıwma pariqlanbay qaladı.

Qiyal hám onıń fiziologik tiykari haqqında túsinik.

Insannıń Jer júzindegi jasawshı birde-bir tiri jangǵa say bolmaǵan sipatı - jańalıq jaratıw qábiletin úyrenip, insan psixikasınıń jáne bir takrarlanbas hadıysesi menen toqnasamız. Onıń mazmunı insannıń o`ziniń sanasında real dunyada ele bar bolmaǵan obrazdı jaratıwdan ibarat, bunday obrazdıń jaratılıwı ushin o`tmish tájriybesine súyeniwge tuwra keledi. Qabıl etiw, este saqlaw hám oylaw menen bir qatarda insan o`miri dawamındaǵı xızmetinde qiyal hám áhmiyetli orın iyeleydi. Qiyal biliw protsessi bolıp, onda hadıyseler baylanisli tárizde sáwlelenedi. Sáwlelendiriwdiń quralı sipatında qabıl etiw obrazları, este saqlawdıń eleslerinde ko`rinedi. Oylaw sıyaqlı qiyal hám o`tmish tájriybesin qayta islew menen jańa bilimlerde jaratıwǵa qaratılǵan.

Solay etip, **qiyal**- bul real fakttı sáwlelendiriwshi eleslerdi, qayta dúziw hám sol tiykarında jańa eleslerdi jaratıw protsessi. Qiyal – bul obraz, ko`z aldına keltiriw yaqı ideya formasındaǵı jańalıq jaratıwdıń psixik protsessi.

Qiyal obrazları qabıl etiw obrazları hám este saqlaw eleslerinen olarda insan ele duslaspaǵanların anıqlaw hám sol quramda bolıwı menen pariqlanadı. Bular insan ko`z aldında bolmaǵan hám bolıwı múmkin bolmaǵan hadıyseler, daliller, waqiyalar esaplanadı. Qiyal obrazları o`zinde júz beriwı múmkin bolǵan, kútilgen waqıya hám hadıyselerdi nazerde tutıwı múmkin. Sonıń menen birge, qiyalda payda bolǵan jańalıq barqulla haqıyqattanda bar bolǵanlar menen ol yaqı bul dárejede baylanisli boladı. Qiyal obrazları qabıl etiw obrazlarına, sonday-aq, qiyalda tereń o`zgerislerge ushiraytuǵın este saqlawdıń eleslewlerine de tayanadı. Insannıń individual rawajlanıwı protsessinde qiyal oylaw menen úzliksiz baylanista qalıplesedi. Qiyal obrazların dúziw insan aqiliy rawajlanıwınıń joqarı dárejesinde ǵana ámelge asiwı múmkin.

Ko`p jaǵdaylarda qiyal jańa sheshimlerdi tabıw zárúrliǵı tuwılǵanda, yaǵniy háreketten ozıp ketken jaǵdayda sáwleleniwı talap etilgen mashqalalı jaǵdaylarda júzege keledi.

Qiyaldıń nátiyjesinde insan keleshekti aldınnan ko`re aladı hám o`z minez-qulqın basqaradı, do`gerek átiraptı do`retiwshilik penen o`zgetedi. Qiyal-miynet xızmetinde qalıplesken psixik aktivliktiń arnawlı tárizde insan tárepinen sáwleleniwı. Qiyal faktlerdiń aldınnan sáwleleniwın táminleydi, bunda o`tmishtıń kelejektegi proeksiyasi jaratıladı. Qiyal insangǵa hár túrli jaǵdaylarda jol tabıwǵa hám tuwrıdın-tuwrı ámeliy is-háreketiń aralasiwisiz máselelerdiń sheshiliwine imkaniyat jaratıwshı ko`rgizbeli-obrazlı oylawdıń tiyari bolıp xızmet etedi. Qiyal obrazları tek ǵana insanda bar bolǵan real álem obrazlarınıń ayırıqsha táreplerin qayta islep shıǵıw jolı menen jaratıladı.

Qiyaldıń xızmeti insannıń ishki keshirmeleri hám onıń erk háreketlerin analizlew menen baylanisli **Qiyaldıń fiziologiyalıq** tiykari nerv baylanisin Ulıwma lastiriw, olardıń

jemiriliwi, qaytadan toparlarǵa qosılıp, jańa sistemaǵa birigiwi, o`tmish tájriybesinde qáliplesip bolǵan waqıtsha baylanislar jańa uyǵınlasıwlarınıń payda bolıwınan ibarat. Bunda bar bolǵan waqtınshalıq baylanislardıńáıwayı jaǵdayda Ulıwma lasip jańalıqtıń jaratılıwına alıp barmaydı. Jańalıntıń jaratılıwı aldınnan bir-biri menen baylanispaǵan waqıtshalıq nerv baylanislarınan payda bolǵan uyǵınlıqtı talap etedi. Qiyal protsessi eki xabarlawshi sistemaniń birgeliktegi xızmetinen ibarat. Bunda ekinshi xabar sisteması – so`z úlken áhmiyetke iye boladı.

Barlıq ko`rgizbeli obrazlar ol menen úzliksiz ráwishte baylanisli. So`z qiyal obrazlarınıń payda bolıw deregi bolıp xızmet qıladı, olardıń quralıw jolların baqlaydı, olardı saqlap qalıw, bekkemlew, o`zgertiw quralı esaplanadı. Qiyal barqulla faktlerden shetke shıǵıw , biraq qálegen jaǵdayda qiyaldıń deregi-obektiv fakt esaplanadı.

Insan o`mirinde qiyal qatar arnawlı**wazıypalardı** orınlaydı. Olardan **birinshisi** fakttıń obrazlarda sáwleleniwi hám máselelerdi sheshiwde olardan paydalanıw imkaniyatına iye boladı. Qiyaldıń bul wazıypası oylaw menen baylanisli bolıp, oǵan organik tárizde kiritilgen. Qiyaldıń**ekinshi** wazıypası emotsional jaǵdaylardı basqarıwdan ibarat. O`ziniń qiyalı járdeminde insan azǵana bolsada, ko`p ǵana mútájliklerin qanaatlandırıw, onıń nátiyesinde júzege kelgen zoriǵıwdı kemeyttiriwge imkani boladı. **Úshinshi wazıypası** qiyaldıń insan biliw protsessleri hám jaǵdayları, bular qabil etiw, diqqat, este saqlaw, so`ylew hám sezimlerdi iqtıyarlı basqarıwdaǵı qatnası menen baylanisli. **To`rtinshi wazıypası** hárekettiń ishki rejesiniń qáliplesiwi-obrazlardan paydalanıp, olardı sanada orınlaw uqıplıqlarınan ibarat. Besinshi wazıypası-bul xızmetti rejelestiriw hám dástúrlew, bunday dástúrlerdı dúziw, olardıń qátesiz bolıwı, eo`rsetiw protsessin bahalaw.

Qiyaldıń járdeminde biz organizmimizdiń ko`plegen psixofiziologik jaǵdayların basqaramız, bolıwı múmkin bolǵan xızmetke iykemlestiriwimiz múmkin. Insanniń erkli jol menen qiyaldıń arqasında organik protsesslerge tásir ko`rsetiwı, dem alıwı, tamir uriw tezligi, qan basımı, dene temperaturasını o`zgertiw múmkinshiligin tástıqlawshi dáliller belgili. Mine usı dáliller autotreningler o`tkerilgende o`z tástiyǵın tapqan.

2.Qiyaldıń túrleri hám protsessleri.

Qiyaldıń túrlerin klassifikatsiyalaǵanımızda olar bir neshe túrlerge ajratıladı, olardıń hár biriniń tiykarında qiyaldıńáhmiyetli belgileri: aktivlik, insan maqsetleri menen baylanisi, jańa obrazlar jaratıw erkinligine iye ekenligi. Aktivlik belgisi boyınsha qiyal aktiv hám passiv qiyalǵa bo`linedi.

Aktiv qiyal barqulla do`retiwshilik hám shaxsiy maselelerdi isletiwge qaratılǵan, anıq ámeliy xızmetti orınlaw menen baylanisli. Aktiv qiyal kelejekke qaratılǵan bolıp, waqıttan belgili dáreje sipatında paydalanadı. Ol másele tárepinen qaratıladı hám baǵdarlanadı, erktiń shárayatlari menen aniqlanıp hám erktiń baqlawına boysınadı. Aktiv qiyal o`zinde artislik, do`retiwshilik, kritiklawshi, jaratiwshi hám antitsipiruyıwı qiyal túrlerin birlestiriledi. Obrazlardıńǵaressizligi hám haqıyqatlıqqa baylanisli túrde tiklewshi hám do`retiwshi boladı.

Tiklewshi qiyal-bul isan ushin belgili bir jańalıqtı, so`z arqalı táriyplew yaki oni shártli túrde sáwlelendiriwge (sizilma, nota h.t.b.) tayanǵan halda ko`z aldına keltiriw. Qiyaldıń bul túri insanniń hár túrli xızmetlerinde, sonıń menen birge tálimde da keńnen qollanadı.

**Do`retiwshi qiyal**-bul jańa obrazlardı aldın tolıq táriplenbegen yaki shártli ko`rinislerge súyenbegen halda jaratıw. Qiyaldıń bul túrinde insan o`zi erkin halda basqa adamlar yaki jámiyet ushin qadirli bolǵan, xızmettiń anıq o`zine say o`niminde súwretlengen jańa obraz hám ideyaalar jaratadı. Do`retiwshi qiyal insanniń barlıq do`retiwshilik xızmetiniń barlıq túrleriniń tiykari bolıp esaplanadı.

Antitsipatsiyaliq qiyal insanniń áhmiyetli hám zárúr qábileti-kelejekti aldinnan seziw, háreketiń natiyjesin ko`re biliw tiykarında jatadı. Insanniń bunday qábileti insańǵa «pikirlew aynası» jardeminde kelejekte o`zi, basqa adamlar yaqi átiraptaǵılar menen neler bolıwın ko`re aladı.

Passiv qiyal ishki, sub`ektiv sebeplerge boysınadı. Bunda ámeliy xızmetten toliq yaqi derlik toliq bolǵan ajralıw bar. Bunda fantaziya o`mirge aldın ko`rsetilmegen obrazlardı jaratadı, ámelge aspaytuǵın yaqi aldın bolmaǵan minez-qulıq dástúrlerin rejelestiredi. Passiv qiyal protsessinde qanday da bir mútajlık yaqi tileklerdiń real bolmaǵan, qiyalıy qandırıliwı ámelge asiriladı. Bunday qiyaldıń materialları sipatında obrazlar, eliklewler, túsinik elementleri hám tajriybede toplanǵan basqa maǵlıwmatlar xızmet qıladı.

Passiv qiyal iqtıyarsız hám iqtıyarlı bolıwı múmkin. **Iqtıyarsız qiyal** insan erkinen sirtta, ol yaqi bul nárselerdi qabil qiliw menen baylanisli júzege keledi. Bul tiykarınan, sana, ekinshi xabar sistemasiniń kúshsizleniwinde, yarım uyqı, affekt jaǵdayında, uyqıda, sananıń patologik buziliwında, (gallyusinatsiyada), gipnoz, spirtli ishimlikler, narkotik zatlardıń tásirinde payda boladı. Aldinnan oylanǵan, maqsetke baǵdarlanǵan tárizde insan tárepinen o`z tajriybesine mas elementlerden paydalanıwı hám olardı jańa obrazlarda qayta tiklew **ıqtıyarlı qiyal** delinedi. Qiyaldıń bul túri ushın obraz jaratıw wazıypası hám onı ámelge asiriwda erk kúshi kerek boladı. Maqsetli qiyal úsh túrli formada: arziwlar-qalegen kelek obrazları; shiyrin qiyal-eń ko`p **keshirmeleri** bay reallıq obrazları; fantaziya-lar-jaqın kelek obrazları. Olar zoriǵıwdı kemeyttiriwı, maqsetke baǵdarlanǵanlıq, aldinnan seziw, insan zapasların paydalanıw wazıypasın orınlaw múmkin. SHiyrin qiyalda insanniń qiziǵıwları, meyilleri, mútajlıkları anıq ko`zge taslanadı. SHiyrin qiyalǵa **arziwlar**-insan ámelge asirmaqshi bolǵan, biraq házir ámelge asira almaytuǵın, onıń eń jaqsı niyetlerin qanaǵatlandıratuǵın qalegen kelek obrazların jaratıwǵa jaqın turadı. Arziwlar shiyrin qiyallardan o`zleriniń ámeliyatta ko`riniw imkaniyatı menen pariqlanadı.

Arziwdıń emotsional túri sipatında, **shiyrin qiyal hám fantaziya-lar** esaplanadı. SHiyrin qiyal dep, ádette, «shiyrin arziwlar», orınlanbaytuǵın arziw-úmitler, haqıyqiy faktlerdiń ornın basatuǵın formalarǵa aytiladı. SHiyrin qiyal súriw- oylap tawılǵan, haqıyqatta bolmaǵan o`mirde jasaw degeni. Bul **eskapizm**-haqıyqiy álemnen arziwlar álemine sińip ketiw menen baylanisli.

Ilimiy xızmette qiyaldıń basqa forması-**boljaw tajriybesinen** keń paydalanadı. Quramalılıǵı yaqi ko`lemi jaǵınan real sharayatta ámelge asirip bolmaytuǵın bazi bir protsesslerde alimlar o`zleriniń do`retiwshi qiyalların járdemge shaqıradı. Olardıń járdeminde misali, fizik-alim miyinde waqiya yaqi protsessti, oǵan takrarlanbas sharayatti jaratqan halda ámelge asiradı. Ulli A.Eynshteyn usı usıl menen bizlerdiń barlıq geometriyası haqqındaǵı ko`z-qaraslarımızdı o`zgertip jiberetuǵın Ulıwma **nisbiylik** teoriyasın jaratqan. Tek boljaw tájriybesi ǵana Galileige denelerdiń vakkumda túsiwiniń tuwri nızamin islep shıǵıw imkaniń berdi. Pán «qara sańlaqlar» haqqındaǵı tájiriyebege tiykarlanǵan maǵlıwmatlarǵa iye emes, biraq boljaw tájriybesi bul jerde hám olardıń dinamikasınıń túsindirip beriwshi modeldi jaratıwǵa járdem beredi.

Qiyal protsessleri-insanniń tájriybesi hám bilim sheńberi, sonday-aq o`tmish tájriybeleri menen belgilenedi.

Agglyutinatsiya-«kleylew» degendi ańlatadı, onda túrli bo`leklerdi birlestirip jańa obraz jaratadı. Ms: mástan kempir, suw perisi, kentavr, sfinks htb.

Giperbolizatsiya-obrazlardı úlkeytiw yaqi kishireytiw sonday-aq, ayrim bo`leklerin o`zgertiw. Ms: Gulliver, liliput, Alpamis htb.

Sistemalastiriw-uqsatiw arqali ayrim ko`z-qaraslardi, olar arasindaǵı pariqlardi ajiratiw; tipiklestiriw-birdey obrazlardıń qaytariliwi bolip, hár bir dáwir ushin tipik bolǵan obrazlardi jaratiw Ms: A.Kaxxar gúrrińleri («Uri», «Kesel») A.Qadiriý (O`tken kúnler) siyaqlilar.

Aksentlestiriw-ayrim belgilerdi takrarlaw arqali obrazlar jaratiw Ms: dosliq házilleri. Aksentlestiriw ko`rkem ádebiyatlarda ko`p qollaniladi.

Joqaridaǵı qiyal protsessleri arqali jaratilatugın obrazlar analiz hám sintez waqtında júz beredi. Sebebi hár bir nárse yaki hádiyseni aldın analiz qilinadi, keyin olardi sintezlew arqali jańa obrazlar payda boladi.

Qiyal protsesslerinde qiyaldaǵı eleslewlerdi este saqlawdaǵı elesletiwlerden parqın ajratıw áhmiyetli esaplanadi.

- Qiyaldaǵı elesler sanada payda boladi hám turaqlı sanaladi.
- Qiyal eleslerindeki zatlar barqulla tanis zatlarday túyiledi.
- Qiyal elesleri insanniń qizigiwi hám ideallari menen baylanisli bolgani ushin jańaliqlardi seziwi aqibetinde júzege keledi.

12.3 Qiyal hám do`retiwshilik

Do`retiwshilik protsessinde qiyaldiń tutqan ornına artıqsha baha beriw qiyin. Do`retiw barlıq psxik protsessler, sonday-aq, qiyal menen de úzliksiz baylanista. Qiyaldiń rawajlanganlıq dárejesi hám onıń o`zine say o`zgeshelikleri do`retiwshilik ushin oylawdıń rawajlanganlıq dárejesinen kem emes.

Do`retiwshilik psixologiyası onıń anıq túrleri:oylap tabiushiliq, ilimiy, ádebiy, ko`rkemlilik hám basqalarda ko`rinedi. Do`retiwshilik imkaniyatı insan qábiletleri menen bekkemlengen bilimleri menen táminlenedi hám insanniń alǵa ilgerilewi menen xo`shametlenedi.

Belgili bir insańǵa do`retiw imkaniyatı jaratılǵan, basqalarda bolsa bul imkaniyatti shekleytuǵın ne ekenligi haqqındaǵı másele alımlardi burınnan qıynap keledi. Tap sonday, fransiyalıq psixolog T.Ribo tárepinen dálillep berilgen do`retiwshilik protsessinde algoritmlestiriw hám onı oqıtwdıń imkaniyatı joq ekenligi haqqındaǵı ko`z-qaras uzaq waqıt húkimran pikir esaplangan. Onıń jazıwınsha «Oylap tabiw metodlari»na keletuǵın bolsaq, haqıyqatında olar bolmaǵan, buniń kerisi bolǵanda edi, onday jaǵdayda kashfiyatshi házirgidey mexanik hám saatsazlardi islep shıǵarǵanday, islep shıǵariw múmkin bolar edi». Biraq áste-aqırın bul ko`z-qaras guman astına alına basladi. Birinshi orıńǵa do`retiwshilikke bolǵan qábilette rawajlandiriw múmkinligi gipotezası ko`terildi. Anglıchan alımı G.Uolles do`retiwshilik protsesstı úyreniwge háreket etti. Nátiyjede ol do`retiwshilikte to`rt basqishti ajratıwǵa eristi, bular: 1-**tayarlıq** (ideyaniń jaratiliwi); 2-**jetilisiw** (usı mashqalaǵa úzlikli hám úzliksiz tiyisli bolǵan bilimlerdi konsentratsiyalaw, «toplaw»); 3-**birden eslew** (izlep atırǵan zatlardi ishki sezgi arqali bayqap aliw); 4-**tekseriw**.

G.S.Alsxuller do`retiw máselelerin sheshiwde bir pútin teoriyani islep shıqtı. Ol do`retiwshiliktiń bes dárejesin ajratı. **Birinshi dáreje máseleleri** usı maqsetke mo`ljellengen qurallardi qollaw menen sheshiledi. Bunda Ulıwma qabil etilgen hám belgili bolǵan bir neshshe sheshimlerdi pikirde tańlap aliw talap etiledi. Bunda obekttiń o`zi o`zgermeydi. Bunday maselelerdi sheshiw qurallari arnawli tar qanıygelik sheńberinde boladi. **Ekinshi dáreje másele** obekttiń ko`rinisin zárúr natiyjege alıp keliw maqsetinde bir qansha o`zgerislerdi talap etedi. Bunda bir neshe onlap variantlardi tańlaw múmkin. Bunday máselelerdi sheshiw qurallari bir taraw bilimlerine tiyisli boladi. **Úshinshi dáreje másele** tuwri sheshimjuzlep natiwri sheshimler arasinda jasiringan

boladi, sebebi quramalasip atırǵan obekt bir qansha toliq o`zgeriliwi zárúr. Bul dárejedeǵi máselelerdiń sheshiw usıllarin uqsas taraw bilimlerininen izlewge tuwra keledi. **To`rtinshi dáreje máselelerin** sheshiwde quramalasqan obekt toliq o`zgeririledi. Ádette bunday máselelerdiń sheshimi pán tarawiniń kem ushiraytuǵın tásir hám hádiyseler arasinan izlenedi. **Besinshe dáreje máselelerin** sheshiwde quramalasırılǵan obekt dúzilisin o`zgeritiw menen erisiledi. Bunda izertlewler hám qáteler sani ko`beyedi, qurvllar bolsa házirgi zaman pán imkaniyatları sheńberinen sirtta boliwi múmkin. Sonıq ushin, birinshi gezekte **oylap tabiudi** ámelege asirip, soń jańa ilimiy maǵlıwmatlarǵa súyengen halda do`retiw máseleleriniń sheshimin tabiw zárúr.

Alsuller pikirinshe, do`retiw máseleleriniń sheshiliwiniń zárúr usıllarınan biri olardı joqari dárejeden to`mendegilerine ko`shiriw.

Soay etip, júzege kelgen obrazlardıń sezilip atırǵan jeńilligi, iqtıyarlılıǵına qaramastan, qiyalda faktlerdi do`retiwshilikke o`zgeritiw o`z nizamliqlarına boysınadı hám belgili usıllar menen ámelge asiriladi. Jańa ko`z-qaraslar sanada bar bolǵan zatlar tiykarında analiz hám Ulıwma lastiriw operatsiyaları járdeminde júzege keledi. Aqıbette, qiyal prsessleri baslanǵısh ko`z-qaraslardıń pikirdiń quram bo`leklerine ajratıw hám olardı jańa úylesimdegi birlesiwden ibarat boladı. Bunnan kelip shıǵıp, do`retiw protsessinde qiyal ápwayı obrazlardıń qalıplesiwinde qatnasatuǵın tap sol mexanizmlerge tayanadı.

12.4. Qiyaldıń individual o`zgeshelikleri hám rawajlanıwı.

Qiyaldıń individual o`zgeshelikleri adam qiyalıniń rawajlanıw dárejesi hám ko`p paydalanatuǵın obrazlar tipine qarap ayırmashılıqlarında ko`rinedi. Qiyaldıń rawajlanıw dárejesi o`tmishtegi tájriybe maǵlıwmatlarındaǵı obrazlardıń jarqınlıǵı hám tereńlılıǵı esabınan qayta islew, sonday-aq, bul qayta islew nátiyjeleriniń jańalıqlıǵı hám ańlanǵanlıǵı menen xarakterlenedi. Qiyaldıń kúshli hám tolaq boliwi qiyaldaǵı zatlardıń haqqıyqatqa tuwra kelmewi hám siyqırli obrazlar, misali, siyqırli erteklerdiń avtorlarında ańsat bahalanadı. Qiyal rawajlanıwiniń kúshsizligi to`men dárejede qayta isleniw menen aniqlanadı. Qiyal rawajlanıwiniń kúshsizligi belgili sharayatti ko`rgizbeli ko`z-qaras tájriybesin talap etiwshi loikaliq máselelerdi sheshiwde qiyınshılıqlarǵa sebep boladı. Qiyaldıń jeterli dárejede rawajlanbawı emotsinal tárepten bay hám hár tárepleme o`mir keshiriw múmkin emes.

Adamlar qiyal obrazlariniń jarqınlıǵı dárejesine go`re, anıǵıraq pariqlanadı. Ayrim adamlar qiyal obrazlariniń júdá kúshlılıǵı, al basqalar, júdá halsız ko`z-qarasları menen pariqlanadı. Qiyal rawajlanıwiniń joqari dárejesin do`retiwshilik penen shuǵıllanıwshılar - jazıwshi, xudojnik, muzikant hám alımlarda ko`riwimiz múmkin.

Adamlar ortasındaǵı qiyal o`zgesheliklerinde azli-kem pariqlar ajratiladi. Qiyal tárepinen jaratılǵan obrazlar tiykarında seziwler túrine baylanisli túrde ádette, obrazlardıń ko`riw, esitiw, motorli hám ko`riw-esitiw-háreket tipleri ajratiladi. Qiyal tipleri sap halında júdá kem ushirasadı, adamlar ko`bnese qiyaldıń aralas tipine iye boladı, sebebi turmista bir waqıttıń o`zinde ko`riw, esitiw hám motorli seziwlerge súyenemiz. Bunda qiyal tipleriniń birinińústinligi baqlanadı. Hár túrli adamlarda qiyal, olardıń kásibine hám joqari bolǵan mıtájliklerine qarap belgilenedi.

Insan rawajlanǵan qiyal menen tuwılmaydı. Onıń rawajlanıwı ontogeneizde payda boladı hám sońınan qiyal obrazlariniń jaratiliwı ushin material bolip xızmet etetuǵın ko`z-qaraslar zapaslariniń toplaniwin talap etedi. Qiyal tálim-tárbiya protseessinde, sonday-aq, oylaw, este saqlaw, erk hám seziwler menen birgelikte shaxs rawajlanıwı ushin úzliksiz baylanista rawajlanadı.

Qiyaldıń birinshi ko`rinisi qabil etiw protsessi menen baylanisli. Qabil etiw hám qiyal ortasındaǵı baylanisti, bala oyınındaǵı ko`z-qaraslardan qarasaq aldın qabil etilgen

figuralardi qiyalinda o`zgertken halda qayta isley baslaganinda ko`rinedi. Stulchik samalyotqa, kishkene quti rolge aylanadi.

Qiyal rawajlaniwiniń áhmiyetli basqishi balaniń endi so`ylep kiyatirǵan dáwiri menen baylanisli. So`ylew balaniń qiyalinda tek ǵana obrazlardi emes, bálkim abstrakt ko`z-qaras hám úsiniklerdi de úyrenip aliwǵa imkan beredi. So`ylewdi úyreniw basqishi balaǵa zatlardi bo`leklerge ańsat ajratiw hám qiyalda olardan paydalaniw imkanin beriwshi ámeliy tájriybeniń asiwi hám diqqattiń rawajlaniw menen birgelikte júz beredi. Usi basqishtin tiykargi o`zgesheligi qiyal obrazlari payda boliwiniń iqtiyarsiz boliwinda. Qiyal rawajlaniwiniń keyingi basqishi onin aktiv formalariniń júzege keliwi há qabil etiw qiyaldin iqtiyarli boliw menen baylanisli. Oqitiw protsessinde reproduktiv hám do`retiwshi qiyal aktiv rawajlanadi. Solay etip, insanda qiyaldin rawajlaniw bir qansha sebeplerge baylanisli boladi.

TEMA BOYINSHA TEST TAPSIRMALARI

1. Dıqqat dep :

- a) obekttiń ishki-sezim organlarına tásir kórsetiw arqalı júzege keletuǵın psixik xızmettin forması;
- b) obekttiń tańlap qabil etiw;
- v) adam sanasınıń belgili obektlerge baǵdarlanǵanlıǵı hám jámlengenligi;
- g) organizminiń ishshı jaǵdayı, analizatorın qozǵalısqı bolǵan beyimliligi.

2. Dıqqattın Ulıwma ózgesheligi bolıp, onin ... kórsetkishi bolıp esaplanadı:

- a) tezligi;
- b) anıqlıǵı;
- v) jetiskenligi
- g) kólemi

3. Sananıń seskendiriwshi sıpatındaǵı óz aldına ózgesheligine muwapıq túrde obektte jámlengenligi:

- a) erksiz dıqqat;
- b) erkli dıqqat;
- v) erklidan keyingi dıqqat;
- g) kóriwge tiyisli bolǵan dıqqat.

4. Qálegen subektke bolǵan erkli dıqqattın júzege keliw sebebi:

- a) xızmet maqsetiniń bar emesligi;
- b) qozǵatıwshılardıń jańalanıwı;
- v) xızmet maqsetin belgilew;
- g) obekttiń keshirmeleriniń áhmiyetliligi.

5. Dıqqattın bóliniw tezligi nege baylanisli?

- a) xoshametlew materiallarına;
- b) onin subekt penen xızmet ózgesheligine;
- v) shaxs motivatsiyası dárejesine;
- g) subekttiń gender ózgesheliklerine.

1. Seziw – bul :

- a) ápiwayı dúnya deneleri hám hadiyselerdin óz aldına qásiyetlerin sáwlelendiriwden ibarat bolǵan miy tásirleniw;
- b) ápiwayı dúzilgen psixikalıq process bolıp, u ápiwayı dúnya deneleri hám hadiyselerdin óz aldına qásiyetlerin sáwlelendiriwden, sonday-aq, qozǵatıwshılardıń

sáykes bolǵan retseptorlarǵa tikkeley tásiiri astındaǵı organizmniń ishki jaǵdaylarınan ibarat ;

v) ápiwayı dúnya deneleri hám hadiyselerdiń bas miy qabıǵında sáwleleniw processı;
g) átirap-álemge bolǵan múnásiybetiń subektiv keshiriw procesi.

2. Retseptorda payda bolǵan qozǵalıslardıń nerv sistemasınıń bolıp dárejelerge ótkeriw jol ları ... dep ataladı :

a) afferent;

b) efferent;

v) nátiyjeli;

g) affektiv.

3. Qozǵatıwshılar eki jedelligi ortasındaǵı eń kishiólshemi tásirinde paydabala tuǵın dáslepki seziw ... dep ataladı:

a) absolyut tómén bosáǵa;

b) parıqlaw bosáǵası;

v) seziwlerdiń waqıt shalıq bosáǵası;

g) jedelikke salıstırǵanda sezgirlik kólemi.

4. Organizmniń ishki ortalıǵındaǵı tásirlerin sáwlelendiretuǵın retseptorlar ... dep ataladı:

a) eksteroretseptorlar;

b) interoretseptorlar;

v) proprioretseptorlar;

g) ishki retseptorlar.

5. Eksteroretseptiv seziwler:

a) kóriw;

b) organikalıq;

v) tebreniw;

g) temperatura.

6. Kóz qaraslardıń tiykargı túrleri:

a) kóriw, esitiw, iyis biliw , teri-tiyip , tám biliw ;

b) birlenshi, Ulıwma , esitiw, temperatura, organikalıq;

v) ixtiyarsız, kózleń en, háreketli, fazoviy, waqıt qabaylanıslı;

g) dám biliw, distantlı, baylanıslı, túsinikli, birlenshi.

1. Qabıl etiw:

a) denelerdiń áhmiyetli qásiyetleri hám sıpatların jıyındı jaǵdayında sáwlelendiriw;

b) ápiwayı álem denelerin sáwlelendiriwde payda bala tuǵın seziwler jıyındısı;

v) dene hám hadiyselerdi olardıń ózine tán retseptorlarǵa tikkeley tásir kórsetiwini anıq sáwlelendiriw;

g) waqıyalıqtıń insan ótmish tájiriybesi ortasındaǵı múnásiybetiniń baylanıslılıǵı

2

. Qabıl etiwdiń kosmoslıq, waqıt, háreket qabıl etiwlerine bóliniwiniń tiykargı deregi:

a) jetekshi analizator;

b) sáwlelendiriwshi dene;

v) materiya barlıǵı forması;

g) subekt belsendiligi.

3. Qabıl etiwdiń erkli hám erksiz túrlerge bóliniwine tiykar bolıp xızmet qıladı:

a) jetekshi analizator;

b) sáwlelendiriwshi dene;

v) materiya barlıǵı forması;

g) subekt belsendiligi ózgesheliginiń maqsetke baǵdarlanǵanlıǵı.

4. Qabıl etiwdiń insan psixik ómiriniń mazmunı hám shaxs ózgesheliklerine baylanıslılıǵı:

a) insayt;b) persepسیya;v) appersepسیya;g) sensibellik.

5. Taktıl hám háreket seziwleri tiykarında payda bala tuǵın qabıl etiw túri, - bul:

a) appersepسیya;b) illyuziya;v) baqlawshılıq;g) teri-tiyip.

1.Jańa obrazlardı jaratiwǵa tiykarlanǵan do`retiwshilik xızmet:

a) qabıl etiw;b) oylaw;v) qiyal;g) diqqat.

2)Qiyaldiń ko`riw hám esitiw túrlerine bo`liniwine ne tiykar bolǵan:

a) jetekshi analizator;b) qayta sáwlelenetuǵın figura;v) materianiń bar boliw formasi; g) sub`ekttiń aktivligi.

3) Aktiv hám passiv qiyaldiń parqi:

a) qayta sáwlelenetuǵın figuraǵa baylanisli;b) materianiń bar boliw formasi;

v) qayta sáwleleniwdiń jarqinlıǵına qarap; g) psixik aktivlik dárejesine qarap.

4) Kúndelik turmisimizda qosilmaytuǵın sipat, o`zgeshelik, bo`leklerdi «birlestiriw»:

a) agglyutinpsiya;b) tipiklestiriw;v) sizilmalastiriw:g)barliq juwaplar duris.

TEMA. Quramalı psixikalıq processler.

REJE

1. ***Este saqlaw haqqında túsinik hám oniń nerv fiziologiyalıq tiykarları.***

2. Oylaw oniń o`zgeshelikleri, túrleri, formalari, operatsiyalari hám nizamlari.

3. Oylawdiń sıpatlari.

4. ***Uqıplılıq haqqında túsinik.***

5. Uqıplılıqtıń sıpat hám muǵdar minezlemesi.

Este saqlaw – shaxs psixik turmısın belgilep beriwshi ózgeshelik. Onıń áhmiyeti ótmish waqıyaların saqlaw menen sheklenbeydi. Házirgi zamandaǵı hesh qanday háreketti processlerden tısqarında kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı; eńápiwayı psixik akttıń júz beriwı de hár bir elementti keyingisine baylanıstırıw ushın este saqlap qalıw úlken áhmiyetke iye. Bunday baylanısıwǵa tájiriyesiz bolǵan insannıń rawajlanıwı múmkin emes. Tek este saqlaw insanıylıq mádeniyattıń joq bolıp ketpewi ushın, oy-pikirimizdiń keń en jayılwı hám tuyǵılarımızdıń keshiwine kómek beredi. Bas miy qabıǵında payda bolatuǵın sırtqı ortalıq obrazlarısız joq bolıp ketpeydi. Olar uzaq waqıt dawamında saqlanıp qalatuǵın iz qaldıradı. Psixikamızdaǵı este saqlaw olardıń fondı bolıp xızmet qıladı. Onda keshetuǵın barlıq processler mnemik processler dep ataladı (grekshe «mnema» - este saqlaw).

Solay etip, *este saqlaw* – bul insan tárepinen ótmish tájiriyesin este saqlap qalıw hám keyinshellı eslewdiń psixik procesi. İnsan ómirinde este saqlawdıń ornı úlken áhmiyetke iye. Este saqlawsız insan «ómirlik gódeklik jaǵdayında» qalǵan bolar edi (I.M. Sechenov). S.L. Rubinshteyn kórsetiwinshe: «Este saqlawsız sekunda joq bolar edik. Ótmishimiz keleshek ushın óli bolar edi. Házirgi zaman keshiwine kóre ótmishte Ulıwma joq bolar edi».[1]

Este saqlawdıń nerv-fiziologiyalıq tiykarında bas miy qabıǵında payda bolatuǵın shártli refleksler, túrli assotsiativ baylanısıwlar jatadı. Lekin, adam este saqlap qalıw paytında assotsiatsiyalar payda bolǵanlıǵın Ulıwma sezbeydi. Hár qıylı assotsiatsiyalardıń payda bolǵanın adam sońın ala qanday da bir nárseni eske túsiriw waqtında boladı. Este saqlawdıń nerv-fiziologiyalıq mexanizmleri haqqında sóz eter ekenbiz, sońǵı jıllarda texnikanıń júdá tez rawajlanıwı nátiyjesinde túrli este saqlap qalatuǵın apparatlarǵa bolǵan mıtájlik kóbeyip ketkenligin aytıp ótiw lazım. Bul óz nábwetinde este saqlawdıń nerv-fiziologiyalıq mexanizmlerin psixuog hám fiziouglardan tısqarı injenerler, bioximikler, genetikler hámde kibernetikler tárepinen úyreniliwine alıp keldi. Nátiyjede este saqlawdıń nerv fiziologiyalıq mexanizmlerin túsindiretuǵın bir qansha jańa teoriyalar maydanı keldi. Áne usınday teoriyalardan eń áhmiyetli muekulalardıń ózgeriwı menen baylanıslı bolǵan bioximiyalıq teoriya bolıp esaplanadı. Bul teoriyaǵa kóre bir nárseni este saqlap qalıw hám este saqlap turıw arnawlı dúzilistiń ózgeriwı menen baylanıslı bolıp tabıladı. Ótkerilgen tekseriwlerge kóre, bir nárseni este alıp qalıńanda, tiykarınan nerv kletkalarınıń (neyronlardıń) dendrit shaqları quramında ózgeris júzege keledi. Olar qanday da bir basqasha dúziliske kirip aladı. Dendritlar dúzilisindegi payda bolǵan ózgeris dárhal ótip ketetuǵın bólmay, bir qansha bekkem boladı. Sonıń ushın da este saqlap qalǵan nárseni uzaq waqıt este saqlawda saqlanıp turadı.²⁵

Este saqlawdıń psixik process sıpatında ózine tán ózgesheligi onıń átirap - ortalıqtı tikkeley sáwlelendiriwge baǵdarlanbaǵanlıǵı, ápiwayı nárseler hám hádiyseler menen is jol ırgizbewinen ibarat. Deneler álemde sáwlelendiriw, qabıl etiw hám oy-pikirde ámelge asırıladı. Este saqlaw qabıl etilgen obraz hám túsiniqlerdi «ekinshi sáwlelendiriw» menen is kóredi.

Har bir biliw procesi úzliksiz este saqlawǵa aylanadı hám hár bir este saqlaw qanday da bir basqa nárseni aylanadı. Hár bir psixik process basqa processti ámelge asırıwdıń shárti bolıp xızmet qıladı (yamasa usı processtiń keyingi basqısı). Bul onıń «ekinshi» juwapkershilikke aylanıp, kóz qarasta ámelge asıw qábiletine iye bolıwın,

²⁵Psychuogy David G. Myers Hope Culege Huland, Michigan 134p

processtń keyingi rawajlanıwı ushın tayanış wazıypasın atqarıwı múmkin ekenligin bildiredi.

Este saqlawdıń keyingi ózgesheligi onıń bir baǵdarǵa: ótmishten keleshekke qaratılǵanlıǵı bolıp esaplanadı. İnsan este saqlawdıń tiykarǵı islew mexanizmi onıń keleshekke baǵdarlanǵanlıǵında. Este saqlawdıń iykarǵı wazıypası onıń keleshekke xızmet qılıw. Ótmishti sáwlelendiriw keleshekten átiyjege erisiwdiń quralı sıpatında payda boladı.[1]

Este saqlaw ózgeshelikleriniń arasında onıń tómendegi tabiiy qásiyetleri ajratıladı:

- yadta saqlaw tezligi – xabardı este saqlawda, saqlap qalıw ushın zárúr bolǵan tákirarlawlar sanı;

- umıtıw tezligi – este qalǵanlarınıń este saqlawda saqlanıw múddeti;

- yadta saqlaw kólemi – insanniń belgili bir waqıt ishinde este saqlap qalıwǵa qádír bolǵan deneler yamasa dáliyiller sanı;

- ózlestirilgenlerdi yadta saqlaw dawamıylıǵı – insanniń zárúr xabardı belgili waqıt aralıǵında yadta alıp qalıw qábileti;

- qayta tiklew anıqlıǵı insanniń este saqlawda saqlanıw qalǵan xabardı anıq saqlaw, tiykarǵısın bolsa , anıq islep shıǵıw qábileti;

- este saqlaw – talap etilgenlerdi dárhal eske túsiriw tájiriyesi .

Este saqlaw qay jerde saqlanadı? Miń jıllar dawamında medicina qánigeleri este saqlawdıń saqlanıw ornı – bas miy ekenligine isenetuǵın edi. Ótken ásirde aldın este saqlawdan kóterilgen waqıyalar haqqındaǵı xabardı ótmishten júzege shıǵarıw qábileti ushın juwapker bolǵan bas miy noqatların izlew isleri baslap jiberilgen edi. Lekin miy qutısı qansha izertlenbesin, xabar toplaw hám saqlaw wazıypasın orınlawshı hesh qanday taraw anıqlanbadı. Belgili bolıwınsha, bul wazıypanı anıq miydińózi, onıń jartı sharları orınlaydı.

Este saqlaw – shaxs psixik ómirin belgilep beriwshi ózgeshelik. Onıńáhmıyeti ótmish waqıyaların eslew menen sheklenbeydi. Házirgi zamandaǵı hesh qanday háreketti processlerden tısqarıda kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı; eńápiwayı psixik aktiń júz beriwı de har bir elementti keyingisine baylanıstırıw ushın este saqlap qalıw úlken áhmıyetke iye. Bunday baylanısıwǵa tájiriyesiz bolǵan insanniń rawajlanıwı múmkin emes .[2]

Tek este saqlaw insaniylik mádeniyattıń joq bolıp ketpewine, oy-pikirimizdiń jámleniwine hám tuyǵılarımızdıń keshiwine kómek beredi. Bas miy qabıǵında payda bolatuǵın sırtqı ortalıq obrazlarızsız joq bolıp ketpeydi. Olar uzaq waqıt dawamında saqlanıw qalatuǵın iz qaldıradı. Psixikamızdaǵı este saqlaw olardıń fondı bolıp xızmet qıladı. Onda keshetuǵın barlıq processler mnemik processler dep ataladı (grekshe «mnema» - este saqlaw).

Solay etip , *este saqlaw* – bul insan tárepinen ótmish tájiriyesin este saqlap qalıw, saqlaw hám keyinshelli eslewdiń psixik procesi. İnsan ómirinde este saqlawúlken orın iyeleydi.

Biz este saqlawımızdıń bar ekenligine shúkirlik etiwimiz kerek. Ol bizdi natıwrı islewden qaytariwdan tısqarı, berilgen waqtımızdı durıs bólistiriwge, ómirimizdi tuwrı belgilep alıwımızǵa járdem beredi. Shańaraǵımızdı tanıs, ózimizdiń tilde sóylesiw, úyimizdi tawıp keliw hám azıq-awqat hám suw tabıw imkaniyatın beretuǵın process, biziń este saqlaw bolıp esaplanadı. Ol tájiriyelerimizden paydalanıwǵa, tájiriyelerdi turmısta qulanıwǵa hám jáne qaytadan onnan zawıq alıwǵa imkan beretuǵın process,

álbette, biziń este saqlaw bolıp esaplanadı. Álle kimlerdiń jamanlıqların umtıwımızǵa qarsılıq kórsetetuǵın da biziń este saqlawlar bolıp esaplanadı.

Siziń este alıp qalǵanıǵız júdáúlken rol oynaydı. Siziń toplaǵan bilim fondıńız, ótken quwanış, ǵázepke tolı bolǵan este saqlawlar, yamasa ayıpkerlik sezimi este saqlaw procesisiz bar bolmaǵan bolar edi.²⁶

Tokio unıversiteti professorı Yasudzi Miysito bassılıǵındaǵı izertlewshiler toparı este saqlaw mexanizmi bas miydiń sheke bóleginde jámlengenligin dáliyilledi. Este saqlaw xızmeti sıızılmanı ashqan yaponiyalıq alımlar dúnyaǵa belgili bolǵan akademik hám neyrofizioug N.P. Bextere de tastıyıqlanǵan pikirlerdi dáliyilledi: miy ómirimizdiń hár bir minutın este saqlaydı, lekin bizge ol yaki bulmáselelerdi sheshiwde zárúr bolǵanlardı júzege shıǵaradı. Hám, tek bazı bir ziyatlarda, máselen, shógip atırǵan adamnıń sanasında aqırǵı demlerdi onıńkóz aldında bolǵan ómiri tezlik penen óship ketedi; bunda miy oǵan sóngǵı imkanıyattı beredi: bálkim, aldın sende usıǵanǵan uqsas jaǵday bolǵan bolıwı múmkin, usı usıldı qulanıp, aman qalıw múmkin .

2.Este saqlawdıń psixologiyalıq teoriyaları .

Este saqlawǵa tiyisli bolǵan fizikalıq, ximiyalıq, bioximiyalıq, fiziologiyalıq , xabarlı-kibernetikalıq teoriyalar, sonday-aq, psixologiyalıq teoriyalar toparları bar. Bunday teoriyalar ishinde este saqlaw xızmeti nızamlıqların túsiniw hám onı basqarıw usılların islep shıǵıwda paydalı bolǵan psixologiyalıq teoriyalardı kórip shıǵamız.[2]

Este saqlawdıń dáslepki psixologiyalıq teoriyalarınan biri XVII ásirde júzege kelgen, birinshi bolıp XVIII-XIX ásirlerde Angliya hám Germaniyada islep shıǵılǵan *associativ teoriya* bolıp esaplanadı. Bul teoriyaǵa tiykarınan este saqlaw uqsaslıǵı, waqıt hám kosmoslıq jaqınlıǵı boyınsha barqarar bolǵan qısqa hám uzaq múddetli assotsiaciyalardıń quramalı sisteması sıpatında túsiniledi . Usı teoriyaǵa tiykarlanıp, kóplegen nızamlar, ásirese, G. Ebbingauzdıń umtıw nızamı ashıldı. Dáslepki waqıt dawamında qabıl qılınǵan maǵlıwmattıń 60% shekem bolǵan bólegi umıtıladı, onı bir neshe kúnnen soń bolsa birinshi márte yadlap alınǵan teksttiń 20% nen kemirek bólegi saqlanıp qaladı. Waqıtıńótiwi menen associativ teoriya bir qatar sheshiliwi kerek bolǵan shınıǵıwlar menen soqlıǵıstı, olardan tiykarǵısı insan este saqlawınıń tańlap ótkiziw ózgesheligin túsindirip beriw edi.[1]

XIX ásirdiń aqırında associativ teoriya *geshtalt teoriyası* menen alması. Bul teoriya ushın baslanǵısh túsiniw hám sonıń menen birge, tiykarında este saqlawdıńájayıp hádiyselerin túsindirip beriw múmkin bolǵan bas princip sıpatında birinshi elementleriniń assotsiaciyası emes, balkim, olardıń dáslepki, anıq shólkemi – geshtalt payda boldı. Geshtalttıń qalıplesiw nızamları usı teoriya wákilleri (V. Vundt, E.B. Titchener hám basqaları)nıń pikirine kóre, este saqlawdı belgilep beredi. Bul teoriya tárepdarlarınń tiykarǵı pikiri sonnan ibarat, este saqlap qalıw hám eslewe maǵlıwmat, ádette, associativ tiykarda quralǵan elementlerdińtosattan toplamı emes, balkim, anıq qurılma sıpatında payda boladı. Keyinshellı geshtalt teoriyası da bir qatar qıyınshılıqlar, ásirese, insan este saqlawınıń filo hám ontogenezde qalıplesiwi hám rawajlanıwınıń quramalı shınıǵıwları menen dus keldi. Bunda, adamdaǵı este saqlaw processlerin ajratıwshı motivacion jaǵdaylar hám geshtaltlardıńózleri hám tárepdarları tárepinen aldınnan belgilengen hám rawajlanbaytuǵın paydalar sıpatında qabıl qılınǵan edi. Bunıń menen este saqlaw genezisi haqqındaǵı másele boyınsha tartıslar óz jol wmaǵına jetti.[2]

Bixeviorizm hám *psixooanaliz* wákilleri ham este saqlaw genezisi haqqında qanaatlandırarlı juwap taba almadı. Bixeviorizmshilerdiń este saqlaw haqqındaǵı

²⁶Psychuogy DavidG.MyersHope Culege Huland, Michigan 327p

qarasları assotsianistshilderdiń qarasları menen say kelgen edi. Olar ortasındaǵı jalǵız ózgeshelik bixeviorizmshilderdiń materialdı este saqlap qalıwındaǵı *járdemniń* ornın óz aldına aytıp ótiw lazım, úyreniw processlerinde este saqlaw xızmetin úyreniwge úlken itibar qaratılǵan edi (D. Uotson, E. Torndayk). Lekin, bixeviorizmshiler insandaǵı sanalı xızmet hám shaxs ózgeshelikleriniń járdemge baylanıslılıǵın shetlep ótti.

Este saqlaw hadiyseleriniń shaxsqqa baylanıslılıǵı Z.Freyd tárepinen kórsetip ótilgen edi. Onıń pikirinshe, insanniń sana astı beyimlesiwine imkan bermeytuǵın barlıq nárseler este saqlawdan sıǵıp shıǵarıladı, hám, kerisinshe, onıń ushın jaǵımlı bolǵanları saqlanıp qaladı. Bul baylanıslılıq tájiriyyede óz nátiyjesin taba almadı. Sonıń menen birge, Z.Freyd te shákirtleriniń xızmetleri insan este saqlawın úyreniwde este saqlaw hám umıtiw este saqlaw processlerindegi unamlı hám unamsız emociyalar, motivler hám mıtájliklerdińáhmiyetin anıqlawdan ibarat boldı. Psixoanaliz járdeminde insanniń motivacion tarawı menen baylanıslı bolǵan sana astı umıtıwınıń psixologiyalıq mexanizmleri anıqlandı hám anıqlama berildi.

XX ásirdiń baslarında este saqlawdıń*logikalıq teoriiyası* júzege keldi, oǵan tiykarınan, say keletuǵın processler xızmeti este saqlap qalıw zárúr bolǵan materialdı ol yamasa bul dárejede keńirek mánili qurılmalarǵa birlestiretuǵın mazmun baylanıstırıwshılardıń barlıǵı yamasa joq ekenligine tikkeley baylanıslı jaǵdayda boladı (A. Bine, K. Byuler). Este saqlap qalıw hám eslewde teksttińmánige iye bolǵan mazmunı sáwlelenedi.

Házirgi zaman psixologiyasında tiykarǵı túsinik ornına *shaxs xızmetin* onıń barlıq psixik processleri, sonday-aq, este saqlaw processleriniń qalıplesiwin baylanıstratuǵın princip sıpatında úyrenetuǵın *teoriya* tán alınbaqta. Bul konsepsiyaǵa tiykarınan, este saqlap qalıw, saqlaw hám eslew processleriniń keshiwi maǵlıwmattıń obekt xızmetinde tutqan ornına qarap belgilenedi. Maǵlıwmat xızmet maqseti sıpatında payda bolǵan jaǵdaylarda baylanıslar jánede nátiyjelireq tárizde payda bolıwı hám aktuallastırılıwı tájiriyye anıqlandı hám óz nátiyjesin taptı. Bul baylanıslardıńózgeshelikleri, máselen, bekkemligi hám háreketshenligi maǵlıwmattıń subekt keyingi xızmetindegi qatnasıwınıń dárejesi, bul baylanıslardıń gózlengen maqsetlerge erisiwindegi áhmiyeti menen belgilenedi. Xızmet teoriiyasınıń tiykarǵı pikiri qısqasha tómendegishe táriyiplenedi: túrli kóz qaraslar ortasındaǵı baylanıslar subekttiń olardan qay tárizde paydalanıwı menen belgilenedi.[1]

Insan este saqlawınıń xızmeti sıpatında úyreniliwine dáslep franciyalıq alımlardıń, ásirese, P. Janenniń isleri sebep boldı. Ol birinshilerden bolıp, este saqlawdı materialdı este saqlap qalıw, qayta islew hám saqlawǵa baǵdarlangan háreketler sisteması sıpatında táriyiplenedi. Jáhan psixologiyasında bul konsepsiya L.S. Vigotskiy tárepinen islep shıǵılǵan insan joqarı psixik wazıypaları kelip shıǵıwınıń mádeniy-tariyxiy teoriiyasında rawajlandırıldı. Sońın ala A.N. Leontev, A.R. Luriya, P.I. Zinchenko, A.A. Smirnov hám basqaları sıyaqlı ataqlı psixologlar tárepinen islep shıǵıldı.

3 Este saqlaw processleri hám túrleri

Este saqlaw tómendegi tiykarǵı processlerden ibarat: este saqlap qalıw, este saqlaw hám umıtiw.

Este saqlaw – bul qabıl etilgen maǵlıwmattı eslep qalıw hám este saqlaw procesi. Bul processtińótiw dárejesine kóre, eslep qalıw eki túрге bólinedi: gózlenbegen (erksiz) hám gózlengen (erkli). Erksiz *este saqlap qalıw* – bul hesh qanday qurallarsız hám kúshlerdi payda qılmaстан maqsetsiz eslep qalıw. Máselen, toǵaydaǵı sayır yamasa spektakl tamashasınan soń eslep qalıw ushın belgili maqsetti gózlemegen bolsaq ta,

qaraslarımızdıń kóbirek bólegin yadımızǵa túsiriwimiz múmkin. İnsan ushın turmıslıq áhmiyetke iye bolǵan, onıń qızıǵıwları hám mıtájlikleri, xızmetiniń maqset hám wazıypaları menen baylanıslı bolǵan, hámмесiniń este saqlanıp ańsıraқ keshedi. Sonıń ushın erksiz eslep qalıw belgili mánide tańlap ótkiziw ózgesheligine iye hám biziń átiráptǵılǵa bolǵan múnásiybetimiz benen belgilenedi.

Erkli este saqlaw maqsetsiz este saqlawdan insanniń óz aldına belgili maqset qoyıp, yad alıwınıń arnawlı usılların qollanıwı menen parıqlanadı. Erkli este saqlaw yad alıw wazıypasına boysınǵan ózine tán quramalı aqılıy xızmet bolıp esaplanadı. Materialdı este saqlap qalıw usıllarına *yad alıw* kiredi, onıń áhmiyeti Oqıw materialın tolıq hám qátesiz yad almaǵanınsha kóp márte tákirarlawdan ibarat. Máselen, qosıq, qaǵıyyda, nızamlar, formulalar, tarixiy sáneler hám basqaların yadlaw.[1]

Erkli este saqlap qalıwdıń tiykarǵı ózgesheligi - bul este saqlap qalıw kórinisindegi júkletilgen wazıypada erk kúshlerin payda qılıw. Ómirdegi kópshilik qabıl etiwshiler este saqlap qalıw wazıypası júkletilmegen bolsa, esimizde saqlanıp qalmaydı.

Yad alıw da ulıwma wazıypa menen birgelikte, jeke, arnawlı wazıypalardıń júkleniwi de úlken áhmiyetke iye ekenligin aytıp ótiw lazım. Bazı bir jaǵdaylarda, máselen, qabıl qılınıp atırǵan maǵlıwmattıń tek tiykarǵı áhmiyeti, tek tiykarǵı pikir hám áhmiyetke beyim bolǵan dáliyillerdi este saqlap qalıw, basqalarında bolsa - sózbe-sóz este saqlap qalıw, úshinshisinde – dáliyiller izshilligi hám h.t. lardı anıq este saqlap qalıw wazıypası beriledi.

S.L. Rolbinshteynning pikirine kóre, este saqlap qalıw ámelge asırılıp atırǵan xızmettiń barıwı ózgesheligine baylanıslı boladı. Bunnan tisqari, onıń pikirinshe, erkli hám erksiz este saqlap qalıwdıń nátiyjeliligi haqqında bir mánili juwmaq shıǵarıw múmkin emes.

P.I. Zinchenko, A.A. Smirnovlardıń alıp barǵan izertlewleri belgili shárayatlarda erksiz este saqlap qalıwdıń erkli este saqlap qalıwdan nátiyjelirek bolıwın dáliylledi.

Sistemalı bilimlerdeń úlken bólegi, maqseti belgili materialdı este saqlap qalıw ushın este saqlap qalıw bolǵan arnawlı xızmet nátiyjesinde arttırılǵanlıǵın esapqa alıw zárúr. Materialdı este saqlap qalıw hám eslewge qaratılǵan bunday xızmet *mnemik xızmet* dep ataladı.

Este saqlap qalıńǵan materialdıń ańlanganlıq dárejesine qaray ańlangan hám mexanik este saqlap qalıwǵa ajratıladı. *Mexanik este saqlap qalıw* - bul qabıl qılınıp atırǵan materialdıń túrli bólimleri ortasında logikalıq baylanıstı ańlamastan turıp este saqlap qalıw. Buǵan misal retinde statistik maǵlıwmatlar, tarixiy sánelar hám t.b.lardı este saqlap qalıwdı keltiriw múmkin. Mexanik este saqlap qalıwdıń tiykarın *baylanısqańlıq boyınsha assotsiaciyalar* quraydı. Materialdıń bir bólegi ekinshisi menen waqıt boyınsha onıń keyninen kelgenligi sebepli oǵan boysınadı. Bunday baylanısıwdıń júzege keliwi ushın materialdı kóp márte tákirarlaw lazım.

Bunnan parıqlı rawishte, *ańlangan halda este saqlap qalıw* materialdıń óz aldına bólimleri ortasındaǵı ishki logikalıq baylanıslardı túsiniwge tiykarlangan. Ańlangan halda este saqlap qalıw bárqulla oylaw processleri menen baylanıslı bolıp, tiykarınan, material bólimleri ortasındaǵı ekinshi derek sistema dárejesindegi ulıwmalastırılǵan baylanıslarǵa tayanadı.

Ańlangan halda este saqlap qalıw mexanik este saqlap qalıwdan kóre nátiyjelirek ekenligi dáliyllengen. Mine usınday, mexanik este saqlap qalıwda este saqlawda 1 saattan soń materialdıń tek 40%, jáne bir neshe saattan keyin bolsa – tek ǵana 20%, ańlangan halda este saqlap qalıwda bolsa 30 kúnnen keyin de materialdıń 40% saqlanıp qaladı.

Materialdı ańlaw bir neshe hár qıylı usıllar járdeminde erisiledi. Birinshiden, úyrenilip atırǵan materialdıń *ńıtykargı pikirlerin ajratıw* hám olardı reje kórinisinde toparlaw zárúr. Ekinshiden, *mániles tayanısh sózlerdi ajratıw*. Usı usıldıń áhmiyeti mazmunǵa iye bolǵan hár bir bólekti este saqlap qalıw zárúr bolǵan materialdıń bas ideyasın sáwlelendiretuǵın qaysı bir sóz yamasa túsiniń penen baylanıstırıwımızdan ibarat. Úshinshiden, salıstırıw, yaǵnıy, deneler, hádiyse hám waqıyalar ortasında uqsaslıq hám ayırmashılıqlardı anıqlaw. Usı usıldıń kórinislerinden biri úyrenilip atırǵan materialdı aldın arttırılǵan maǵlıwmatlar menen salıwtırıw. Solay etip, ańlangan tárizde este saqlap qalıw hám onıń este saqlanıwınıń joqarı kórsatkishine erisiw metodı *tákırarlaw metodı* bolıp esaplanadı. [2]

Tákırarlawdı waqıt boyın sha durıs bólistiriw júdá áhmiyetli. Psixologiyada tákırarlawdıń *konsestratsiyalaw* hám *bólistiriw* usılları bar. Birinshi usılda materiallar dem alıssız izbe-iz tákırarlanadı. Máselen, qosıqtı yadlaw ushın 12 márte tákırarlaw talap etilse, Oqıwshı onı yad almaǵanınsha izbe-iz 12 márte oqıydı. Bólistirilgen tákırarlawda har bir tákırarlaw keyingisinen waqıt aralıǵı menen ajratılǵan boladı. Izertlewlerge kóre, bólistirilgen tákırarlaw konsestratsiyalangan tákırarlawdan nátiye bolıp tabıladı. Nátiyjeli este saqlap qalıwdıń erkli hám erksiz shártleri hám nızamlıqları anıqlangan.

Maqsetsiz nátiyjeli este saqlap qalıwdıń shártleri: kúshli áhmiyetli tábiyiy qozǵatıwshılar bolıp, baǵdarlı xızmetti júzege keltiriwshiler (háreket processin toqtatıw yamasa tiklew, hádiyseniń ádettegidey emes ekenligi); usı adam ushın áhmiyetke iye bolǵan qozǵatıwshılar (kásiplik áhmiyetke iye bolǵan deneler); óz aldına emocional túske iye bolǵan qozǵatıwshılar; usı insan mútájliklerine kúshli baylanısqanları; aktiv háreket obekti bolıp esaplanganlar.

Nátiyjeli erkli este saqlap qalıwdıń shártlerine materialdıń áhmiyetliligi hám áhmiyetsizligin ańlaw; onıń dúzilisi, quramlıq bólegi hám elementleri ortasında óz ara logikalıq baylanıslılıqtı anıqlaw; sóz-tekstli materialda reje, tayanısh sózlerdi belgilew, materialdı sızılma, keste kórinisinde usınıw; materialdıń mazmunlılıǵı hám ónimdarlılıǵı, onıń insan jónelisi hám shaxsıy tájiriybesi menen salıstırılıwı; materialdıń seziw-estetikalıq bayıtqanlılıǵı; usı materialdıń belgili shárayatlarda eslewdiń zárúrliligine beyimlilik; usı materialdıń ámeliyotta qollanıw imkanıyatı; materialdıń áhmiyetke iye bolǵan maqsetlerge erisiw, máselelerdi sheshiw quralı, aktiv aqılıy xızmettiń obekti sıpatında payda bolıwı.

Este saqlawdıń belgili nátiyjeleri anıqlangan. Eger tekseriliwshige 10 buwınlı qatar berilse, birinshi hám aqırǵı buwınlar ánsat este qaladı, ortasındaǵıları bolsa onshelli este qalmaydı, – bul «shegara nátiyjesi». B.V. Zeygarnik nátiyjesi – tekseriliwshilerge wazıypalardı orınlaw usınılıp, olarǵa bir waqıtların aqırına shekem sheshiwge imkan berilse, basqaları jol wmaǵına jetkizilmese, aqıbetinde tekseriwdegiler juwmaqlanbaǵan wazıypalardı tolıq sheshilgen wazıypalarǵa qaraǵanda 2 márte kóbirek esley aladı. [2]

Este saqlawdıń náwbettegi procesi – *yadta saqlap qalıw*. Bul qabıl etilgen maǵlıwmattı belgili bir múddetke shekem este saqlap qalıwdan ibarat bolǵan este saqlaw processı. Este saqlap qalıw este saqlaw procesi sıpatında óziniń nızamlıqlarına iye. Máselen, este saqlap qalıwdıń dinamikalıqlıq hám statistikalıq bolıwı anıqlangan. *Dinamikalıqlıq este saqlap qalıw* operativ este saqlawda, statistikalıq - kerisinshe, uzaq waqıtta este saqlawda payda boladı. Dinamikalıq este saqlawda materiallar az ózgeredi, statistikalıqta, kerisinshe, ol álbette, ózgeris hám belgili qayta tikleniwge ushıraydı. Qayta tikleniw túrli shárayatlarda, máselen, azǵana áhmiyetke iye bolǵan bóleklerdiń joq bolıwı hám olardıń basqa bólekler menen almastırılıwı, material izshilliginiń ózgeriwinde,

onıń ulıwmalastırıw dárejesinde sáwlelenedi. Materialdı este saqlawda tiklew, eslew hám tanıs processleri járdeminde ámelge asırıladı.

Eslew – bul este saqlawdaǵı materialdan keyingi xızmette paydalanıw. Eslewdiń fiziologiyalıq tiykarın nárseni hám hárezketlerdi qabıl etiwde aldınnan payda bolǵan nerv baylanısların tiklew quraydı. Eslew *maqsetsiz* (erksiz) hám *maqsetli* (erkli) bolıwı múmkin. Birinshi jaǵdayda eslew biz ushın kútilmegende júz beredi. Máselen, oqıǵan mektebimiz qasınan ótip baratırıp, erksiz bizge tálim bergeni oqıtıwshı yaqı mekteptegi doslardıń obrazların payda etiwimiz múmkin.

Erkli eslewde sanalı rawishte maqsetke iye bolǵan túrde esleymiz. Bunday maqset bolıp ótmish tájiriyemizden bir waqıyanı yadqa túsiriwge umtılw, máselen, jaqsı yad alǵan qosıqtı eske túsiriw maqsetin gózlegenimizdegi jaǵday bolıp esaplanadı.[1]

Sonday-aq, eslewdiń túrli waqıtları: haqıyqiy eslew, eske túsiriw, tanıw bar. Óz aldına orındı este saqlawlar – shaxstıń tariyxıy estelikleri iyelleydi. *Eske túsiriwde* gózlegen maqset – qanday da bir nárseni eslew – tiykarǵı máseleni sheshiw imkaniyatın beriwshi aralıq maqsetlerge erisiw járdeminde ámelge asırıladı. Máselen, qanday da bir waqıyanı eslew ushın bul menen ol yamasa bul dárejede baylanıslı bolǵan dáliyllerdi eslewge hárezket etemiz. Bunda aralıq shıńjırlarınan paydalanıw *sanalı ózgeshelikke* iye boladı. Eske túsiriw, sonday-aq, erkli process bolıp esaplanadı.

Bir obekt *tanıw* onı qabıl etiwde júz beredi hám insanda obekt haqqında payda bolatuǵın qarasar, onıń shaxsıy qarasarı (este saqlaw qarasarı) yamasa sóz benen táriyiplew (qıyalıy qarasarı) tiykarında qalıplesken obekt qabıl etiw júz berip atırǵanın bildiredi. Máselen, tanısımız jasaytuǵın, lekin ózimiz hesh qashan ol jerde bolmaǵan uydı tanıymız, tanıs bolsa, qıyalımızda sáwlelengen, bizge aldın táriyipi keltirilgen izlep tabıwı múmkin belgiler tiykarında júz beredi. Tanıs bolǵan processleri bir-birinen táriyipleniw dárejesine qaray ózgeshelenedi. Biz obektke salıstırǵanda *tanıw sezimin* bilgenimizde, lekin ótmish tájiriyesindegilerge uqsata almaǵanımızda tanıw dárejesi azıraq boladı. Máselen, júz dúzilisi tanıstay sezilgen adamnıń kimligin hám onıń menen qanday jaǵdaylarda ushırasıwımız múmkin ekenligin esley almaymız. Bolǵan uqsas jaǵdaylar *tanıwdıń belgilenbegenlik* ózgesheligine iye boladı. Basqa jaǵdaylarda tanıs tolıq belgilenbegenligi menen ózgeshelenedi: biz adamdı belgili shaxs sıpatında dárhal tanıymız. Sonıń ushın usı jaǵdaylar *tolıq tanıw* ózgesheligine iye boladı.[2]

Tuwrı tanıwdıń túrli waqıtları menen bir qatarda *tanıwdaǵı qátelikler* de ushırasadı. Máselen, birinshi márte qabıl etilgin bazı bir tanıstay, aldın usı kóriniste júz bergendey seziledi.

Tanıw hám eslewdiń hár qashanda bir qıylı nátiyjeli tárizde ámelge asırılmaıtuǵın processleriniń júdá qızıqlı ózine tán ózgesheligin aytıp ótiw lazım. Bazıda biz qandayda bir obekt *tanıw* alıwımız, lekin esley almaıwımız múmkin. Bularǵa kerisinshe jaǵdaylar da boladı: bizde payda bolǵan kóz-qarasarların ne menen baylanıslı ekenin túsindirip bera almaymız. Máselen, bizdi hámme waqıt qandayda bir muzıka dawısı «baqlap jol »redi», biraq onıń qay jerden payda bolǵanın aytıp bere almaymız.

Umıtıw–aldın qabıl qılınǵan maǵlıwmattı tiklew imkaniyatınıń bar emes ekenliginde kórinetuǵın este saqlaw processı. Umıtıwdıń fiziologiyalıq tiykarın waqıtshalıq nerv baylanıslarınıń aktuallasıwına kesent beriwshi qabıqtıǵı tormozlanıwdıń bazı bir túrleri quraydı. Kóbinese bul bekkemleniwsiz rawajlanatuǵın sóniwshi tormozlanıwdan ibarat boladı. Umıtıw eki tiykarǵı forma: a) eslew yamasa biliw imkaniyatınıń bar emesliginde; b) natuwrı eslew yamasa tanıw da payda boladı. Tolıq eslew hám tolıq esten shıǵarıw ortasında eslew hám tanıwdıń túrli dárejeleri bar boladı.

Bazı bir izertlewshiler olardı «este saqlaw dárejeleri» dep ataydı. Bunday dárejelerge tómendegiler kiredi: a) eslew arqalı este saqlawı; b) tanıw arqalı este saqlaw; v) jeńillestiriwshi este saqlaw. Máselen, oqıwshı qosıqtı yadladı. Eger biraz waqıttan soń onı qátesiz aytıp bere alsa, – bul este saqlawdıń eń joqarı birinshi dárejesi, eger oqıwshı yad alǵanın aytıp bere almasa, lekin qosıqtı kitap boyınsha yamasa esitkeninde ańsat taniy alsa, – bul este saqlawdıń ekinshi dárejesi; eger Oqıwshı erkin halda qosıqtı esley almasa, onı taniy almasa, lekin takrar qaytadan yad alıwda Oqıwshıda birinshi márte yad alǵanınan azıraq waqıt ishinde yadlay alsa, – Bul úshinshi dáreje. Solay etip, sáwleleniw dárejesi ózgerip turıwı múmkin. Umıtw materialdı sızıwda óz aldına, áhmiyetke iye bolǵan bólimlerin alıp taslawda, jańa kóz-qaraslardı ádettegi, aldınǵı kóz-qaraslarǵa keltiriw de sáwlelenedi.

Umıtw sáwleleniwiniń bir qansha túrli kórinislerin úyrenip, insanniń usı waqıtta esley almadan, biraz waqıt ótkennen soń eske túsiriwı yamasa tanıwı sıyaqlı jaǵdaylar haqqında da aytıp ótiw kerek. Waqıt ótkennen soń este saqlawdan kóterilgen materialdı eslew *reminissensiya* (shala eske keltiriw) dep ataladı. Reminissensiyanıń áhmiyeti, biz tolıq esley almaǵan material qabıl qılınǵannan bir-eki kun ótkennen soń materialdı birinshi márte eslewde ushıraspaǵan daliller hám túsiniqler menen tolıqtırılıwınan ibarat. Bul hádiyse kóbinese úlken kólemli materialdı sóylep beriw arqalı eslew de baqlanadı, bul nársenge nerv kletkalarınıń sharshawı sebep boladı. Reminissensiya kóbinese mektepke shekemgi jastaǵı hám kishi mektep jasındaǵı balalarda, hám ayırım jaǵdaylarda úlkenlerde de baqlanadı.[2]

Umıtwdıń basqa formaları *qátelik penen eslew hám tanıw b.t.* Hámmegе belgili, waqıt ótiwı menen qabıl etilgen nárseler este saqlawda óz ayqınlıǵı hám anıqlıǵın joǵaltıp, reńsizlenip, anıq emes bolıp qaladı. Biraq aldın qabıl qılınǵan materialdıń ózgeriwı basqa ózgeshelikke hám iye bolıwı múmkin, bunda umıtw anıqlıqtı joq etiw emes, eske túsirilgenlerdiń haqıyqatında da qabıl qılınǵanlarga muwapıq kelmeytuǵınan ibarat boladı. Bunda biz voqelikda bar bolǵanlardı emes, basqa nárselerdi esleymiz, sebebi umıtw procesinde ol yamasa bul dárejede qabıl qılınǵan materialdıń tereń qayta dúzilgenligi, sıpatınıń qayta islengenliginde júz beriwı múmkin. Qayta islewge misal retinde waqıyalar izshilliginiń waqıt boyınsha natıwrı eslewdi keltiriw múmkin.

Házirgi kúnde umıtw processleriniń keshiw tezligine tásir kórsetiwshi principler belgili. Mine usınday, adam materialdı jaqsı túsınbegen bolsa, umıtw tez júz beredi. Sonday-aq, material adamǵa qızıqlı bolmasa, onıńámeliy mıtájlikleri menen baylanıspaǵan bolsa, umıtw sonshelli tez júz beredi.

Umıtw tezligi, sonday-aq, material kólemi hám onı ózlestiriwdegi qıyınshılıqlar dárejesine baylanıslı: material kólemi qansha kóp bolsa, yamasa onı qabıl qılıw qıyınshılıq tuwdırsa, umıtw sonshelli tez júz beredi. Umıtw processı tezligine tásir etetuǵın basqa princip aldınǵı xızmettiń unamsız tásiri – *proaktiv tormozlanıw*, hám keyingi xızmettiń unamsız tásiri – *retroaktiv tormozlanıw bolıp tabıladı*. Eger xızmet tánepislersiz ámelge asırılsa yamasa keyingi xızmet aldınǵı xızmet penen uqsas bolsa, sonday-aq, keyingi xızmet aldınǵısınan qıyınraq keshse, retroaktiv tormozlanıw anıǵıraq baqlanadı. Kórsetip ótilgen nızamlardı mekteptegi Oqıw islerin shólkemlestiriwde esapqa alıw zárúr.

Umıtw processin tezlestiriwshi basqa áhmiyetli princip *jas* kórsetkishi b.t. Jas ótiwı menen este saqlaw kópshilik wazıypalarınıń izden shıǵıwı baqlanadı. Mine usınday, materialdı este saqlap qalıw qıyınraq keshedi, umıtw tezligi asadı.

Umıtw, sonday-aq, nerv sistemasınıń túrli keselliklerinde, kúshli psixik hám mexanik jaraqatlanıwlarında, aqlıy hám fizikalıq sharshawda, sırtqı qozǵatıwshılar tásirinde tezirek júz beredi. Este saqlawdıń buzılıwlarına: *amneziya* (este saqlawdıń joǵalıwı), *retrograd amneziya* (kesellikten aldınǵı waqıyaǵa salıstırǵanda este saqlawdıń buzılıwı) hám *anterograd amneziya* (kesellikten soń júz bergen waqıyaǵa salıstırǵanda este saqlawdıń buzılıwı). Qattı sharshawda *paramneziya* – este saqlawdıń aldanıw hádiysesi júz beredi. Sózlerdi eslewde qátelikke jol qoyıw *kontaminaciya* («áhmıyetke iye») delinedi.

Endi este saqlaw táriypine salıstırǵanda jantasıwlar máselesin kórip shıǵıwǵa ótemiz. Este saqlaw qásiyetleriniń túrin ajratıw ushın Ulıwma tiykar sıpatında este saqlap qalıw hám eslew processleri ámelge asırılatuǵın xızmet ózgesheliklerine baylanıslılıǵı payda boladı. Bunda este saqlawdıń ayırım túrleri úsh tiykarǵı dereklerine baylanıslı túrde ajratıladı:

- xızmette ústúnlik etetuǵın psixik xızmettiń ózgesheligine qaray, háreket, emocional, obrazlı hám sóz-logikalıq este saqlawlarǵa bólinedi;
- xızmet maqsetine kóre –erksiz hám erkli este saqlawǵa bólinedi;
- materialdıń bekkemleniwi hám saqlanıw qalıwı dawamlılıǵına qaray – qısqa múddetli, operativ hám uzaq múddetli este saqlawǵa bólinedi.

Este saqlaw túrleriniń psixik xızmet ózgesheligine kóre bóliniwi birinshi márte P.P. Blonskiy tárepinen usınılǵan. Xızmet túrlerinde psixik xızmettiń motorlı, sezimli, sensor, aqlıy túrleri ústinlik qılıwı múmkin. Bul xızmetlerdiń hár biri háreketler hám olardıń jemisi bolǵan xızmet, seziw, obraz, pikirlerde kórinedi. Blonskiy este saqlawdıń ayırım túrleri ortasındaǵı ayırmashılıqtı anıq lawǵa muwapıq boldı.[1]

Este saqlaw túrleriniń mine usı tórt qıylı ózgesheliklerin keltirip ótemiz.

Háreket este saqlawı – bul túrli háreketler yamasa sistemalarǵa este saqlap qalıw, saqlaw hám eslew. Ol, máselen, piyada júriw, mashınanı basqarıw, oyınǵa tusiw hám basqaları da túrli háreketli tájiriybe hám kónlikpelerdiń qalıplesiwi ushın tiykar bolıp xızmet etedi.

Emocional este saqlaw – bul bastan keshirilgen seziw hám emocional jaǵdayǵa salıstırǵanda este saqlaw. Sezimler bárha mıtájlik hám qızıǵıwlarımızdıń qanday qanaatlandırıp atırǵanlıǵı, átirap - ortalıq penen múnásiybetlerimiz qanday ámelge asırılıp atırǵanlıǵı haqqında xabar berip turadı. Bastan keshirilgen hám este saqlawda saqlanıw qalǵan seziwler háreketke baslawshı yamasa ótmishte unamsız keshirmelerdi oyatqan háreketten tutıp qalıwshı xabarlar sıpatında payda boladı.

Obrazlı este saqlaw – bul qaraslar, tabiyat hám turmıs kórinisleri, sonday-aq, dawıs, iyis, dámlerge salıstırǵanda bolǵan este saqlaw. Ol kóriw, esitiw, tiyip iyis biliw hám dámler biliw menen baylanıslı boladı. Ayırım waqıtta *eydetik este saqlaw* – bazı bir individlerdiń (eydetikler) aldın qabıl qılınǵan dene hám saxnalar júdá tolıq hám obrazdı este saqlaw hám eslew qábiletine iye bolǵan adamlar úshırap turadı. Eydetik obrazlar deneniń joqlıǵında júzege kelip, ápiwayı qarasqa tán bolmaǵan izshil kórgizbelilik ózgesheligine iye bolıwı menen qaraslarǵa uqsas boladı.

Sóz-logikalıq este saqlaw pikirler, túsiniqlerdi este saqlap qalıw, saqlaw hám eslewde sáwlelenedi. Sóz-logikalıq (semantikalıq, verbal) este saqlaw járdeminde insan aqlıy qábileti xabar bazası payda boladı, kópshilik pikirlew operaciýaları (Oqıw, esap hám t.b.) ámelge asırıladı. Sóz-logikalıq este saqlawda áhmıyetli orındı ekinshi xabar sisteması iyelleydi. Sóz-logikalıq este saqlaw – bul óziniń ápiwayı formalarında haywanlarǵa da tán bolǵan motorlı, emocional hám obrazlı este saqlawlardan parıqlı túrde tek insaǵa tán bolǵan arnawlı este saqlaw. Este saqlawdıń bul turi mektep hám

joqarı Oqıw orınlarındaqı Oqıw procesinde bilimlerdi ózlestiriwde jetekshi orındı iyelleydi.

Este saqlaw xızmet maqsetine baylanıslılıǵına kóre erksiz hám *erkli* este saqlawlarǵa bólinedi. Bir nárseni este saqlap qalıw yamasa eske túsiriw arnawlı maqsetke iye bolmaǵan este saqlap qalıw hám eslew erksiz este saqlaw delinedi. Usınday maqset gózlengeninde erkli este saqlaw haqqında sóz júritiledi.

Xabar saqlawdıń waqıt boyınsha belgilengenligine baylanıslı túrde este saqlawdı qısqa múddetli, uzaq múddetli hám operativ este saqlawǵa bóliw múmkin. Shegaralanǵan waqıt (30 saniyagacha) ishinde xabar saqlaw ózgesheligine iye bolǵan hám uslap qalınatúǵın elementlar sanınıń shegaralanǵanlıǵı menen ajırılıp turatúǵın este saqlaw *qısqa múddetli este saqlaw* delinedi. Bul este saqlaw qabıl etilgenlerdiń tek ǵana Ulıwma lastırılǵan obrazın, onıńáhmıyetke beyim elementlerin saqlap qaladı. Este saqlawdıń usı túriniń kólemi 5-7 obekt penen shegaralanǵan.[1]

Uzaq múddetli este saqlaw – materialdı shegaralanbaǵan waqıt aralılıǵında hám xabardı shegaralanbaǵan kólemde uslap qalıw ózgesheligine iye bolǵan este saqlaw túrlerinen biri.

Operativ este saqlaw – belgili xızmetti orınlawda payda bolatúǵın, usı xızmetke qısqa múddetli hám uzaq múddetli este saqlawdan kelip atırǵan xabardı saqlawǵa tiyisli xızmet kórsetiwshi aralıq xızmetin orınlaw ushın zárúr bolǵan este saqlaw túri. Bul este saqlaw túri xabardı saqlaw dawamlılıǵı hám óz qásiyetlerine kóre qısqa hám uzaq múddetli este saqlawlar ortasındaǵı aralıq jaǵdayın iyelleydi. Operativ este saqlawda materialdıń saqlanıw waqıtı operaciyanıń orınlanıw dawalıılıǵı menen anıqlanadı. Anıqlanıw dárejesine kóre este saqlaw mexanikalıq hám logikalıq este saqlawǵa bólinedi. *Logikalıq este saqlaw* – yad alınıwı zárúr bolǵan materialdaǵı logikalıq baylanıslardı ornalıw hám túsiniwge tiykarlanǵan este saqlaw túri. Oylaw hám este saqlawdıń baylanısı psixologiyada bar túsinerli bolǵan nárseslele qalınadı, degen aqıdada kórsetiledi. *Mexanikalıq este saqlaw* úyreniw hám turmıslıq tájiriyebe arttırıw qábileti túrinde payda boladı. Kórip shıǵılǵan este saqlaw túrleri óz aldına ózleri payda bola almaydı. Pikir hám túsiniw este saqlawı sóz-logikalıq este saqlaw sıpatında, sonday-aq, hár bir jeke jaǵdayda erkli yamasa erksiz boladı.

4. Este saqlawdı úyreniw metodları hám ámeliy usınısları.

Insan este saqlawın jaqsılawdıń kóplegen usılları bar. Mnemotexnik usıllarınıńáhmıyeti yadqa alınıwı zárúr bolǵan materialdı belgili túrde dúziwden ibarat. Mine usınday usıllardan bazı birewlerin atap ótemiz.

Turaqlastırıw metodı maǵlıwmattı turaqlılıq penen baylanıslı bolǵan taqmaq, qoslıq, qatarlarǵa ótkiziwden ibarat.

Emocional assotsiacıyalaw metodı este alıp qalınatúǵın materialdıń insan ishki keshirmeleri menen baylanısına tiykarlanǵan. Insandaǵı kúshli seziw-tuyǵılar hám keshirmeler payda etetúǵın material ańsat este alıp qalınıwı anıqlandı. Materialdı jaqsı hám ańsat este saqlap qalıw ushın bul materialdı yadlap atırǵan adamda qızıǵıwshılıq oyatıwı kerek.

Baylanıslar metodı teksttiń tayanısh sózlerin bir ǵana anıq paydaǵa, jalǵız hikayaǵa birlestiriwden ibarat.

Orınlar metodı kóriw assotsiacıyalarǵa tiykarlanǵan: este saqlap qalıwı kerek bolǵan nárseni anıq qıyalına keltirip, onıń obrazın este saqlawda ańsat tabıw múmkin bolǵan orın obrazı menen birlestiriw zárúr. Bul metod nárseler hám orınlar izshilligi tárepinen belgilengen assotsiacıyalarǵa tiykarlanǵan.

Hár dayım baǵdar sıpatında jumıs ornına shekem bolǵan jol, bólmedegi xanalar hám xanalar ishkerisindegi óz aldına «orınlar» (divan, shkaf, kreslo hám basqaları) jaylasıwı xızmet qılıwı múmkin. Orınlar belgili izshilikte nomerlenedi hám este alıp qalınıwı zárúr bolǵan deneler kóriw obrazların este saqlawda tastıyqlanǵan halda tańlanǵan baǵdar boyınsha jaylastırıladı. Usı tárizde zárúr material belgili izshilikte este alıp qalınadı.[2]

7. Ámeliy usınıslar.

Insanǵa kóplegen hár túli nárseler hám waqıyalar óz tásin kórsetedi, lekin bir qansha múddetten keyin biz qabıl etilgen nárselerden bazı birewleriniń obrazların tosattan yamasa bilgen halda este saqlawımızdı tiklewimiz múmkin. Bul waqıya eleslew dep ataladı. Kóz-qaraslardı este saqlawdıń birinshi hám emocional tásir obrazlarınan parıqlaw zárúriyatına itibar qaratuw lazım.

Este saqlawdıń bilemshii obrazları dep, tikkeley obektin qabıl qılınǵanına soń payda bolatuǵın hám waqıt penen ólshenetuǵın hám waqıt aralıǵında saqlanıp qalatuǵın obrazlarına ayıladı. Máselen, bir-eki minut bir nársa – rol'shka, stul lampası, súwretke tigilip turıń, soń kózlerińizdi jumıp, onı ilajı barınsha jarqınraq kóz aldınızǵa keltiriwge háreket qılıń. Siz tez arada sóniwshi hám joq bolıp ketetuǵın jarqın hám janlı obrazdı payda etesiz. Este saqlawdıń birlemshi obrazları izshil obrazlarǵa uqsas belgili ózgesheliklerine iye boladı:

a) obektin qabıl qılıwdan soń payda boladı; b) dawamlılıǵı júdá az; v) jarqınlıǵı, janlılıǵı hám kórgizbeliligi kórgizbeli qarasqa qaraǵanda kóbirek boladı; g) jekke qabıl etiw tamırına iye, Ulıwma lastırıwdan ibarat bolmaydı.

Ekinshi tárepten, olar izshil obrazlardan parıqlanatuǵın haqıyqıy qaraslarǵa jaqınlastıratuǵın qásiyetlerge iye. Birinshiden, este saqlawdıń birlemshi obrazları qabıl etiwde dıqqattın belgili obektke baǵdarlanǵanlıǵına baylanıslı. Ekinshi den, jarqın izshil obrazdı payda etiw ushın uzaq waqıt (15-20 saniya) belgili obektke tigilip turıw lazım, este saqlawdıń jarqın birlemshi obrazları bolsa dawamlı bolmaǵan qabıl etiw (1-2 sek.) waqıt aralıǵında boladı.[1]

Emocional tásir obrazları dep, bir jınıslı obektler yamasa kúshli seziw tásir kórsetken obektin dawamlı qabıl qılǵannan soń sanada júdá janlılıq penen payda bolatuǵın erksiz obrazlarǵa ayıladı. Máselen, zammarıq terip, toǵayda uzaq waqıt sayır etken adam uyıqlawǵa jatıp, kózlerin jumǵanda onıń sanasında toǵay kórinisleri, japıraqlar, otlar obrazları jeterli túrde jarqın reńlerde payda boladı. Yamasa, qanday da bir namanı tıńlaǵanıńızdan soń ol uzaq waqıt «qulaqlarıńız astında jar salıp turadı». Kóbinese, bul seziwlerdi keltirip shıǵarǵan qosıq bolıp shıǵadı. Emotional tásirli obrazlar anıqlıǵı hám kórgizbeliligi hám erksizligi, sonday-aq, Ulıwma lastırıwǵa iye bólmagan qabıl etiwdińápiwayı nusqası ekenligi menen izshil obrazlarǵa uqsas boladı. Lekin olar izshil obrazlardan qabıl etiwden waqıt boyınsha bir nesha saatlar, bazı birde bolsa hátte bir neshe kúnler menen ajratılǵan bolıwı menen parıqlanadı. Barlıq adamlar bir-birinen ol yaki bul kórinistegi kóz-qaraslardıń olar ómirinde atqaratuǵın poline kóre belgilenedi. Bazı birewlerinde kóriw, basqalarında – esitiw, qalǵanlarında – háreketli qaraslar ústinlik qıladı. Barlıq adamlar koz aldına keltiriw tipinińústinligine qaray kóriw, esitiw, háreketli hám aralas kó qaraslar ústinligi sálelenetuǵın toparlarǵa ajratılıwı múmkin.

Kóriw tipine belgili shaxs tekstin eske tusiredi, kitap betin kóz aldına keltirip, qıyalıy onı oqıy aladı. Eger qanday da bir sanlardı, máselen telefon nomerin eslep qalıw kerek bolıp qalsa, onı qaǵazda jazılǵan túrinde kóz aldına keltiredi.

Esitiw tipine adam tekstti yadlap, ayılıp atırǵan sózlerdi esitkendey boladı. Sanlar da esitiw obrazı formasında yadta saqlanadı.

Hárekeli tipke belgili adam tekst yamasa sanlardı yadta saqlap qalıw ushın olardı ishinen qaytaradı.

Sonı ayıp ótiw lazım, jarqın sáwlelengen kóz qaras tiplerine iye bolğan insanlar jú'da kem ushıraydı. Kópshilik adamlarda ol yamasa bul dárejede qaraslardıń barlıq kórsetip ótilgen tipleri bar boladı, hám usı adamda qaysı tip jetekshi orındı iyeleytuǵınlıǵın anıqlaw qıyın boladı. Usı jaǵdayda individual ayırmashılıq tek ǵana kóz qaraslar ústinliginde emes, balkim, kóz-qaraslardıńózine tán ekenligin de sáwlelendiredi. Mine usınday, bazı bir adamlarda kóz qaraslardıń barlıq tipleri jarqınraq, janlıraq hám tolıq túrde sáwlelendirilse, bas qalarda ol yaki bul dárejede reń siz hám sızılmalarǵa tiykarlangan boladı. jarqın hám janlı qaraslar ústinligi baqlanatuǵın adamlar kóz-qaraslardıń*obrazlı tipine* tán. Bunday adamlardıń psixik turmısında qaraslarúlken áhmiyetke iye. Máselen, qanday da bir waqıyalardı eslep, olar qıyalıy bul waqıyalarǵa tiyisli bolğan óz aldına kórinislerdi «kóredi»; bir nársede haqqında pikir júritip yamasa sóz etip, kórgizbeli obrazlar hám t.b.lardan keń paydalanadı. [2]

Bir qatar izertlewler nátiyjelerine kóre, balalar turmısındaǵı hádiyseler haqqındaǵı birinshi este saqlawlar 1,5 jasta payda boladı. Sonıń ushın ayne usı waqıtta balalarda «erkin kóz qaraslar» payda boladı. Ush jasqa kelip bolsa, kóriw qarasları bala ómirinde úken ahmiyetti quraydı. Eki jasta sóylew qarasları joqarı rawajlanıw shegine jetedi. Bunday koz qaraslarsız balanıń sóylewin iyelewi, onıńúlkenler menen qarım-qatnas processlerin ámelge asırıp bolmaydı.

Kóz qaraslar mektepke shekemgi jastaǵı bala ning psixik xayotida óta muxım órinni iyelleydi lar. Ádette, Bul jastaǵı bala obrazlar járdeminde kórgizbeli pikir júritedi. Lekin balalardaǵı birlemshi qaraslar jarqın bolmaydı. Psixologiyalıq izertlewlerge kóre, kóz-qaraslardıń anıqlıǵı hám jarqınlıǵı shınıǵıwları orınlaw tásirinde asıp baradı. Qaraslar rawajlanıwınıńáhmiyetli shárti bolıp jeterli túrde bay bolğan persteptiv maǵlıwmatlardıń bar ekenligi esaplanadı. Bunday tastıyqlanıwınıńáhmiyeti kóz-qaraslardıń qabıl etiwdińádettegi usılına baylanıslılıǵınan ibarat hám bul jaǵday anıq shınıǵıwları sheshiwde esapqa alınıwı zárúr. Máselen, kópshilik chet tilindegi sózlerdi kóriw arqalı, óz ana tilindegi sózlerdi bolsa esitiw-háreket arqalı kóz aldına keltiredi. Bul óz tilimizdi bárqulla esitiwimiz hám adamlar menen qarım-qatnas procesinde sóylewdi úyreniwimiz, shet tildi bolsa, ádette, kitaplar járdeminde úyreniwimiz benen túsindiriledi. Nátiyjede shet tilindegi sózlerdi tasavvur qılıw kóriw obrazları kórinisinde qalıplesedi.

Oqıtıw procesinde kóz-qaraslardıń persteptiv obrazlar tiykarında qalıplesiwin esapqa alıw kerek. Kóz qaraslardan erkin túrde paydalanıw ushın oqıwshı tuwrı kelgen persteptiv obrazlar tiykarında belgili túrdegi kóz-qaraslardı qalıplestirip alıwı hám olardı qollanıw ámeliyatına iye bolıwı zárúr. Kóz qaraslardıń rawajlanıwınıńáhmiyetli basqısı bolıp, olardıń erksiz payda bolıwınan kerekli kóz-qaraslardı erkli payda etiw tájiriybesine ótiw bolıp esaplanadı.[2]

ESTE SAQLAWDI JAQSILAW HÁM ESTE SAQLAW SHINIǴIWI

Insanlardıń ismin yamasa berilgen bap materialdı tezirek hám jaqsı eslep qalıw ushın kúndelikli turmısımızda biz ne qılamız?

Ayırım waqıtta bizdi este saqlawımız tómekenligi qaweterge saladı: biz tanıs ismlerdi yamasa eńáhmiyetli nárselerdi eslep qala almaslıǵımızdan; sáwbetimiz Temasın joq etip, kirgen xanamızda bizge ne kerekligin yadtan shıǵarıp taslawımızdan qorqıp ketemiz (Neggtapp, 1982). Bunday este saqlaw tómekenlewin sheshiw ushın ne islew kerek?

Kirisiw bóliminde gáp bolğan PRTR (este alıp qalıw) metodı usı shınıǵıwları usınadı: Materialdı bir neshe márte qaytarıń, uzaq múddet eslep qalıw imkaniyatın beredi. Erinbeń. Ismdi yadta saqlap qalıw ushın onı aytqan waqıtta aq tákirarlań, biraz kútip, jáne qaytarıń. Tákirarlaw hám material menen islewge kóbirek waqıt ajratıń. Minimal dárejede tákirarlaw menen quramalı materialdı tez Oqıw (júzeki kóz juwırtıw) onıń este saqlap qalıwında járdem bermeydi. Materialdı tákirarlap, onı sın pikirde ańlaw úlken payda keltiredi. Aktiv shınıǵıw qılıw (yadlaw) lazım .

Materialdı eslep qalıw ushın onı ózińizge qolay etip shólkemlestiriń. Keyin olardıń mazmunın jaqsı eslep qalıw ushın tekstlerdi konspekt etip, lekciyalardı óz sózlerińiz benen jazıp qoyıń. Xabardıń sanasız túrde tákirarlawdan máni joq. Jaqsısı assostiativ (baylanıslı) baylanıslardı ornatıp, maǵlıwmatlardı tartıpke salıw, jańa materialdı siz ózińiz bilgen hám basıńızdan ótkergen nárseler menen salıstırıń hámde óz pikirinińiz benen qaytadan ayıp berıń. Bunısız siz qolayıız jaǵdayǵa tusıp qalıwıńız hám eger sorawsız rejelestirmegen formada berilgen waqıtta usı sorawdı túsinbey qalıwıńız múmkin. Gáplerdi eslep qalıwdıń belgili toparın shólkemlestiriwdiń kóbirek qaraslardıǵa iye bolıń.

Biytanıs túsiniklerdi yadta saqlap qalıw ushın mnemoik (eske alıwdı ańsatsatlastıratuǵın) uslublardan paydalanıń, biytanıs sózlerdi tayanış-sózler menen baylanıstırıń. Atalıwlarıń obrazlı kóz aldına keltiriw ushın jaǵdaylardı oylap tabıń. Maǵlıwmatlardı akronimlerge ajratıp shıǵıń. Assostiativ (baylanıstırıwshı) baylanıslar arqalı este saqlawda xabardı jańalap turıń. Qıyalıy eslep qalıw júz bergen jaǵday hám keypiyattı ózińizde kóz aldınıǵa keltiriń. Qıyalan usı jerlerge qaytıp barıń. Hár bir aytpaqshı bolğan pikirinińiz izbe-izligi aldınıǵısıń artınan keliwi ushın qolaylı jaǵdaylardı yadqa alıń. Waqıyalar jaqsı yadta saqlanıp qalǵanında hámde siz olardı esten shıǵıp qalıwı dárejesine jetkermesten eske alıwǵa háreket qılıń. Hár túrli maǵlıwmatlardıń aralasıp ketiw múmkinshiligin minimum dárejege keltiriń. Bir waqıttıń ózinde bir-birine uqsas temalardı, máselen ispan hám francuz tillerin birgelikte úyrenbeń, sebebi biri ekinshisine kesent qıladı.

Bir waqıttıń ózinde biletuǵın bilimlerińizdi de bekkemlep hám anıqlastırıp alıw ushın óz bilimlerińizdi tákirarlań. Sońın ala xabarlardı yadqa alıw kerek bolǵanda, ózińizge artıqsha dárejede isenip jibermeń. Ózlestirgenlerińizdi tákirarlań. Taza qaǵazǵa bólimler rejesin dúzip alıń. Hár qıylı túsiniklerge mustaqıl túrde baptıń sońında olardı oqıp shıqqanıńızǵa shekem olardı anıqlama berıń. Shınıǵıw isleń. Tekstlerdi, ásirесе usı baptaǵı jaqsı ózlestiriw másláhátleri sizge járdem beriwı múmkin.

Ózińdi tekserip kórmesten ózine isenim, ózine artıqsha baha beriwge alıp keliwin Yudjen Stexmeyster hám Djon Shognessilar talabalarıń eki toparı menen tájiriybeler ótkeriw procesinde anıqladı. Birinshi topar talabaları onlaǵan anıq faktlerge tiykarlangan pikirlerdi bir neshe martebe qayta-qayta oqıp shıǵıp, sońın ala óz pikirlerin hár bir faktke salıstırǵanda ayıp berdi, keyin bolsa olardı qay dárejede jaqsı eslep qalǵanlıqların biliw ushın tekserip kórdi. Soń tekseriwde ózleri juwap bere almaǵan sorawları ushıraǵan bolsa da, usı topar talabaları óz kúshlerine júdá isenetuǵın edi. Ekinshi topar talabaları pikirlerin oqıp shıqtı, biraq qalǵan waqıt dawamında ámeliy shınıǵıwlar menen bánt boldı – sorawlarǵa juwap qaytardı. Sonıń ushın oqıp shıqqanların eske alıwǵa tuwrı keldi. “Kóp márte oqıp shıqqan” topar talabaları menen salıstırǵanda, ekinshi topar talabaları este saqlawdı tekseriw testlerinde bir qıylı jaqsı kórsetkishlerge eristi. Bunnan tisqari, usı topar talabaları neni jaqsı biliw kerekligi, neni jaqsı bilmeytuǵınların tuwrısındaǵı sorawlarǵa jaqsı juwap bere aldı. Usılay etip, óz-ózin tekserip kóriw uslubı materialların jaqsı eslep qalıp, shınıǵıwları anıqlaw hám usı arqalı biz ele bilmeytuǵın

nárselerimizge kóbirek dıqqatımızdı jámlew imkaniyatın beredi. Bir saparı Britaniya bas wáziri Bendjamin Dizraeli usılay degen edi: “Siz az biliwińızdı túsiniwińiz, bul - bilim alıw ushın qoyılğan úlken qádem bolıp esaplanadı”. Este saqlaw psixologiyası onı terenlestiriwdiń anıq hám izbe-iz uslubların usınadı. Olar arasında: uzaq múddetke eslep qalıw; aktiv túrde tákirarlaw, paydalı, janlı, obrazlı assostiativ baylanıslardı sholkemlestiriw, yadta saqlaw shınıǵıwları; qıyalan anıq bir jaǵday hám keypiyatqa múrajat etiw; este saqlawdaǵılar jaman xabar arqalı joq bolıp ketpesten aldın qayta hikaya qılıw; xabarlar aralaıp ketiwine jol qoymaslıq; ózi-ózin baqlaw hám tákirarlawdan ibarat.²⁷

Oylaw hám oniń o`zgeshelikleri.

Insan álemdi (zatlar, hádiyseler, insanlardı) hám o`zin túrli xizmetlerdi orınlaw hám sol ob`ektlerge tásir ko`rsetken halda belgili bir sotsial hám shaxsiy áhmiyetke iye maqsetlerge erisiw ushın úyrenedi. Seziw, qabıl etiw hám túsiniwler iqtiyarsız dıqqat hám ko`rgizbeli-obrazli este saqlaw menen birgelikte insańǵa anıq bir ob`ektler hám olardıń tuwrıdan-tuwrıúyreniletuǵın qásiyetleri haqqında maǵlıwmat beredi. Psixik sáwleleniwdiń bul formasi insan tárepinen ob`ektiv reallıqtı biliwdiń sezimlerge tiykarlanıwi boladı. Biraq o`z aldına zatlar hám real álem hádiyselerin biliw qálegen ámeliy wazıypanı sheshiwde júzege keletuǵın úsh áhmiyetli sorawǵajuwap beriw ushın jeterli emes. Bul sorawlar: «Júzege kelgen jaǵdayda neni, qanday qılıp orınlaw múmkin, hám bul háreketiń nátiyjesinde nelerge erisiledi?» sorawdan ibarat.

Bul sorawlarǵa juwap tabıwda bizlerge oylaw járdem beredi. Birinshiden, oylaw joqarı dárejedeǵı biliw psixik protsessi esaplanadı. Usı protsesstiń mazmunı insan tárepinen faktlerdiń aktiv do`retiwshilikte sáwleleniwi hám o`zgertiriwden ibarat. Oylaw hesh qanday tásirsiz qabıl etiwde ańlanbaǵanlardı ashıp beredi; ol álemdi áhmiyetli baylanıslar hám múnásibetlerde, oniń hár túrli qurallarında sáwlelenedi. Oylawdıń tiykarǵı wazıypası real baylanıslarǵa tiykarlangan zárúr baylanıslardı waqıt hám kosmostaǵı tosınnan mas keliwdi ajıratqan halda anıqlawdan ibarat. Oylaw protsessinde tosınnan bolıwdan zárúrlikke, ayırınnan Ulıwma liqqa o`tiw júz beredi. Solay etip, **oylawda** faktlerdi Ulıwma lastırǵan hám qurallangán sáwlelendiriw sipatında táriplew múmkin. Bunnan oylawdıń áhmiyetli túri **Ulıwma lastiriw** kelip shıǵadı. Faktlerdi Ulıwma lastırǵan halda sáwlelendiriw bir adamǵa yamasa zamanlaslarımız emes, bálkim, o`tmishtegi áwladlardıń da tájriybesin qayta islep shıǵıw nátiyjesi esaplanadı. Bul tájriybe til járdeminde awızeki hám jazba túrde (oqıtıwshılardıń leksiyalarında, kitap, sabaqlıqlar htb.) Sonıń ushın oylaw ko`pshilik adamlardıń bilimlerin Ulıwma lastıradı.

Oylaw protsessinde insan ámeliy xizmet, obrazlar hám ko`z-qaraslar, modeller, sizilmalar, belgiler, til siyaqlı zatlardan hám sotsial álemniń áhmiyetli baylanis hám múnásibetlerine kirip bariw maqsetinde, insaniyat tárepinen islep shıǵılǵan hár túrli qurallardan paydalanadı.

Oylawdıń áhmiyetli ekinshi belgisi faktler analizatorǵa tuwrıdan-tuwrı tásir ko`rsetpesten, ko`pshilik jaǵdaylarda ásbaplar ko`megende alıńǵan qosımsha belgiler járdeminde ańlanatuǵınlardı túsiniw hám ko`rsetip beriw imkanin jaratiwshi **qurallar tárizinde sáwleleniw** boladı. Waqıya-hádiyselerdiń nizamlıqları, ishki baylanislari biziń

²⁷ David G. Myers “Psyhuogy” Hope Culege Huland, Michigan 2010 y. p.-360.

sanamizda waqiya-hádiyseleldiń sirtqi belgilerinde qurallar tárizinde sáwleleniwi menen insanniń ishki, turaqlı o`z-ara baylanis belgilerin aniqlap aladi.

Oylawdiń o`zine say o`zgesheligi biliw yaki ámeliy xizmet protsessinde júzege keletuǵın ol yaki bul wazıypanı orınlaw menen baylanistan ibarat. Oylaw mashqalalı jaǵdaydan, oylawdiń maqseti bolǵan sorawǵa juwaptan baslanadi.

Oylaw mashqalasın ko`rip shıqqan A.A.Smırnov oylaw hám **aqiliy protsesslerdiń assotsiativ tárizde** keshiwin salıstırıw zárırligi haqqında aytip o`tken edi. Gáp sonda, aqiliy xızmette biz assotsiatsiyalardan keń paydalanamız, sebebi olar oylaw máselelerin sheshiwde áhmiyetli járdem ko`rsetedi. Aqiliy protsesslerdiń assotsiativ keshiwinde jaǵday o`zgeshe boladı. Bundaǵı ayırmashılıq sonda, bul jaǵdayda o`z aldımızǵa hesh qanday maqset qoymaymız, sebebi hesh qanday wazıypanı orınlamaymız. Bunda bir protsess ekinshisi menen almasadı, sebebi olar bir-biri menen assotsiativ tárizde baylanısqa boladı. Oylaw protsessleriniń assotsiativ tárizde keshiwi ko`p jaǵdaylarda insan talıqqan bolıp, dem aliwdi qálep atırǵanlıǵı baqlanadı. Uyqıǵa jatpastan aldın qiyalıńızdan izbe-iz hár túrli oylar o`tkenin baqlaǵansız. Mine usı oylar belgili assotsiatsiyalarǵa kiredi.

Oylawdiń o`z aldına áhmiyetli o`zgeshelii-bul onıń so`ylew menen úzliksiz baylanisliliginde. Oylaw hám so`ylewdiń bunday baylanisi, aldi menen, pikirlerdiń hátte, so`ylewde dawısqa iye bolmaǵan formasında da, misali, gereń-saqaw adamlarda hám so`ylew formasına birlestirgende o`z ko`rinisin tawadı. Bizler bárqulla so`zler arqalı pikirleymiz.

Qisqartırılǵan, iqshamlasqa o`zgeshelikke iye bolǵan jasirin, dawıssız, ishki so`ylew insanniń oylaw mexanizmi bolıp esaplanadı.

So`ylew oylaw quralı esaplanadı. Belgili bir pikir so`zler menen ayılǵanda oylaw protsessi ámelge asırıladı. Pikirdi so`zler menen jetkeriw-aytiw motivi (so`ylew maqseti), ishki so`ylew, pikirlerdi sirtqa shıǵarıw so`ylep jetkeriw siyaqlı basqışlardan ibaratbolǵan quramalı protsess. Oylaw-bul nárseler mazmunın ashıp berishi ideyalar háreketi. Onıń nátiyjesi obraz emes, bálkim belili bir pikir esaplanadı. Oylaw-bul kirgizgenbaǵdarlı-izertlew, qayta o`zgeretuǵın hám biliw o`zgesheligine iye bolǵan háreketler hám diagnozlar sistemasin analizlewshi o`z aldına túrge iye bolǵan teoriyalıq hám ámeliy xizmet.

Oylaw materiallıq álem nizamlıqları, tábiyat hám sotsial-tariyxiy o`mirdegi sebep-aqibet baylanislari, insanlar psixikasi nizamlıqların túsiniw imkanın beredi. Aqiliy xizmet nátiyjelerin qollaw tarawı bolǵan psixik ámeliyat oylaw xizmetiniń tiykari bolıp xizmet qiladı.

Oylaw psixik xizmet sipatında miydiń wazıypası esaplanadı. Ápwayı psixik protsessler, misali, seziwler ushin tiykar wazıypasın orınlaytuǵın joqari dárejedegi miy protsessleri oylawdiń fiziologik tiykarın quraydı. Biraq házirgi waqıtta oylaw protsesslerin támiynlewshi barlıq fiziologik sistemalardıń o`z-ara tásir etiw tártibi hám áhmiyeti haqqında anıq pikir joq. Oylawda miydiń mańlay bo`limi o`z aldına áhmiyetke iye. Bunnan tisqari, bas miy qabıǵınıń oylawdiń gnostik (biliw) wazıypası menen támiynlewshi sheńberi, sonday-aq oylaw protsessin támiynlewshi miy so`ylew orayları da úlken áhmiyetke iye.

Oylawdiń túrleri hám formalari

Oylawdiń eki dárejesi bar: **parasat**-abstraksiyalardan paydalanıp o`zgermeytuǵın sizilmalar, úlgiiler shegarasında payda bolatuǵın ápwayı oylaw; salamat pikir, oylawdiń

baslang'ish dárejesi, oníń logikaliq mazmunín emes, bálkim so`zler hám dáliller sistemasín úyrenedi, bul aniq, izbe-izlikte pikirlew, pikirdi tuwri dúziw, dálillerdi bekkem sistemalastiriw, bo`listiriw qábileti; **aqıl** (dialektik oylaw)-abstraksiyalardi do`retiwshilikte qollaw hám olardıń tábiyatın sanalı analizlew o`zgesheligine iye bolǵan teoriyalıq biliwdiń joqari dárejesi, aqıl járdeminde insan zatlardıń mazmunín, olardıń nizamlıqların hám qarama-qarsılıqların túsiniw jetedi.

Oylaw-bul o`ziniń dúzilisine hám túrlerine iye bolǵan o`zine say xızmet. Oylawdıń túrlerge bo`liniwi formasi, o`zgesheligi, ashıp berilgenligi, jańalıq hám faktke masliq dárejesine qarap ámelge asiriladi.

Oylaw ádette, teoriyalıq hám ámeliy oylawǵa bo`linedi. Teoriyalıq oylawda túsiniw hám obrazlı oylaw, ámeliy oylawda bolsa ko`rgizbeli-obrazlı hám ko`rgizbeli háreketli oylawǵa ajratiladi.

Túsiniwli oylaw-bul belgili túsiniwler qollanılatuǵın oylaw túri esaplanadi. Qandayda bir aqiliy máselelerdi sheshiwde basqa adamlar tárepinen aniqlanǵan hám túsindirilgen túsiniwler, pikirler, sheshimler formasında ko`rsetilgen tayar bilimlerden paydalanamiz.

Obrazlı oylaw-bul obrazlar járdeminde pikirlewdiń bir túri. Olar yadtan alinadi yaki ko`z-qarasta payda boladi. Ko`binese oylawdıń bul túri ko`rkem do`retiwshilik penen shuǵıllanıwshi adamlarda ústin boladi.

Túsiniwli oylaw faktlerdi aniq hám Ulıwma lasqan halda sáwlelendiredi, biraq bunday sáwlelendiriw abstrakt boladi. O`z náwbetinde, obrazlı oylaw átirapımızdaǵı álemdi aniq hám sub`ektili sáwlelendiriw imkanıń beredi. Solay etip túsiniwler hám obrazlı oylaw bir-birin toltıradi.

**Ko`rgizbeli-obrazlı oylaw** obrazlardi qollanıw menen baylanisli. Bul oylaw adam qandayda bir mäseleni sheshiwde túrli obrazlardan, hádiyselerden hám figuralar haqqındaǵı ko`z-qaraslardi analizlegende, salıstırǵanda, Ulıwma lastırǵanda ko`rinedi.

**Ko`rgizbeli-háreketli oylaw**-mazmunı jaǵınan real zatlar menen ámelge asirilatuǵın ámeliy jaqtan o`zgertiriwshi xızmetten ibarat bolǵan oylawdıń o`z aldına bir túri. Oylawdıń bul túri qandayda bir materiallıq o`nim islep shıǵarıw maqsetinde miynet penen shuǵıllanıwshi adamlarda keńrek ushırasadi.

Jáne til quralları járdeminde o`z wazıypasın orınlawshı **so`z-logikaliq oylaw** bar bolıp, ol oylawdıń tariyxıy rawajlanıwınıń sońǵı basqışı. Onda túsiniwler hám logikaliq sheshimler qollanıladi.

Ámeliy oylaw tájriybe, ámeliy háreketler tiykarında ámelge asiriladi hám aniq wazıypalardi orınlawǵa qaratılǵan, **teoriyalıq**-tájriybeler menen is alıp barmaydı, túsiniwlerden paydalanadi. **Diskursiv oylaw**-keńeytirilgen oylaw, **ishki sezgi**-ishki keshirmelerdiń tezligi, aniq ko`rsetilgen basqıshlardıń joqlıǵı, az dárejede úyrenilgenligi menen xarakterlenedi.

Repraduktiv, islep shıǵarıwshi oylaw- bul úlgi boyınsha oylaw, do`retiwshilik bolsa-jańa ashiliwlar, jańa nátiyjelerge alıp bariwshi oylaw. **Realistik oylaw** faktlerdi durıs sáwlelendiredi, adam o`z minez-qulqın ańlaydı, **autistik oylaw** bolsa, tiykarınan ob`ektke emes, affektke mas bolǵanlardi ko`rsetedi, mıtájlikti qanaǵatlandırıwǵa, emotsional kelip shıqqan zorigıwdı azaytıwǵa baǵdarlanǵan boladi.

Oylawdıń aqiliy protsess nátiyjesi esaplanǵan úsh túrli formasi: túsiniw, pikir, juwmaq shıǵarıw bolıp pariqlanadi.

Túsinik-bul qubilis hám hádiyselerdiń Ulıwma liq, áhmiyetke iye bolǵan hám pariqlanıwshi belgilerin sáwlelendiriwshi oylaw formasi. Túsinikler tiykarında hádiyseler hám qubilislar haqqındaǵı bar bioimlerimiz jatadı. Ol **aniq** hám **abstrakt** boliwi múmkin. Qubilis (figura)tıń barlıq belgilerinen tap sol qubilisti yaki soǵan uqsas qubilislar toparın xarakterlep beriwshi aniq belgiler jiyindisi ajratılǵan bolsa, onday jaǵdayda aniq bir túsinik haqqında gáp ketedi. Bunday túsiniklerge qala, ideya, jámiyet hám basqalar kiredi. Eger qubilistan qandayda bir o`z aldına belgi ajratılıp hám bul belgi úyreniw predmeti bolip xizmet etse, o`z aldına qubilis sipatında úyrenilse, abstrakt túsinik payda boladı. Bunday túsiniklerge pidákerlik, teńlik, hújdanlılıq hám basqalar kiredi.

Túsinikler **ayirim** hám **Ulıwma** boliwi múmkin. Ayirim belgiler dep, qubilistiń qaysi topaǵa tiyisli boliwinan qattiy názer, jalǵız qubilisqa tiyisli bolǵan túsinikke aytiladı. Ayirim túsiniklerge Moskva, Tashkent, Baykal ko`li hám basqalar kiredi. Ulıwma túsinik dep, bir qubilisqa emes, bálkim, qubilislar toparına, bul topardaǵılardıń qálegen qubilisına tiyisli bolǵan túsinikke aytiladı. Misali, samalyot, mámleket, kárxana, institut h.t.b.

**Túsiniklerdiń ko`z-qaraslardan pariql etiwshi o`zine say o`zgesheliklerine**, ko`z-qarastıń barqulla obrazǵa iye ekenligi, túsinik bolsa bul so`zde o`z ko`rinishin tapqan pikir ekenliginen ibarat; ko`z-qaras áhmiyetli hám áhmiyetke iye bolmaǵan belgilerdi o`z ishine aladı, túsiniklerde bolsa tek ǵana áhmiyetli belgiler saqlanıp qaladı. Túsinik ko`z-qarasqa qaraǵanda ko`birek Ulıwma lastirilǵan sáwlelendiriw esaplanadı.

Húkim-qubilislar hám háreketler ortasındaǵı baylanisti sáwlelendiriwshi oylaw formasi; bir nárseni tastiyqlaw yamasa biykarlaw. Tastiyqlawshi húkimge misali, «Psixika miydiń waziypasi», «Barlıq metallar elektr toǵın o`tkeredi», biykarlawǵa-«Suwda hesh qaysi may erimeydi» siyaqli húkimlerdi keltiriw múmkin.

Biz tastiyqlaǵan yaki biykarlaǵan húkimniń belgili topardaǵı qubilislardıń qandayda birewi, ayrimlari yaki hár qaysisi qubilisǵa tiyisli boliwına baylanisli túrde ayrim, jeke yaki Ulıwma boliwi múmkin. Ayrim húkim: «Bul adam hesh qashan aldaw jolina kirmeydi». Jeke húkim: «Ayrim metallar suwdan awirlaw». Ulıwma húkim: «Suyiqliqtaǵı hár bir qubilisqa ol sigip shıǵaratuǵın suyiqliqqa teń bolǵan basım tásir ko`rsetedi».

Húkimlerdiń ob`ektiv faktti sáwlelendiriwine qarap olar haqıyqiy hám jalǵan boliwi múmkin. **Haqıyqiy húkim** qubilislar hám olardıń sebepleri faktlerde bar bolǵan baylanisti ko`rsetedi. «Massa-inertlik o`lshewi» haqıyqiy húkim. **Jalǵan húkim** ob`ektiv hádiyseler ortasındaǵı faktlerde bolmaǵan baylanisti ko`rsetedi, misali: «O`lim barlıq adamlar ushın muqarrar emes».

Bir yaki bir neshe húkimlerden júzege keletuǵın oylaw formasi **juwmaq shıǵariw** dep ataladı. Basqa húkimler tárepinen kelip shıǵatuǵın baslaǵısh húkimler **oy juwmaǵınıń dálilleri** delinedi. Misali, barlıq slanetslardıń janatuǵınlıǵı belgili hám usi element slanets bolsa, onda «usi elementtiń janatuǵınlıǵı» haqqında juwmaq jasaw múmkin.

Juwmaq shıǵariwdıńápwayı hám tipik forması**sillogizm** esaplanadı. Misali: «Barlıq metallar-elektr o`tkeriwshi. Qalay-metal bolǵanlıǵı ushın, qalay-elektr toǵın o`tkeredi».

Insan tiykarinan oy juwmaǵınıń eki túri-induksiya hám deduksiyadan paydalanadı. **Induksiya**-bul jeke juwmaqlardan Ulıwma juwmaqtı keltirip shıǵariw, ayrim dáliller hám hádiyselerdi úyreniwdiń tiykarında Ulıwma qaǵıydalar hám nizamlardi ornalastiriw usili.

Deduksiya-bul Ulıwma pikirlerden jeke pikirlerdi keltirip shıǵariw, Ulıwma nizamlar hám qaǵıydalar tiykarında ayrim dáliller hám hádiyselerdi biliw.

Oylaw operatsiyalari hám nizamliqlari.

Pikirlew protsessinde insan qorshaǵan álemdi o`zine mas aqiliy operatsiyalar járdeminde úyrenedi. Tiykargı pikirlew operatsiyalarına analiz hám sintez, salıstırıw, abstraksiya hám Ulıwma lastırıw, anıqlastırıw, salıstırıw hám sistemalastırıw kiredi.

Analiz- bul bir pútinlikti pikirde bo`leklerge yaki bir pútinde tárepler, háreketler, múnásibetlerge ajratıw. Misali stoldi, ústki bo`limi, tuyaqlari hám basqalarǵa bo`liw múmkin. Pikirlew protsessi tuwri so`ylew xızmetine aylanǵanda analiz **ámeliy** hám teoriyalıq jaǵdayda **aqiliy** boladı.

Sintez-bul bo`lekler, **xossalar**, háreketlerdi pikirde bir pútinlikke birlestiriw. Tap sonday, Oqıwshı qanday da bir temaniúyrengende teksttiń hámмесin oqıp shıǵadı, sońınan mánili bo`leklerin ajratadı, yaǵniy tekstti analizleydi. Keyin eslep qalıw ushın reje dúzedi-bul sintez operatsiyası boladı.

Salıstırıw-bul qubilis hám hádiyseler, yaki olardıń o`z aldına belgileri arasındaǵı uqsaslıq yaki pariqlardı anıqlaw. Salıstırıw bir tárepleme (shala) hám ko`p tárepleme (toliq); júzeki hám tereń; tuwrıdan-tuwrı hám qural járdeminde boliwi múmkin.

Ulıwma lastırıw- qubilis hám hádiyselerdiń Ulıwma hám áhmiyetli belgileri boyınsha pikirde birlestiriw. Misali, alma, almurt, qárelı, erik h.t.basqalarındaǵı uqsas belgiler «miyweler» so`zi menen aytilatuǵın jalǵız túsiniкте ko`rinedi. Ápwayı Ulıwma lastırıwlar ob`ektlerdi o`z aldına, tosınan ushırasatuǵın belgiler tiykarında birlestiriwden ibarat, toplamlarda Ulıwma lastırıw qiyın esaplanadı, bunda ob`ektler hár túrli tiykarlarǵa qarap birlesedi.

Abstraksiya- bul qubilis hám hádiyselerdiń áhmiyetli bolǵan qásiyet hám belgilerin pikirde ajratıp, bir waqıttıń o`zinde áhmıyetsiz belgiler hám qásiyetlerden ayırıp ko`rsetiw. Tap sonday, juwapkershilik sezimi haqqında aytqanimimizda, bir jumısshınıń, qániygeniń, talabaniń emes, bálkim hár bir insanniń áhmiyetli o`zgesheligi haqqında aytamız. Abstraksiyalastırıw ádette analiz nátiyjesinde ámelge asırıladı. Tap sol, abstraksiyalaw járdeminde uzınlıq, keńlik, muǵdar, narq hám basqa túsinikler júzege kelgen.

Anıqlastırıw-bul Ulıwma lastirilǵan bilimlerden jalǵız, o`z aldına jaǵdayǵa pikirde o`tiw. Oqıw xızmetinde anıqlastırıw-Ulıwma teoriyalıq nizam, qaǵıyda, tártipti tastıyqlawshı misal, súwret, anıq dálildi keltiriw degeni.

Qubilis hám hádiyselerdi **sistemalastırıw** yaki **salıstırıw** olardı bir-birine uqsaslıq yaki pariqları tiykarında toparlarǵa bo`liw. Misali, Oqıwshılardı o`zlestiriwine, intizamlılıǵına, jamáat islerindegi aktivligine qarap toparlarǵa bo`liw múmkin.

Oylaw to`mendegi tiykargı **nizamlarǵa** bo`linedi.

1. Oylaw **mashqalani** sheshiw menen baylanisli ráwishte júzege keledi; **mashqalalı jaǵday** júzege keliw sharayati waziypasın o`teydi, ol baslanǵısh maǵliwmatlardıń jetispewi, sub`ekttiń aqiliy aktivligi járdeminde jeńip o`tiwi zárúr bolǵan malim bir biliw tosiqları, qiyınshılıqlardıń júzege keliwi menen xarakterlenedi

2. Oylawdıń tiykargı mexanizimi, onıń Ulıwma nizamliǵı **sintez arqalı analiz etiw**: ob`ektti basqa ob`ektler menen salıstırǵanda onda jańa qásiyetlerdiń ajralıwi esaplanadı; solay etip, «ob`ektten, jańa mazmun jiynap alınadı, ol hár spar o`ziniń basqa tárepleri menen urlanǵanday boladı, usınday jaǵdayda jánede jańa qásiyetler payda boladı» (S.L.Rubinshteyn).

3. Oylawdıń **tiykarlılıǵı**: hár bir dálil, hár bir hádiyse o`tmishtegi dáliller hám hádiyseler tiykarında tayarlanadı. Hesh bir hádiyse jeterlishe tiykersiz júz bermeydi. Jetkilikli dárejede tiykarlaw nizami insan pikiriniń hár bir pikirinde o`z ara baylanisqan boliwin,

biriniń ekinshisinen kelip shıǵıwın talap etedi. Hár bir jeke pikir Ulıwma lıq pikir menen tiykarlangan boliwi kerek.

4. **Selektivlik** (lat.-tańlaw, tańlaniw)-belgili bpr jaǵday ushın *zárúr* bolǵan bilimlerdi tańlaw, barlıq imkaniyatqa iye bolǵan jaǵdaylardı shetlep o`tken halda olardı mashqalani sheshiwge baǵdarlaw.

5. **Antitsipatsiya** (lat.-aldinnan seziw) waqiya-hádiyselerdiń qanday boliwın aldinnan ko`re biliw, aldinnan sezwdi bildiredi. Insan waqiya-hádiyselerdiń qanday boliwın aldinnan ko`re biliwi, olardıń nátiyjelerin boljaw, mashqala sheshiminiń itimallıq formasın elesletiw, ko`z aldına keltiriw qábiletine iye.

6. Oylawdıń**refleksivligi**. Pikirlewshi sub`ekt bárqulla refleksiya halatında boladı, o`ziniń pikirlerin sáwlelendiredi, olardı kritikalıq sin menen bahalaydı, o`zin bahalaw normaların islep shıǵadı. **Refleksiya** dep sub`ekttiń o`zin sáwlelendiriwi menen birge qatnasta bolatuǵın sheriklerin hám o`z-ara sáwlelendiriwine aytiladı.

4. Oylawdıń sipatlari.

Oylaw basqa biliw protsessleri siyaqlı o`ziniń individual o`zgesheliklerine iye bolıp, pikir júritiw aktivliginiń formaları, qásiyetleri hám operatsiyalariniń múnásibeti adamlarda hár túrli ko`riniste boladı. Ádette oylawdıń individual o`zgeshelikleri, sipatlarga biliw aktivliginiń mazmunı, erkinligi, epshillik, nátiyjelilik, pikir keńligi, tezligi, tereńligi hám basqa sipatlar kiredi.

Oylawdıń mazmundarlıǵı dngende insanniń do`gerk-átiraptaǵı materiallıq hádiyseler haqqında sanada qansha muǵdarda, ko`lemde tereń oylar, sheshimler, pikirler, mashqalalar, túsinipler orın alǵanlıǵı názerde tutiladı. Insanda sanap o`tilgen xarakterdegi ideyalar qanshelli ko`p bolsa, sonshelli dárejede oylaw mazmunlı boladı. Adamlar bir-birinen birinshi náwbette oylawdıń mazmundarlıǵı menen ajralıp turadı.

Oylawdıń tereńligi degenimizde materiallıq dunyadaǵı materiallıq dunyadaǵı nárselerdiń tiykarǵı nızamları, nızamlıqları, qásiyetleri, sipatlari olardıń o`z-ara baylanislari, múnásibetleri, oyimizda tolıq sáwlelengenligin túsiniwimiz kerek. Oylaw arsenalında jaylasqan nárselerdiń qay dárejede sistemalastirilǵanlıǵına qaray durıs hám ratsional jol názerde tutiladı, ol yaqı bul shaxstıń oylaw tereńligi haqqında anıq bir qararǵa keliw múmkin.

Oylawdıń keńligi o`ziniń mazmundarlıǵı, tereńligi siyaqlari sipatlari menen úzliksiz baylanista boladı. Insandaǵı zat hám hádiyselerdiń eńáhmiyetli belgisi, o`zgesheliklerin o`zinde birlestirgen o`tmish, házirgi dáwir haqqında sonday-aq kelesjek haqqında oylar, mashqalalar hám túsiniplerdi o`zine qamtıp alǵan oylaw **keń oylaw** delinedi. Pikirlew sheńberi keń, bilim saviyası joqarı, idealarǵa bay do`retiwshilik izlenislerdegi adamlardı aqıl-zakawatlı, bilimlı yaqı oylawı keń adamlar dep aytiwimiz múmkin. Demek, insanniń aqıl-zakawatlı, bilimlı tereń oylawı onıń oylawınıń keńliginen belgi beredi.

Insan oyi o`zinińǵárezsizligi jaǵınan ǵárezsiz hám ǵárezsiz emes oylawǵa bo`linedi. **Oylawdıńǵárezsizligi** degende adamnıń jeke sho`lkemlestiriwshiligi menen o`z aldına anıq maqset, jańa wazıypalardı qoya aliwi, olardıámeliy hám ilimiy xarakterde boljawı, gipoteza qiliwi, nátiyjeni ko`z aldına keltire aliwi, qoyılǵan wazıypanı hesh kimniń járdemisiz, ko`rsetpelerisiz o`ziniń aqiliy izleniwi menen túrli jol, usıl hám qurallar tawıp, ǵárezsiz túrde sheshim qabıllawdan ibarat aqiliy qábilette túsiniw kerek.

Oylawdıńǵárezsizligi aqıldıń sho`lkemlestiriwshiligi, bekkemligi hám kritikliginde ko`rinedi. **Aqıldıń sho`lkemlestiriwshiligi** degende insanniń o`z aldına jańa mashqala, anıq maqset hám konkret wazıypalar qoyıwın hám bulardıń bárshesin ámelge asiriwda, aqırına jetkeriwde, sheshimin izlewde usıl hám qurallardı jeke o`zi islewi, aqiliy zor berip umtiliwi, olarǵa tiyisli qosımsha belgi hám o`zgerislerdi alıp kiriw basqıshlariniń

payda boliwin názerde tutamiz. Aqildiń bekkemligi waziypalardi tez sheshiwde, sheshim qabillaw payitinda jańa usıl hám zatlardı o`z ornında qollawda, trafaretqa aylangan eski jol hám usıllardan jıraq boliwda hám basqa protsesslerd sáwlelenedi.

O`ziniń hám o`zgelerdiń pikirlerin, bul pikirlerdiń ras yaki o`tirik eknligin teksere biliwde hám bunda sáwlelengen pikirlerge, mashqalalı jaǵdaylarǵa baha bere biliwde aqildiń kritikalılıǵı áhmiyetli rol oynaydı. Oylawdiń kritikalılıǵın ob`ektiv hám sub`ektiv ráwishte ko`riwimizge boladı. Usı sipat insandı bahalaw, o`z-o`zin bahalaw siyaqlı oylawdiń individual o`zgeshelikleri menen baylanisli ráwishte júz beredi. Eger kritika aqılǵa muwapiq, áhmiyetli belgilerge, mashqalaniń túp mańızın tuwri ashiwda, ayrim waqıtlarda etalonǵa tiykarlanıp ámelge asırsa, bunday kritika ob`ektiv kritika delinedi. Egerde oylawdiń kritikligi sub`ektiv qátelerge, Ulıwma sub`ektivizmge awıp ketse, bunday jaǵday sub`ektiv kritika delinedi. Sub`ektiv kritika unamsız aqıbetlerge alıp keledi, sonday-aq insanlar ortasında ańlanılmaǵan jánjellerdi júzege kkeltirip shıǵaradı, eki shaxs ortasında kútilmegende kelispewshilik payda boladı. Biraq insandı oylawdiń kritikalılıǵı aqılǵa muwapiq ratsional tárizde júzege kelse, onda shaxs áhmiyetli sipat penen bayıydı dep ataw múmkin.

Maqset, mashqala hám waziypalar o`zge shaxslar tárepinen qoyılıp, tayar usıl hám qubilislarǵa tayanǵan halda o`zge insandı azlı-ko`p járdemi menen ámelge asırılıwı protsessinde bir az qatnasqan oylaw ǵárezsiz emes dep ataladı. Ǵárezsiz emes oylashi insanlar tayar o`nimlerdiń qulına aylanadı, rawajlanıwdan arqada qalıw qáwipi tuwıladı. Nátiyjede aqıl-zakawatlı insan bolıwdıń ornına; kelte oylawshi, aqılın isletpeytuǵın, itibarsız adam bolıp er jetedi. Demek, oylawdińǵárezsiz bolmawı rawajlanıwǵa tosiq bolıp, jeke shaxs ushın bolsa tragediya bolıwı múmkin.

Pikirdińǵárezsizligi onıń o`nimdarlıǵı menen úzliksiz baylanisqan. Eger insan tárepinen turaqlı waqıt ishinde belgili bir taraw ushın qimbatlı hám jańa pikirler, ideyalar, usınıslar jaratılǵan hámde teoriyalıq hám ámeliy waziypalar orınlanǵan bolsa, bunday insandı oylawı **o`nimli oylaw** dep ataladı. Demek, waqıt aralıǵında orınlanǵan jumıs ko`lemine hám sipatına aqılǵa muwapiq baha beriw oylaw o`nimdarlıǵınıń o`lshemi sipatında xızmet qıladı.

Oylawdiń iykemleskenligi degende mashqalani sheshiwde aldınnan dúzilgen reje sol waqıttaǵı protsesste máseleniń sheshiliw shártin qanaǵatlandırmay qalsa, teńbe-teńlikti joǵaltsa esh ekilenbesten elastik túrde o`zgerisler kirgiziwden ibarat pikir júritiw xızmetin ko`z aldımızǵa keltiriwimiz shárt. Pikirdiń operativ tárepten tezlik penen o`zgeritiriliwı hám tuwri baǵdarǵa jollap jiberiwden ibarat oylaw sipatı onıń iykemleskenligi deyiledi. Misali, talaba imtihan waqtında ideyani aldın naduris aytıp atırıp, birden o`ziniń qátesin ańlap durıs juwap bere baslawı siyaqlılar. Demek, oylawdiń usı sipatı pikirlerdi, xabarlardı tińlawshılardı qáte hám kemshiliksiz jetkerip beriw kepillenedi.

Oylawdiń tezligi qoyılǵan sorawǵa hám mashqalaǵa toliq juwap alınǵan waqıt penen belgilenedi. Onıń tezligi bir qatar sebeplerge, yaǵniy pikirler ushın zárúr materialdı tez yadqa túsire aliwǵa, sol waqıttaǵı baylanislardı tezligine, hár túrli sezimlerdiń barlıǵına, insanniń diqqatına, qızıǵıwına baylanisli boladı. Bunnan tisqari oylawdiń tezligi basqa sipatlarǵa-insanniń bilim saviyasına, pikirlew qábiletine, bar ko`nlikpe hám tájriybelerine de baylanisli ekenligi dálillengen. Juwmaqlap aytqanimızda, oylaw protsessleriniń tezligi hám protsesslerdiń belgili waqıt ishinde qánshelli nátiyje bergenligi menen bahalanadı.

Pikirlerdiń tezligi talabalar hám Oqıwshılardı zárúr psixologik qural bolıp xızmet etedi. Imtihan waqtında, seminar shınıǵıwlarında aktiv qatnasqan talaba albirap, iyelegen

bilimlerin waqtinsha umitip o`zin jo`galtip qoyadi. Orinsiz hám unamsiz emotsiyalar onin oyin tormozlap, nátiyesizlikke alip keledi, ya`gniy pikirdi bayan qiliwda inertlik payda qilip, so`ninan pútkilley tormozlaniw`ga aylanadi. Ayrim talabalar kerisinshe, imtihan paytinda biytaqatlanganda pikirleri tiniqlasadi. Júdá qatti biytaqatlaniw, kúshli sirtqi tásir nátiyesinde uyqida`gi ayirim neyronlar oyanip, funksiyasi tezlesip ketedi hám pikir tiniqlasiwi múmkin. Sonin ushin oqitiw protsessinde talaba hám Oqıwshılardıń aqiliy xizmetin duris bahalawda olardıń individual tipologik o`zgesheliklerin esapqa aliw maqsetke muwapıq.

Dunya júzi psixologlarınin ko`rsetpesine qara`ganda, joqarida analizlengen oylaw sipatlari olardıń tiykar`gi o`zgesheligi menen úzliksiz baylanisli. Oylawdin tiykar`gi hám eńáhmıyetli belgisi, o`zgesheligi bul materialliq qubılislarda`gi áhmıyetli táreplerin ajralıp `gáressiz túrde jańa mazmundagi Ulıwma liqti keltirip shı`gariw. Insan ápwayi nárseler haqqında pikir júrgizgende de olardıń sirtqi belgileri menen shegaralanıp qalmaydı, bálkim hádiyselerdin mazmunin ashıw`ga umtiladi, ápwayi turmis haqqında`gi Ulıwma nizamliqlardi jaratiw`ga háreket etedi. So`zsiz, insan oylari ele izlenbegen, toliq paydalanılma`gan zapas hám imkaniyatlarga iye. Oylaw psizologiyasınıń tiykar`gi wazıypasi mine usi zapaslardi toliq ashıw pán-texnika rawajitoliq ashıw pán-texnika rawaji intensivlewden ibarat. Sebebi hár qanday ashiliwlar, jańaliq, rawajlaniw insan aqıl-zakawatınıń nátiyesi esaplanadi. Sonliqtan da pán hám texnikanıń rawajlaniwi adamtaniw pániniń rawajlaniwına ko`p tárepten baylanisli.

Oylawdin individual o`zgeshelikleri hám rawajlaniwi.

Insanlar pikirlew xizmetindegi individual pariqlar oylawdin tekseriwsheńligi, oylawdin keńligi, tereńligi hám `gáressizligi, pikirdin iyiliwsheńligi, aqildin sho`lkemlestiriwsheńligi hám kritikligi, logikalıq, dálillengenligi hám do`retiwshilik siyaqli sipatlarda ko`riniwi múmkin.

Aqildin pisiqligi-ol yaki bul hádiyseni áhmıyetke iye múnásibetlerde hár tárepleme biliwge umtiliw; oylaw **keńligi**-bul sorawdi bir pútin, sonin menen birge zárúr bol`gan o`zgesheliklerdi shette qaldırmay qamrap aliw qábileti. Oylaw keńligi insan ko`z-qarasi hám hár bir hádiyseni basqa hádiyseler menen túrli baylanislarda ko`rip shı`giw qábiletine aytiladi. Oylawdin **tereńligi** quramali sorawlar mazmunin asha biliw, tiykar`gi ja`gdaydi ekinshi dárejeliilerden, zárúrlikti tosinnan bolatu`gin nárselerden ajrata aliw ko`nlikpesine aytiladi. Oylaw tereńligine qarama-qarsi sipat bolıp húkim hám sheshimlerdin júzeki boliwi esaplanadi, bunda adam mayda-shúydelerge itibar qaratıp, tiykar`gisin ko`rmeydi. Oylawdin **`gáressizligi** insannin jańa wazıypalardi al`ga súriwi hám basqalardin járdeminen paydalanbastan olardıń sheshimin tabiw ko`nlikpesi menen xarakterlenedi. Pikirdin **iyiliwsheńligi** máselelerdi sheshiwde aldınnan qollanıp kiyatır`gan usıllardin tásirinen sirtta boliwda, ja`gday o`zgergende háreketlerdi tez o`zgerttiriw ko`nlikpesinde ko`rinedi. Oylawdin **tezligi**-insannin jańa ja`gdaylarda o`zin jo`galtıp qoymasligi, oylap soń duris qarar qabil etiw qábileti. Aqildin o`tkirligin insannin oylanbastan mäseleni bir tárepleme ko`rip, qarar qiliw`ga ası`giwi, anıqlap oylanbastan juwap beriwdegi ası`gisliqtan pariqlaw kerek. Aqildin **kritikligi** bunda insan o`ziniń hám basqalardin pikirlerin ob`ektiv bahalawi, ko`rip shı`gilatu`gin nizamlar hám sheshimlerdi izbe-izlik penen hár tárepleme tekserip shı`giw ko`nlikpesi. Oylawdin **logikaliligi** uzertlenip atır`gan ob`ektin barliq áhmıyetli táreplerin esapqa al`gan halda oy-pikirlerdin izbe-izligine qatańamel qiliw qábileti. Oylawdin **dálillengenligi**-zárúr waqıtta húkim hám juwmaqlardin durisligin bildiriwshi dálliller, qa`giydalardan paydalanıw qábileti. Aqildin **do`retiwsheńligi**-do`retiwshilik oylaw`ga bol`gan qábilet. Oylawdin unamsiz

tárepi onıń**rigidligi**-hádiyseniń mazmunına qaraǵanda haqıyqiy bolmaǵan múnásibet, emotsiyalarǵa ko`birek erk beriw, birdey baha beriwge úyrenip qalıw esaplanadı.

Oylawdıń qáliplesiwi hám rawajlanıwında bir neshe basqıshlardı ajratıp ko`rsetiw múmkin. Házirgi waqıttaǵı oylaw rawajlanıw basqıshların bo`lip qaraǵanımızda ko`binese insan oyınıń rawajlanıwınıń**dáslepki basqışı**Ulıwma lastiriw menen baylanisli eknligi ko`rsetiledi. Bunda balanıń birinshi Ulıwma lastiriwları**ámeliy** xizmetten ajralmaydı, bul balanıń o`z-ara uqsas figuralar menen orinlaytuǵın birdey háreketlerinde o`z ko`rinisin tapqan. Bul háreket bala o`miriniń dáslepki jıldıń aqırına kelip ko`rinip baslaydı. Zatlardıń ayırıqsha qásiyetlerin bilgen eki jasar bala belgili **ámeliy máselelerdi** sheshe aladı. Tap sonday, bir jas **úsh** aylıq bala zatlar salınǵan awır qutını ornınan qozǵaw ushin zatlardıń yarımın alıp taslaydı, soń **zárúr** háreketti **ámelge** asıradı.

Bala oyi rawajlanıwınıń**keyingi** basqışı so`ylewdi úyreniw menen baylanisli. Balanıń bilip alǵan so`zleri oǵan Ulıwma lastiriwdi**ámelge** asiriwda tayanish boladı. Olar tez arada bala ushin Ulıwma **mániske** iye bolıp, bir zattan ekinshisine **ańsat** ko`shedi. Biraq ko`p jaǵdaylarda zat hám qásiyetlerdiń qandayda bir ayırıqsha belgileri bala ushin sol zatlarǵa qarap qoyılatuǵın birinshi so`zler **mánisin** bildiredi. Tap sonday, ko`binese «alma» so`zi balalar tárepinen barlıq domalaq formanı yaqı qizil reńdegi zatlar menen salıstırıladı.

Bayan etilgen maǵlıwmatlar tiykarında mektepke shekemgi jastaǵı bala oylawınıń bir neshe **áhmiyetli** bolǵan o`zgesheliklerin aniqlawımız múmkin. Bala háreketlenip, pikir júritedi. Bala oylawına say bolan o`zgeshelik-oydıń aniqlıǵında **sáwlelenetuǵın** ko`rgizbelilik.

Bala mektep jasına jetkende olarda pikirlew imkaniyatlarınıń rawajlanıwı baqlanadı. Bul hádiyse jas o`zgeriwi menen birge, birinshi **náwbette**, mektepte **tálim** aliwda balasheshiwi **zárúr** bolǵan intellektual máseleler menen de baylanisli. Túsinikler payda bolıw protsessinde pikirlew operatsiyasınıń rawajlanıwı **júz** beredi. Mektep balanı analiz qiliwǵa, sintezlewge, Ulıwma lastiriwǵa **úyretedi**, induksiya hám deduksiyanı rawajlandıradı. Mektepti tamamlaganda adamda oylawdı rawajlandiriw imkaniyatı saqlanıp qaladı. Biraq bunday rawajlanıw dinamikası, baǵdarlanǵanlıǵı onıń tek **ǵana** o`zine baylanisli boladı. Házirgi kúnde **pán** oylawdı rawajlandiriw máselesine ayırıqsha itibar qaratqan. **Ámeliyatta** oylawdı rawajlandiriwdiń filogenetik, ontogenetik hám **tájriybe** baǵdarları bar. **Filogenetik baǵdar** insaniyat tariyxiy rawajlanıw protsessinde insan oyınıń rawajlanıwı hám quramalasıp bariwin **úyreniwdi** talap etedi. **Ontogenetik baǵdar** bir adam o`miriniń tiykarǵı basqıshlarınıń rawajlanıwı menen baylanisli. O`z **náwbetinde**, **tájriybe baǵdari** oylawdı tájriybede izertlew mashqalaları hám aqıldıń o`z aldına, jasalma sho`lkemlestirilgen shárayatlarda rawajlanıw imkaniti menen baylanisli.

Uqip. Adamnıń qanday da bir xızmetke uqibi bar ekeni tuwralı aytıwǵa ne tiykar bola aladı. Buǵan eki kórs etkish, xızmetti meńgeriw tezligi hám jetiskenliklerdiń sapası tiykar boladı. Egerde adam, birinshiden, qanday da bir xızmetti tez hám tabisli meńgerse, tiyisli uqıplardı hám kónligiwlerdi basqalarǵa qaraǵanda ańsat iyelep alsa, al, ekinshiden, ortasha dárejeden anaǵurlım joqarı jetiskenliklerge erisse, onı uqıplı dep esaplaydı.

Bul neden ǵárezli boladı. ne ushin basqa da barlıq teń jaǵdaylarda bir adamlar basqa bir adamlarǵa qaraǵanda qanday da bir xızmetti tezirek hám ańsatıraq meńgerip aladı jáne onda kó`birek tabislarǵa erisedi. Máselen hár bir xızmet adamnıń psixikalıq protsesslerine analizatorlardıń jumısına, tásir sheńlik tezligine, jeke kelbetiniń qásiyetlerine belgili bir talaplardı qoyatuǵında bolıp otıradı. Bir adamlar tiyisli sipatlarǵa iye boliwi, al basqa birewlerinde olar bosań rawajlangan boliwi itimal. Egerde adamlar tiyisli xızmetti talaplarına eń kó`p dárejede juwap beretuǵın jeke-psixologiyalıq o`zgesheliklerge iye bolsa, usı nárseniń o`zi olar usı xızmetke uqıplı degendi bildiredi.

Uqıplılıq - bul adamnıń usı xızmetti talaplarına juwap beretuǵın hám onı tabisli túrde orınlap shıǵıwınıń shárti bolatuǵın jeke-psixologiyalıq o`zgeshelikleri boladı.

Shaxstıń uqıpları hám zeyinleri. Ziyreklik haqqında tiykarǵı túsiniklerdi

belgilewde «uqıplılıq» túsiniginen kelip shıǵıw qolaylıraq. «Uqıplılıq»

túsiniginde onı praktikalıq aqıllı kontekstte qollanǵanda menińshe úsh qásiyet kiredi.

Birinshiden, uqıplılıq degen bir adamdı ekinshisinen o`zgeshelendiretuǵın jeke-psixologiyalıq ayırmashılıqlar kó`zde tutiladı, barlıq adamlar teńdey bolǵan qatnasta, qásiyetler haqqında is júrgen jerde hesh kim uqıplılıq haqqında so`z aytpaydı. **Ekinshiden,** Ulıwma barlıq jeke o`zgesheliklerdi uqıplılıq dep atamaydı, al tek *qanday da bir is-háreketti yamasa kó`plegen is-háreketlerdi* orınlawda tabisliliqqa qatnası barların názerde tutadı. Qızbalıq, uyańlıq, asıqpay háreket etiw siyaqlı ayırım adamlardıń jeke o`zgesheligi bolǵan qásiyetler uqıplılıq dep atalmaydı, sebebi qanday-da bir is-hárekettiń orınlaniwınıń tabisliliǵı shárti dep qaralmaydı.

Úshinshiden, «uqıplılıq» túsinigi sol adamda burınnan islep shıǵılǵan bilim, kó`nlikpe yamasa bilimnen ibarat emes. Biraz waqıtları ustaz Oqıwshisiniń jumısına kewli tolmaydı, al bul Oqıwshiniń bilimi basqa Oqıwshılardikinen kem emes, biraq ustaz basqa balalardıń usınsha bilimine de qanaatlanadı. O`z narazılıǵın ustaz bilayınsha túsiniredi, Oqıwshi jeterlishe shuǵıllanbay atır, eger ol kó`birek shuǵıllansa «usınday uqıpların diqqatqa alıp» ol bunnanda kó`birek bilimge iye bolar edi.

Bul misal, turmista uqıplılıq degenimizde ádette bar kó`nlikpe, bilim hám uqıplardan ibarat bolmaǵan, biraq bul bilim hám kó`plikpelerdi iyelewdiń ańsat hám tezligin kó`rs etedi.

Bizler uqıptı individtiń (jeke shaxstıń) tuwma múmkinshilikleri sipatında túsi ne almaymız, sebebi uqıptı biz «adamnıń jeke-psixologiyalıq o`zgesheligi» dep anıqlama berdik, al bul keyingisi bolsa o`z-o`zinen tuwma bola almaydı. Tek anatomo-fiziologiyalıq o`zgeshelikler ǵana yaǵniy uqıplardıń rawajlanıwı tiykarında jatırǵan tuwma bola aladı, uqıplardıń o`zi bolsa barlıq waqıtta rawajlanıw nátiyjesi boladı.

Solay etip, uqipti adamnıń tuwma o`zgesheligi sipatında túsiniǵı biykar etildi, biraq uqipti rawajlandırıwdıń ko`pshilik jaǵdaylarında bir neshe tuwma o`zgeshelikler bar ekenligin biz biykarlamaymız.

Ayırım waqıtları «tábiyǵıy», «tábiyattan berilgen» h.t.b so`zler menen bildiriletuǵın «tuwma» túsiniǵı-jiyi praktikalıq analizde uqip penen baylanıstırıladi.

Barlıq jaǵdaylarda bizler uqıplardıń o`ziniń tuwmalıǵın emes, al olardıń rawajlanıwınıń tiykarında jatırǵan zeyinlerdinázerde tutamız. Tuwma zeyinler haqqında so`z ete otırıp bizler násilden o`tetuǵın zeyinler haqqında aytpaymız. Bul eki túsinikti uqsaslıqta bar bolǵan káteshilikler júdá keń tarqalǵan. «Tuwma» so`zin aytıw, «násilden o`tken» degen so`zdi ayıtqan menen teń dep shamalaydı. Bul álbette qáte. O`ytkeni tuwılıwdan aldın jatırda rawajlanıw dáwiri bar. «Tuwmalıq» hám «tuwma» so`zleri psixologiyalıq ádebiyatta usı belgi qásiyet násilden o`tiw joli menen ata-babalarınan o`tken ekenligine haqıyqiy tiykar bolǵan jaǵdayda, bunda da tek ǵana bul qásiyet tárbiya yamasa úyretiw nátiyjesi emes ekenligin ko`rsetiwdi qálegende yamasa bul qásiyet organizmniń ayırım biologiyalıq hám fiziologiyalıq o`zgesheliklerine barıp taqalatıuǵınligin ko`rsetiwdi qálegende qollanıladi. Solay etip, «násilden o`tken» so`zi tek ǵana «tuwma» emes, al «biologiyalıq», «fiziologiyalıq» h.t.b. so`zlerdiń sinonimi boladi.

«Tuwma zeyinler» túsiniǵı hesh bir jaǵdayda da «násilden o`tken zeyinler» túsiniǵı menen bir mániste emes. Uqıplılıq o`z negizi boyınsha dinamikalıq túsiniq. Uqıplılıq tek hárekette, tek rawajlanıwda bar. Psixologiyalıq planda uqıplılıq haqqında, ol o`z rawajlanıwına shekem qalay jasawı haqqında, sonday-aq, o`z rawajlanıwın toqtatqan, o`ziniń tolıq rawajlanıwına jetkenligi haqqında aytip bolmaydı.

Absolyut esitiw balada dawis bálentligin biliw máselesine shekem uqip sipatında bolmaǵan. Buǵan shekem tek anatomo-fiziologiyalıq fakt sipatında zeyin bolǵan.

O`zine tán muzika uqıplılıǵı- absolyut esitiw dep ataladi, yaǵniy bunday uqipqa iye adam bálentliligi belgili bolǵan basqa dawislar menen salıstırmaq, ayırım dawislardıń bálentliligin bile aladi. Absolyut esitiwde «tuwma uqıplılıq» yaǵniy tiykarında tuwma zeyinler jatırǵan tipik misalın ko`riw ko`riwge tiykarlar bar. Biraq absolyut esitiw bolmaǵanda, basqa uqıplarǵa-salıstırmalı esitiw, tembrli esitiw h.t.b súyene otırıp basqa jaǵdaylarda absolyut esitiw tiykarında ámelge asırılatuǵın sonday bir uqipti islep shıǵıwdı ańlatadi. Dawis bálentligin biliwdıń psixologiyalıq mexanizmi eki jaǵdayda eki túrli boladi, biraq praktikalıq nátiyjeleri ayırım jaǵdaylarda birdey bolıwı itimal.

Sol waqıt yamasa dáwir de bul túsiniqlerge biraz o`zgerisler kiritedi. Misali «muzikalı talantlılıq» túsiniǵı bir dawisli muzikadan basqasın bilmegen xalıqlardikine salıstırǵanda bizler ushin basqasha mánige iye. Tariyxiy rawajlanıw muzikalıq talantlılıqtı o`zgertiwdi de ko`rsetedi.

Demek «talantlılıq» túsiniǵı oni jámiyetlik-miynet praktikasiniń konkret, tariyxiy rawajlanıp atırǵan forması menen o`z-ara baylanıspay mánige iye emes.

Jáne bir eńáhmiyetli jaǵdaydı atap o`temiz. Talantlılıqtan tabis emes, al usı tabisqa erisiw múmkinshiligi ǵárezli. Hátteki mäseleniń psixologiyalıq tárepi menen sheklene otırıp sonı aytip o`tiwimiz kerek, qálegen is-háreketke tabisli orınlaw ushin tek ǵana talantlılıq emes, al tiyisli ko`nlikpe hám uqıplılqlarǵa iye bolıw talap etiledi. Adam qanshelli fenomenal hám muzikalıq talantqa iye bolmasın, eger ol muzikaǵa oqımasa hám muzikalı is-háreket penen turaqlı túrde shuǵıllanbasa, ol opera dirijeri yamasa estrada pianisti funktsiyasın atqara almaydı.

To`mendegi eki jaǵday arasında úlken ayırmashılıq bar «bul adam o`z talantı menen minanday is-háreket túrlerin tabislıraq atqarıw múmkinshiligine iye» hám «bul adam o`z talantı menen minanday is-háreketke beyim». Talant is-háreketke tańlawdıń anıqlawshi

belgilewshi birden-bir faktori esaplanbaydi (al klassliq jámiyette ol ko`pshilikte Ulıwma saylaǵa tásir etpeydi), sonday-aq is-háreketti orinlawda tabisliliqti belgilewshi birden-bir faktor bolıp ta esaplanbaydi.

Uqiylılıq - bul adamnıń usı xızmettiń talaplarına juwap beretuǵın hám oni tabisli túrde orinlap shıǵıwınıń shárti bolatuǵın jeke-psixologiyalıq o`zgeshelikleri boladı.

Tábiyi, tuwma faktorlar uqiylardı rawajlandırıwda qanday da bir rol` atqaradı ma.

Ayırım ilimpazlar adam uqiylarınıń tuwma, tuqım quwıp kelip shıǵıwın moyınlaydı. Olar uqiylardıń túri de, olardıń tuwılǵan kúninen baslap aldın-ala belgilengen boladı, bul tábiyattıń o`zine tán sıylıǵı dep esaplaydı. Ilimiy psixologiya bul naduris ko`z-qarastı pútkilley biykarlaydı. Tálim-tárbiya beriw, adamnıń turmis hám xızmet shárayatlari onıń uqiyların aktiv túrde qalıplestiredi. Biraq bul, tábiyi, biologiyalıq faktorlar uqiylardıń qalıplesiw protsessinde Ulıwma hesh qanday rol` atqarmaydı, degendi bildirmeydi. Uqiylardı rawajlandırıwdıń bunday aldın-ala tábiyi shártlerin zeyin dep ataydı.

Zeyin-adamlar arasındaǵı jeke tábiyi ayirmashılıqlardı júzege keltiretuǵın miydiń, nerv sistemasiniń, analizatorlardıń geypara tábiyi anatomiyalıq-fiziologiyalıq o`zgeshelikleri boladı. Qolaylı zeyinler hám eń qolaylı turmis jáne xızmet sharayatlarında balanıń uqiyları, máselen, sazandelik, ádebıy ko`rkemlik-súwretlew, matematikalıq uqiyları oǵada erte qalıplesiwi hám oǵada tez rawajlanıp ketiwi itimal (al bul nárese geyde uqiylardıń tábiyi bolıp ko`riniwine alıp keledi) V.A.Motsart dáslepki muzikalıq p`esaların q-ń jasında do`rete basladı. Ataqlı súwretshi K.P.Bryullov 9 jasar shaǵında súwretshilik Akademiyasına Oqıwǵa kirdi, A.S.Pushkin 8 jasinan, N.A.Nekrasov 9 jasinan qıńńuq jaza basladı.

Uqiylardıń joqarı dárejede rawajlanıwın talant dep ataydı. Talant-bul bir jaǵınan, belgili bir xızmetti ayırıqsha tabisli, tvorchestvolıq túrde orinlawǵa múmkinshilik beretuǵın uqiylardıń, ekinshi jaǵınan, usı xızmetke beyimliktiń, oǵan degen o`zine tán zárúrliktiń, úshinshi jaǵınan, qatti miynet súygishliktiń hám tabanlılıqtiń eń qolaylı birigiwi boladı. talant tek ilim hám iskusstvo tarawında ǵana emes, al insannıń hárqanday xızmetinde júzege keliwi itimal. Sonlıqtan emlewshi vrach ta, muǵallım de maman rabochiy da talantlı bola aladı.

Tema boyınsha test tapsırmaları.

1. Este saqlaw – bul :

- a) aldın arttırılǵan bilimlerdi saqlaw;
- b) ámeliy xızmette ótmish tájiriybesinen paydalanıwdıń psixikalıq procesi;
- v) sezimler hám qabıl etiwlerge tiykarlanǵan insannıń tájiriybesin eslep qabıl etiw;
- g) insan ótmish tájiriybesin este saqlap qalıw, este saqlaw hám eslewdiń psixikalıq procesi.

2. Este saqlaw processleri:

- a) este saqlap qalıw, assotsiaciyalar, kóz qaraslar;
- b) este saqlap qalıw, este saqlaw, kóz qaraslar;
- v) este saqlap qalıw, este saqlaw, eslew, umıtw;
- g) este saqlap qalıw, kóz qaraslar, umıtw.

3. Este saqlawdıń háreket, emocional, obrazlı hám verbal este saqlawlarına bóliniwi ushın tiykar bolıp xızmet qıladı:

- a) jetekshi analizator;b) sáwlelendiriw predmeti;v) subekt aktivligi;g) xızmet túri.

4. Este saqlawdıń joqarı túri ... este saqlaw bolıp esaplanadı:

a) háreketli; b) obrazlı; v) emocional; g) verbal.

5. Materialdı este saqlap qalıw ańsat keshetuǵın jaǵday:

a) maqsetke erisiw shártine kirgizilgeninde;

b) xızmet tiykarǵı maqseti, mazmunına kirgeninde;

v) maqsetke erisiw usıllarına kirgizilgeninde;

g) erkin tártipte berilgeninde.

1. Oylaw protsessiniń mazmuni zat hám qubilislar ortasında ... baylanis hám múnásibetlerdi ornatiwdan ibarat.

a) sebepsiz; b) o`zgerisli; v) sebep-aqibet; g) oylaw mazmunına tiyisli bolmaǵan baylanislar.

2. Teoriyalıq hám empirik oylawdı soǵan ko`re pariqlaydı:

a) máselelerdiń tipine ko`re; b) Ulıwma lastiriwdiń o`zgesheligine ko`re;

v) sub`ekttiń aktivligine qarap; g) jetekshi analizatorlarǵa qarap.

3. Oylawdıń tiykarǵı operatsiyaları:

a) analiz, sintez, ko`z-qaras, húkimler;

b) salistiriw, analiz, sintez, Ulıwma lastiriw, bilim;

v) analiz, sintez, abstraksiyalaw, Ulıwma lastiriw, juwmaq;

g) salistiriw, analiz, sintez, abstraksiya, Ulıwma lastiriw, bo`listiriw (tasniflash), sistemalastiriw.

4. Oylawdıń logikalıq formaları-bul:

a) húkim, juwmaq, túsinik; b) húmim, analiz, sintez;

v) salistiriw, Ulıwma lastiriw, bilim; g) juwmaq, bo`listiriw, analogiya.

5. Oylawdıń ko`rgizbeli-háreketli, ko`rgizbeli-obrazli hám so`z-logikalıq bo`listiriwge bolǵan tiykar:

a) jetekshi analizatorlar; b) sáwlelendiriw denesi;

v) materiyanıń bar bolıw forması; g) sub`ekt aktivligi.

Tema. Xizmetniñ psixologiyalıq analizi.

Joba:

1. Xizmet haqqında túsiniq
2. Xizmetniñ strukturasi
3. Motiv hám motivatsiya
4. «Shaxs» túsiniğiniñ tarıyxı hám onı psixologiyalıq tárizde túsiniw.
5. Shaxs dúzilisinde biologiyalıq hám jámiyetlik salıstırmalıq mashqalası.
6. Shaxs haqqında psixologiyalıq teoriyalar.
7. Shaxs qalıpleleri hám rawajlanıwı

Tayanish túsiniqler: xizmet hám onıñ túrleri, xizmetniñ interiorizatsiyası hám eksteriorizatsiyası, motiv, motivatsiya, ko`nlikpe, tajiriybe, jetekshi xizmet.

Xizmet haqqında túsiniq. O`tken bapta insan o`z talapların qáaatlanâûðûw maqsetinde jedellik ko`rsetedi dep aytqan edik. Biraq bul qanaatlaniw barlıq waqıttada tek o`zleriniñ organikalıq talaplarınıñ tikkeley tásiiri astında háreket etiwshi haywanlardáğı siyaqlı, tikkeley xarakterge iye emes. Insanda bolsa, hátteki awqatqa bolğan talap siyaqlı tábiyy talap ta adamzat tárepinen tárbiyalap shıǵılğan, jámiyetlik tájiriybe tásirinde ámelge asiriladi.

«Ashlıq bul ashlıq, biraq pisen go`shti pishaq hám vilka menen jew, shiyki go`shti qol, tirnaq hám tis járdeminde jewdegi ashlıqtan pari qılad»`.

Egerde adam tek uyiqlap qalğan bolmasa, onıñ normal` túrdegi jaǵdayı- bul aktiv túrdegi, onıñ normal` túrdegi jaǵdayı- bul aktiv túrdegi, jigerlilik jaǵdayı boladi. Adam tiri eken, ol mudami háreket etedi, bir nársese isleydi, bir nársese menen shuǵıllanadi, oynaydi, miynet etedi, oqiydi, sport penen shuǵıllanadi, adamlar menen qatnas jasaydi h.t.b. Qullasi, ol aktivlilik sirtqi (is-háreket operatsiyalari, bulshiq etlerdiñ kúsh salıwi yamasa) ishki aktivlilik (bul psixikalıq aktivlilik bolip ol qilt etpey jatqan adamdi oylanǵanda, kitap oqıǵanda bir nárseni yadına túsirgende h.t.b. baqlanadi) ko`rsetedi. Biraq sirtqi hám ishki aktivlilikte tek shártli túrde ǵana ayrip taniwǵa boladi. Pikirdiñ jumisi hátte adam ko`zge ko`rinerlik aktivlilik jasalmağan jaǵdayda da so`ylewdi támiyinleytuǵın mikroháreketler (olardi esapqa alıwǵa boladi) menen baylanisli boladi, o`ytkeni, normal` túrdegi egerde adamniñ oylawı so`ylew formasında boladi. Sonliqtanda adamniñ hárqanday xizmeti bárqulla sirtqi háreket, bulshiq etlerdiñ háreketi menen baylanisli boladi.

Xizmet- bul adamniń zárúrlıkların hám máplerin qanaatlantırıw menen baylanisli bolǵan o`z aldına sanalı túrde qoyǵan maqsetlerine erisiwge, oǵan jámiyet hám mámleket tárepinen qoyılatuǵın talaplardı orınlawǵa baǵdarlanǵan aktivligi boladı.

Haywanlar ámelge asirip atırǵan háreketlerge bul termindi qollanıp bolmaydı. Adamniń is-háreketiniń haywanlardıń is-hárektinen o`zgesheligi sonnan ibarat, haywanlar tábiyatqa maslasadı, al adam bolsa o`ziniń is-háreketi protsessinde o`z talapların qanaatlantırıw ushin qorshaǵan ortalıqtı o`zgertip jiberedi.

Adam is-háreketiniń nátiyjesi qanday da bir jámiyetlik yamasa sanalı xarakterge iye belgili o`nim boladı. Adam o`zi islegeniniń ko`pshilik bo`legen o`zi ushin emes, jámiyet ushin isleydi.

Xizmetsiz adamniń turmisi múmkin bolmay qaladı. Xizmet protsesinde adam do`gerek átiraptaǵı dúnyanı bilip aladı. Xizmet adam turmisiniń materiallıq sharaytların do`retdi. Xizmet protsesinde ruxiy o`nimler: ilim, ádebiyat, muzika. Adamniń xizmeti onıń o`zin jigerliligini, xarakterin uqıpların qalıplestiredi hám o`zgertedi.

Adamniń xizmeti haywanatlardıń qılıǵı hátte anaǵurlım quramalı bolsa da olardıń qılıǵına printsiptal` túrde ayırılıp turadı.

- Birinshiden, adamniń xizmeti sanalı xarakterge iye boladı, adam oǵan erisiwdiń maqseti hám usılların ańǵıradı, nátiyjesin aldın ala boljay biledi.

- Ekinshiden adamniń xizmeti miynet quralların soǵıw, jumsaw hám saqlaw menen baylanisli boladı.

- Úshinshiden, adamniń xizmeti jámsiyetlilik xarakterge iye boladı, ol kollektivtiń o`zinde hám kollektiv ushin ámelge asiriladı.

Adam xizmetiniń zárúrlı shártleri- bul psixikalıq protsessler boladı. Olar, bir jaǵınan adamniń hárqanday xizmetiniń buljımaytuǵın minezlemesi boladı, bala oynap, mektep Oqıwshisi oqıp, adam miynet etip atırsa da-xizmettiń barlıq túri barqulla diqqat, zeyin, ilgirlik, yad, oylaw, qıyal etiw menen ajıralmas baylanisli boladı, al olarsız adamniń heshqanday xizmeti ámelge asiwi múmkin emes. Ekinshi jaǵınan psixikalıq protsessler xizmette júzege keledi, qalıpleseıdi hám tártipke salınadı. Psixikalıq protsesslerdiń hám adam xizmetiniń arasındaǵı o`z-ara baylanis usılayınsha ámelge asiriladı.

Xizmettiń stukturasi. Ádette xizmetti onıń stukturasi (sostavi) ko`z-qarasında alıp qaraydı. Bárinen de burın xizmettiń maqsetlerin hám sebeplerin ayırıp shıǵaradı.

Adamniń hárqanday xizmeti ol o`z aldına qoyatuǵın maqsetleri, wazıypaları menen belgilenedi. Maqset joq jerde xizmet te bolmaydı. Xizmet adamdı anaw yamasa minaw maqsetti o`z aldına qoyıwǵa jáne oǵan erisiw ushin xizmetti sho`lkemlestiriwge iytirmelegen belgili bir motivlerden, sebeplerden kelip shıǵadı.

Máqset degenimiz- bul adam sonıń ushin háreket etetuǵın nárese boladı: motiv degenimiz- bul adam ne sebepten xizmet etip atırǵanlıǵı boladı. Mine usı ko`z-qarasınızdı med. intitutaǵı Oqıwınızǵa alıp qarańız. Siziń maqsetiniń qanday, bul onı tabisli túrde tamamlaw hám shıpakerlik kásipti iyelip aliw. Al siz ne sebepten oqıy basladıńız, ne sebepten med. instituti tamamlawdı o`z aldınızǵa maqset etip qoydıńız. Dárhál siziń yadıńızǵa sizdi usı sheshimge iytirmelegen motivler túseıdi.

Ádette adamniń xizmeti tek ǵana qanday da bir motiv hám bir ǵana maqset penen emes, al eń jaqın jáne bargan sayın Ulıwma sip hám uzaqlasa beretuǵın maqsetler menen motivlerdiń pútın bir sistemasi menen belgilenedi. Máselen siz mine usı

sabaqlıqtı úyrenip otırsız. Eń jaqın maqset- usı baptıń mazmunın o`zdestiri aliw boladı. Al onıń izin ala anaǵurlım alıs maqset- psixologiyani jaqsı bilip aliw turadı. Adamnıń tek ǵana eń jaqın perspektivalardı emes, al alısların da ko`re biliwi áhmiyetli boladı- bul nársese oǵan qiyınshılıqlarǵa qarsı gúres júrgiziwde, hám tosqańlıqlardı jeńip shıǵıwdı kúsh baǵıshlaydı, al aralıq nátiyje erisiw adamdı alǵan baǵıttan qaytarmaydı.

Xızmetti motivatsiya dárejesine qaray da motivler jámiyetlik yamasa attan anıq tar jeke xarakterge iye bolıwına qaray da bahalanadı. Jaqsı tárbiya ko`rgen adamda jámiyetlik motivler jeke mánige iye boladı, onıń o`ziniń de jeke isi bolıp qaladı.

Kúshli sezimlerdiń, ko`binese kúshli tásiyir jasaytuǵın qozdırıwshılardıń usınday jete ańǵarılmaǵanlıǵı, túsiniلمegen háreketlerdi *impul`siv* háreketler dep ataydı.

Háreketlerdi praktikalıq hám aqıl háreketleri dep ayıradı. Olar o`z-ara tigiz baylanısqa boladı. Praktikalıq háreketler (zatlardı manipulyatsiyalaw, konstruktivlik háreketler, mektep qasında islenetuǵın háreketler) bilip aliw xızmetinde (zeyin ilǵirlikte hám oylawda) úlken áhmiyetke teń.

Adamnıń háreketleri *so`ylew xızmetinen ajıralmaǵan* halda boladı. So`ylew xızmeti, so`z (sonıń ishinde ishki so`ylew ishten aytiwda) adamnıń minez-qulqın hám xızmetin tártipke saladı, oǵan o`z háreketlerin ańǵariwda, háreketniń wazıypaların so`z benen bildiriwde hám onıń planın belgilewde, háreketniń xarakterin o`zgertiwde, jol qoyılǵan qátelerdi dúzetiwde járdem beredi.

Hárqanday xızmet mina to`mendegi komponentlerdi (sostav bo`leklerdi, zvenolardı, basqıshlardı) ajratıp shıǵariwǵa boladı: *maqsetti alǵa qoyiw* (konkret wazıypanı anıq túsiniw aliw) basqıshı, *jumisti planslatiriw basqıshı*: háreket jasawdıń eń aqılǵa uǵras usilin tańlap aliw, egerde zárúr bolıp qalǵan jaǵdayda aǵımdaǵı qadaǵalaw hám xızmetti qayta quriw menen bir waqıtta júrgiziletuǵın *xızmetti orınlaw, ámelge asiriw basqıshı*: bunnan soń egerde olar bar bolsa nátiyjelerdi tekseriw, qátelerdi dúzetiw, alıǵan nátiyjelerdi planlastirilǵan nátiyjeler menen *salıstiriw, jumistiń juwmaǵın shıǵariw hám oni bahalaw júrgiziledi*.

Xızmetniń túrleri. Adamlardıń xızmeti ko`p túrli boladı, biraq sonda da onı negizgi úsh túrli: Oqıw, miynet hám oyın túrlerine bo`liwge boladı. Geyde xızmetniń o`zine tán túri retinde sport xızmetin, sonday-aq o`z-ara qatnastı ayırıp shıǵaradı.

Xızmetniń negizgi túri retindegi miynetniń sońǵı nátiyjesi jámiyetlik paydalı o`nimdi do`retiw boladı.

Joqarı jámiyetlik qunlılıqtaǵı jańa, original túrdegi o`nimdi beriwshi texnikalıq oylap tabiwshiliq ko`rkem muzikalıq, ádebiy shıǵarmanı do`retiw, h.t. b xızmet tvorchestvolıq xızmet depte ataladı. Álbette, tvorchestvolıq xızmet uqıplardıń, oǵada tiyanaqlı, tereń bilimlerdiń, iske qushtarlıq penen qızıǵıwshılıqtıń bar bolıwın talap etedi. Bunnan tisqari tvorchestvolıq xızmet rawajlanǵan qiyal etiwdi talap etedi.

Tálim aliw- bul keń túrde bilimli bolıw hám bunnan bilayǵı miynet xızmeti ushin zárúrli bilimlerdi, uqıplardı hám ko`nligiwerdi iyelep aliwǵa baǵdarlanǵan xızmet boladı.

Tálim aliw, birinshiden, rawajlandırǵısh boladı. Nátiyjede mektep Oqıwshısı tek bilimlerge hám uqıplarǵa ǵana iye bolıp qalmastan, onda aktiv túrdegi, o`z betinshe tvorchestvolıq oylaw rawajlanadı, oy-o`risi keńeyedi, baqlawshılıǵı qalıplesedi, yadı hám diqqati jet`ilisip baradı.

Екиншиден, тәлім алиw тәрбиәләwшилиq xarakterine иye болadi, тәлім алиw protsesinde jeke adam qәлипlesedi, bir maqsetke бағдарланиwшилиq, qатаñлиq, о`z-ara jәрдем beriw siyaqli bahali qәsiyetler jўzege keledi.

Miynet xizmeti. Mekteptegi miynet тәліми balani miynet etiwge psixologiyaliq jaqtan tayarlaydi. Ol miynetniñ adam turmisindaғи аһmiyetin тўsinip, miynet quwanishin bilip aladi, onda miynet etiw tilegi hām uqibi, hўrmet etiwge тәрбиәalaydi.

Balalar oyini. Balalar turmisinda ayiriqsha ўlken аһmiyetke иye болadi. Oyin-tәрбиәlaw qurali. Oyin kollektivti do`retdi. Oyindaғи Ulıwma qisinsipalar, tinishsizlaniwlar balalardi biriktiredi. Oinda joldasliq sezimi, biri-birin о`z-ara quwatlaw тәрбиәalanadi.

Xizmetniñ тўrlerin analiz jasawdi juwmaqlay otirip, adam xizmetiniñ barliq тўrleri anaw yamasa minaw därejede so`ylew menen baylanisli ekenin atap ko`rsetiw lazim. Birinshiden xizmetti sanali тўrde тәрtipke saliw hām basqariw, oylaw, demek, so`ylew xizmeti arqali әmelge asiriladi ( basqasha etip aytqanda bul jerde xizmet ekinshi bir signal arqali тәрtipke salinadi). Ekinshiden, adamniñ xizmeti, qәde bolğaninday-aq, kollektivlik xarakterge иye болadi hām so`z (til) adamlardiñ о`z-ara qatnasiniñ, baylanisiniñ (kommunikatsiyasiniñ) qurali bolip xizmet etedi.

3. Motiv 81m motivatsiya tбсиниғи

Инсанны4 минез-8ўл3ында функционал т1рептен байланыслы бол2ан 3оз2алты7шы 81м бас3ары7шы т1реплери бар. Психологияда инсан минез-8ўл3ында2ы 3оз2алты7шы т1реплерди с67ретле7 81м тбсиндири7 ушын 3олланылату2ын тбсиндирмелер арасында мотиватсия 81м мотив тбсиниклери е4 18мийетли 81м тийкар болып есапланады.[1]

«Motivaciya» atamasы «motiv» атамасына 3ара2анда ке4рек тбсиникке ийе. «Motivaciya» sózi 81зирги заман психологиясында минез-8ўл3ты детерминатсияла7шы факторлар.Бу2ан, тийкарынан, мбт1жликлер, мотивлер, ма3сетлер, умтылыслар 81м бас3а к5пшилик) дизимин белгиле7ши81м минез-8ўл3 искерлиги м1лим д1режеде ұслап туры7шы, хошеметле7ши 8алат сыпатында екиленген м1ниде 3олланылады. Биз мотиватсия тбсинигин биринши м1ниде 3оллаймыз. Сондай 3ылып, **мотиватсия**ны инсан минез-8ўл3ы, оны4 келип шы2ы7ы, ж5нелиси 81м искерлигин тбсиндирип бери7ши психологик хarakterге ийе бол2ан себеплер жыйындысы сыпатында белгиле7 мбмким.²⁸[3]

Ш5лкемлестири7ши психологларды4 жумыс бери7шилерди мотиватсияла7 81мде б1мтликти т1минле7ге 81рекетлериндеги ж1рдемин к5рип шы2ы7дан алдын неге 81р 3андай жумышсы жо3ары стандарт й1ки 3ыйын ма3сетке ериси7и мбмкинлигин толы3 к5рип шы2амыз.

%си7 имканы бол2ан 81р 3андай исте 17метке умтылы7шы сиз билген адамды есле4. Енди оннан кемрек 81рекет 3ылып атыр2ан адамды есле4. Психолог Генри Мйуррей (1938) биринши адамны4 ериси7 мотиватсиясын т1жрийбе 81м пикирлерди ийеле7 ушын, сондай-а3 тезде жо3ары ериси7 ушын 18мийетли жетискенликлерге умтылысы сыпатында к5рсеткен.

Оларды4 Заттыйатлы2ы 81м реал 7азыйпаларды 1мелге асырылы7ы мбмкин, жо3ары д1режедеги мотиватсиялы адамлар к5п затлар2а ериседи. Intellect testти4 1%ни4 жо3арысында бол2ан 1528 калифорниялы балалар 5мири

²⁸ David G. Myers "Psychology" HopeCollegeHolland, Michigan 2010 y. p.-489

да7амында бйренилген. Нырыз жыл 5ткеннен со4 изертле7шилер к5брек 81м кемрек к1сиплик жетискенликлерди салыстыр2анда мотиватсион парыЗларды та7ды. Сол muvaffaqiyatliroqlar иззетталап, кбшке толы 81мде Заттыйатлы еди. Балалы2ында оларды4 актив шыны2ы7лары к5п бол2ан. Ер жетип атыр2анда к5п топарлар2а Затнас3ан 81м тамаша5йге Зара2анда спорт жарысларыны4 Затнасы7шысы бол2ан (Golmen,1980). Ы3тыдарлы балалар 31бийлетли бйрени7шилер. Т1жрийбеси к5плер matonatli атЗары7шылар.

Орта мектеп 81м университет студентлери биргеликте жұмыс алып бар2анда 5злестири7, davomat 81м абрай ушын интизамлы интеллекттен к5ре жоЗары к5рсеткишке ийе бол2ан. Буйымлар, пикирлер 81м адамларды ийеле7, жоЗары стандарт3а ериси7 ушын “Интизам таланттан бстин” деген шешимге келди изертле7шилер.

Anjela Dakvort 81м Martin Seligman не ушын 3ыз балалар олар менен бирдей 31билеттеги ер балалар2а к5ре мектепте жоЗары ба8а алы7ларын тбсиндиреди (2005,2006).

Бираз интизам 31бийлетти жетилистиреди. Оларды4 20-жыллар басында топ-скрипкашылар озыты7шы болы7 нийетинде бас3а скрипкашы студентлерден еки м1рте к5п –10000саат топла2ан(Erikson 81м b., 2001,2006,2007). Экономика бойынша Нобел лауреаты психолог Gerbert Saymon(1998)ды4 изертле7леринен 10жыл 3а2ыйдасы деп атал2ан 3а2ыйда жбзеге келди: ж181н эксперт-класслары тара7ы бойынша он жылдан кем болма2ан 7а3ыт я2ный 81птесине 3ырыз саат, жылына ели7 81пте ислеген. :лкен алымлар, спортшылар 81м с67ретшилер бйренилгени аны3лан2анда оларды4 б1ршеси жоЗары мотивасийа2а 81м жеке интизам2а ийе, 5з ма3сетлерине ериси7 ушын кбнине саатлап 7а3ыт сарыпла72а тайар (Blum,1985). Бұл жар3ын жулдызлар тек 2ана 5зини4 т1кирарланбас таланты, б1лки кбнделикли интезамы менен да ажралып турады. ЖоЗары н1тийже gallon(4,5litr) ter менен бир шай 3асыз ил8амды араласпасындай сезиледи.²⁹[3]

Dakvort va Seligman аны3ла2анындай, жбд1 17метли адамларды 5зи Затары талантлы те4леслеринен да7жбреклик – ұза3 мбддетли ұллы ма3сетлерге сай жоЗары садызлылыз ажратып турады. Со2ан Зарамай интеллигент 3о4ыра7 сыпат egrilikdek пайда болады, б1лки же4ис емес. Бұл бизге 17мет шийки таланттан да к5п затты Замтып алы7ды а4латады. Соны4 ушын ш5лкемлестири7ши психологлар 1пи7айы жұмыста исле7ши 1пи7айы адамларды4 итибарын тарты7 81м motivaciya7 жолларын излемекте.

Минез-8ул3ты4 пайда болы7ы, да7амлылы2ы 81м тура3лылы2ы, ба2дарла7шылыз 81м г5зленген ма3сетке ерискеннен со4 тамамланы7ы, келешектеги 7а3ыйалар2а мейиллик, ажыратып алын2ан минез-8ул3 актыны4 у3саслы381м мазмун т1репинен бириккенлиги, н1тийжелигин асыры7 киби т1реплери motivacion т1рептен тбсиндирили7ин талап етеди.

«Неге?», «Не ушын?», «Не м13сетте?», «Нени4 есесине?», «Нәандай м1ниске ийе?» 81м бас3а усы тбрдеги сора7лар2а жу7ап изле7 motivaciya2а сай 1мелге асырылады.

Минез-8ул3ты4 31леген тбри ишки 81м сырт3ы себеплер менен тбсиндирили7и мбмкин. Биринши 8алатта тбсиндири7ди4 баслан2ыш 81м со42ы

²⁹PsychologyDavidG.MyersHopeCollegeHolland, Michigan2010 y. .492 p

jaǵdaylari sıpatında sub'ekt minez-8ul3ыны4 психологик т1реплери, екиншиден – сырт3ы 81м активлик шарайатта пайда болады. Бириншы жа2дайда **мотивлар, мбт1жликлер, м13сетлер, тилеклер, 3ызы2ы7шылы3лар** 81м т.б.лар, екиншисинде болса- жбзеге келген жа2дайдан келип шы33ан утыслар 8а33ында с5з етиледі. Гей 8алларда инсан minez-8ul3ын иштен аны3лап беретү2ын б1рше тийкарлар **шахс диспозисиялары** деп аталады. Сол 8ал2а му7апы3 р17иште диспозисион 81м 8алатлы мотивасиялар 8а33ында minez-8ul3ты детерминасыйала7ды4 ишки 81м сырт3ы аналоглары сыпатында с5з жбритиледи. Соны4 ушын инсанны4 31леген 81рекети еки т1реплеме' диспозатсион 81м 8алатлы детерминатсия сыпатында к5рип 5тиледі.

Диспозитсиялар 5з м1нисине к5ре мотивлер. **Mativ** motivaciýadan пары3лы р17иште , – бул minez – 3ул3 субъектини4 5зине тийисли бол2ан, оны4 м1лим бир 81рекетлерди 1мелге асыры7да иштен ийтермеле7ши тура3лы жеке ту7ындысы. Мотивти, сондай-а3, улы7маластырыл2ан к5ринисте к5пшилик диспозитсияларды а4лататү2ын тбсиник сыпатында белгиле7 мбмкин.

Бар бол2ан диспозитсиялардан е4 18мийетлиси **мбт1жликлер 31ле7лер** тбсиниги есапланады. Мбтажлик,31ле7 деп, инсан ямаса8ай7анны4 м1лим бир ш1раятларда олар2а нормал жаса7 81м ра7ажланы7ы ушын жетиспе7шилик жа2дайына айтлады. Мбт1жлик шахс жа2дайы сыпатында бзликсиз р17ште инсанда2ы организм(шахс) ушын жетиспе7шилик пенен байланысly бол2ан Занаатландырмаслы3 8исси менен байланысly

Инсан мбт1жликлерини4 тийкар2ы 31сийетлерине Занаатландыры7 кбши, пайда болы7ды4 да7амыйлы2ы81м усыллары киреди. Шахсты4 18мийетли мбт1жлиги, оны4 зат3а байланысly мазмұны, я2ыный,усы мбт1жлигин Зандыра алатү2ын материаллы3 81м м1на7ий м1денийат объектлерини4 жыйындысы.

Мбт1жлиликтен кейинги мотивацион 18мийетке ийе бол2ан тбсиник – бул **ма3сет**. Ма3сет деп, активлик пенен байланысly бол2ан, 18мийетли мбт1жликти Занаатландыратү2ын тиккелей а4ланы7шы н1тийжеге айтылады. Психологик жа3тан ма3сет сананы4 мотиватсиялы 3оздыры7шы мазмұны, ол инсан т1репинен искерликти4 тиккелей 81м жа3ын кбтилип атыр2ан н1тийжеси сыпатында тбсиниледи.

К5рип шы2ыл2ан мотивасийалы ту7ынды *dispoziciýalar (motivlar)*, мбт1жлиликлер 81м ма3сетлер инсан мотивасион тара7ыны4 тийкарын пайда ети7шилер болып есапланады.

Шахсты4 мотиватсион тара7ын ра7ажлан2анлы3 к5з-Зарастанке4лик, ийили7ше4лик 81м иерархийаластыры7 к5рсеткишлери бойынша ба8ала7 мбмкин. Мотиватсион тара7ды4 **ке4лиги** дегенде, д1режелрди4 81р биринде келтирилген дипозитсиялар, мбт1жлик 81м ма3стлер киби мотиватсион белгелерди4 сыпат т1рептен 81р тбрлиги тбсиниледи адамда тбрли мотивлер, мбт1жликлер 81м ма3сетлер Заншелли к5п болса, оны4 мотиватсион тара7ы да соншелли ра7ажлан2ан есапланады.

Мотиватсион тара7ды4 **ийили7ше4лиги** мотиватсия протсессин т5мендегише характерлейди: жо3ары д1режедеги мотиватсион мейлини4Занаатландырылы7ы ушын т5мен д1режедеги 81р тбрли мотиватсион мейиллерЗаншелли к5бирек Золланыл2ан жа2дайда мотивасион тара7 да соншлли д1режеде ийили7ше4

болады. Máselen, bir individ ушын билим алы72а бол2ан мбт1жлик тек телевидение, радио 81м кино есабына Занаатландырылса, бас3асы ушын та сондай мбт1жлигин Занаатландырату2ын затлар тбрли китаптар, д1бирлик басас5з, адамлар менен байланыс есаланады. Keyingi jaǵdayda motivacion тара7 ийили7ше4рек болып есаланады.

Ыерархияластырыл2анлы3- бул 5з алдына мотивасион тара7да2ы 81р бир дбзили7 д1режесини4 31сийети. Бирдей диспозисиялар (мотивлер, ма3сетлер) бас3аларынан кбшлирек болы тез-тез айда болып турады; бас3алары кбшсизрек болады, 81м кемрек 18мийетлестириледі. М1лим д1режедеги мотивасион ту7ындыларды4 18мийетлестири7 кбши 81м chastotasidagi пары3лар к5п болса, мотивасион тара7ды4 иерархийаллан2анлы2ы да жо3ары болады.

Мотивлер, мбт1жликлер 81м ма3сетлерден тыс3ары, инсан минез-8ул3ы Зоздыры7шылары сыатында, сондай-а3, 3ызы2ы7шылы3лар, м1селелер, тилеклер 81м ма3сетлер де к5рип шы2ылады. Нызы2ы7 деп, били7 31сийетине ийе бол2ан, ту7рыдан-ту7ры бирдей, сол 7а3ытта 18мийетли бол2ан мбт1жлик пенен байланыспа2ан, б5лек мотивасион жа2дай2а айтылады. М1селе м1лим ма3сетке ериси7ге ж5нелтирилген 81рекетлерди орынла7да организм же4ип 5ти7и з1рбр бол2ан тосы3лар2а дус келгенде пайда болады. **Тилеклер 81м ма3сетлер-** бул тезде жбз беретү2ын 81м к5бинесе бир-бирин алмастыры турату2ын, 81рекетти орынла7 шарайатларыны4 5згери7лерине жу7ап беретү2ын мотивасион sub'ektiv jaǵday.[2]

Инсан минез-8ул3ы мотивасиасы саналы 81м санасыз болы7ы мбмкин. Бул инсан минез-8ул3ын бас3арату2ын айрым мбт1жлик 81м ма3сетлер инсан т1репинен а4ланы7ын, ал бас3аларыны4 болса а4ланба7ын билдиреди.

Сондай етип, мотивлер а4лан2ан й1ки а4ланба2ан болы7ы мбмкин. Шахс

Тбрли к1сип ийелери

4. Motivlardin` tu`rleri

искерлигимотивлерим бйрени7де мотивлер характерин били7 81м оларды озгерти7 м1селеси 18мийетке ийе. Сондай мотивлерден

бири 81р тбрли искерликтара7лерында 17метке ериси7 мотиви болып, бундай теорийаны4 тийкаршылары америкалы алым D. Makklelland, D. Atkinson 81м немис алымы X. Хекхаузенлер есапланады. Оларды4 пикиринше, адамда тбрли жұмысларды орынланы7ын т1минле7ши тийкарынан еки тбрдеги мотив бар: **17метке ериси7 мотиви** 81мде **17метсизликлерден Зашы7 мотиви**. Адамлар да ол ямаса бул искерликлергекириси7де Зайсы мотивке ж5нелтирили7ине Зарай пары3 3ылады. Máselen, тек 17мет мотиви менен ислейтинлер алдыннан исеним менен сондай жұмыс баслайды, Зандай жол менен болса да же4иске ериси7 оларды4 е4 жо3ар2ы ма3сети болады. Олар еле жұмыс басламай тұрып, же4исти кбтеди 81м сондай исти 1мелге асырса, адамлар оларды4 б1рше 81рекетлерин ма3улла7ларын биледи. Бул жолда олар тек 5з кбш 81м имканийатларын, б1лки б1рше сырт3ы имканиятлар- таныс-билислер, Заржы киби факторлардан да пайдаланады.[1]

Бас3аша минез-8ул3ты 17метсизликтен Зашы7 мотивине тайан2ан шахсларда ушраты7 мбмкин. М1селен, олар бириншиден ма3та7лы, жұмысты басла7дан алдын не болса да 17метсизликке ушрама7ды ойлайды. Сол себепли оларда

к5бирек исенимсизлик, же4иске ериси7ге исенимсизлик, пессимизмге жа2дай ушырасады. Соны4 ушын болса керек, а3ыр-а3ыбет олар б1рибир 17метсизликке ушырап, «%зи 8еш 17метим жбриспеген адамман-да» деген шешимге келеди. Егер биринши топарда2ы шахслар бир жумысты 17метли тамамла2аннан со4, к5тери4ки ру8 пенен екинши жумыс3а кириссе, екинши топар 71киллери 81р Зандай жумысты жу7ма3ла2аннан со4, оны4 н1тийжесиннен qat'iy nazar, ру7хый тбскинликке тбсип Залады 81м 3ыйналы7 сезими менен бас3а жумыс3а кириседи. Бул жерде **талапша4лыз** деген сыпатты4 орны блкен. Егер 17метке ж5нелтирилген шахсларды4 5зине 3ойыл2ан талаптар д1режеси де жоЗары болса, екинши топар 71киллерини4 талаптары керисинше п1с болады. Буннан тысЗары 81р биримиздеги 5зимизге реал 31бийлетлер 8а33ында2ы пикирлеримиз де усы мотивлерди4 искерликти4 орнына т1сир к5рсетеди. М1селен, 5зиндеги 31бийлетке исенген адам 81тте 17метсизликке ушыраса да, оншелли тбскинликке тбспейди, келеси сапар 81ммеси жа3сы болы7ына исенеди. %зине исенбейтин адам 5зине берилген кишкене ескерти7 ямаса Зарала7 да жбд1 блкен ру7хый азап пенен Зай2ырып бастан кеширеди. Оны4 ушын да шахсты4 ол яки бул шарайатта Зай2уры7 сыпаты да м1лим м1ниде мотивлер харектерин белгилейди.³⁰

Сондай етип, мотивлар дбзими тиккелей шахсты4 мийнетке, адамлар2а 81м 5з-5зине Затнасларда келип шы2ады 81м оны4 харектерлик 31сийетлерин де белгилейди.

Оны4 81р биримизде реал ш1рт-шарайатларда к5зге к5рини7ин Зандайда бир жу7апкершиликли жумыс алдында 5зимизди туты7ымыз 81м 17метлерге ериси7имиз менен ба8ала72а болады. М1селен, жу7акершиликли имти8ан тасыры7 просессин алайы3. Айрым талабалар имти8ан алдыннан Затты Зай2ырады, 81тте Зор3ады да. Олар ушын имти8ан тасыры8 жбд1 блкен м1селе. БасЗалар болса бул шарайатты басы3лыз пенен бастан кеширип, ишинен т1ш7ишленип атыр2ан болса да, буны басЗалар2а сездирмейди. Ж1не бшинши топар 71киллери болса улы7ма арЗайын болып, сир1 да кбйибейди да. Т1бий, усы2ан с1йкес 8алда, 81р бир топар 71киллери жумысларыны4 же4иси 81мискерликти4т1сири 81р тбрли болады. Бу2ан 81р бир шахсты4 да7агерлик д1режесиде т1сир 3ылады. Да7агерлик д1режеси жоЗарыра3 бол2анлар билген-билмегенин д1лиле7ге 81рекет етсе, 1не сондай д1режеси п1слер бар билгенинде айтып бере алмайды, ж1не му21ллим менен тартыспайды да.

**«Shaxs»
tu'siniginin'tariyxıha'monıpsixologiy
aliqta'rizdetu'siniw.**

Shaxs túsinigi «júz», «jasalma súlder» sózlerinen kelip shıǵadı. Áyyemgiorıs tilinde«jasalma súlder» sózi «rol», yaǵnıy, adam basqaları menen qarım-qatnasta bolǵanındakiyip alatuǵın qanday da bir jámiyetlik nıqap mánisin ańlatatuǵın«rol»di

bildiretuǵın edi. Latınsha persone sózi de usı mánini ańlatadı. Per sonare – nıqap artınan sóylesiw. Áyyemgigrek, keyinshellı bolsa áyyemgi rim teatrlarında aktersahnaǵa ol yaki bul – jawız, qanxor, payǵambar, qahramon xarakterleri sızilǵan nıqapta shıǵatuǵın edi.

³⁰ David G. Myers "Psychology" HopeCollegeHolland, Michigan 2010 y. p.-497

Nıqaptıńboyawları jámiyetlik wazıypanı orınlaytuǵın, ol yamasa bul roldi atqarıp atırǵan insannıńmorallıq jaǵdaylarına bolǵan belgi edi.[2]

Áyyemgi Greciyada «shaxs» túsiniginetuwrı keletuǵın atama islep shıǵılmaǵan edi. Ózinińbiytákirartáǵdırine iye bolǵan shaxs haqqında Aflotun bilmeytuǵın edi, biliwdi de qálemes edi. Onıń ornın rolx iyellegen edi. Aristonniń «Jan haqqında» kitabı házirgi zaman psixologiyasına jol ashıp berdi.

Áyyemgi Rim aldıǵa qádem tasladı. Rim huquqtanıwilimindegrekshe bastıńjúz bólegin, sırtqı kórinis, bunnantısqarı, tragediyada daqatnasatuǵınatqarıwshını belgileytuǵınprosopon ornına, lotinsha persona sózi qollanıldı, bul sóz aldın, grekshe sózgeuqsap, tragediyadaǵı akterdiń roli hám nıqabın anglatatuǵın edi. Lekin, keyinshelli,óz aldına individtińatı sıpatında saqlanıp qaldı. Rim puqarası huquqiy hám diniy áwladlar ismi-familiyasın hám mülk iyesi sıpatında táriyiplenedi.

ShıǵıstaUlıwma basqasha jaǵday edi. Induizm hám buddizmde shaxs biykar etilip, tek ǵana «ózlik» qarsılıqsız tán alınadı.

K. Yungtıń psixoanaliz teoriyasına tiykarınan «shaxs» túsinigi adamnıńjámiyettesociallıq roli menen baylanıslı. Turmıslıq processteol jámiyetlik talaplarǵa tán ráwishte ózin tutıwınúyrenedi. Hár bir kasıp ushın,máselen, jámiyet aǵzasıtaǵıp júretuǵın belgili nıqapqa tán bolıp tabıladı. Shaxs xarakterdishólkemlestiriwshi bolıp esaplanbaydı, lekin onıń menen tıǵız baylanıslı bolıp, ishki «Men»nińqorgawshısı sıpatında xızmet júritedi.

Kóplegen tillerde bolǵanınday«ózlikti joq etiw» sóz dizbegi óziniń iyellep turgan ornın hám dárejesin joq etiwdi bildiredi.

Shıǵıs tillerinde (qıtay, yapon) shaxs túsinigi adamnıńjúzi menen emes, bálkimpútkil denesi menen baylanısadı. Evropa dástúrlerindejúz dene menen birgelikte úyreniledi, sebebi insan kelbetirolwhınıńtımsalı bolıp, qıtaylılar oyında bolsa «omirlik» túsinigine individtiń hám manawiy, hám deneli sıpatları kiredi.

Usınıń tiykarında, aldın basınan«shaxs» túsinigine belgili turmıslıqrollerdi atqarǵandaózine tán ekenligine iye bolatuǵın sırtqı, júzeki jámiyetlik obraz – qanday da bir «shaxs», átiráptaǵılarga qaratılǵan jámiyetlik júz betinińbelgisi kiritilgen edi.

Pedagogika, psixologiya hám filosofiyada shaxsqı uqsas kóplegenqarama-qarsı táriyipleri keltirilgen ilimiy túsinikti ushıratıw qıyın. Ataqlı psixologV.P. Zinchenko pikirine kóre: ««Insan » túsinigi menen tek «shaxs» túsinigi básekelesiw múmkin. Alım D.B. Elkonin ádebiyatlarda shaxstıńjigirmaǵa jaqın táriyipti kóripshıqqannan soń onıńózi shaxs emes ekenligine juwmaq shıǵardı.

baha túsinigin altın teńge yamasa qımbat bahalı qaǵazdıń fizikalıq-ximiyalıq quramın talıqlaw menen túsendiriw qıyınshılıq tuwdırǵanı sıyaqlı, filosof E.V. Ilenkovtıńjazıwı boyınsha, shaxs sırtın insan miyi ózgesheliklerine teńlestirip bolmaydı. Shaxs miy dúzilisi menen emes, balkim, insannıń insańǵa bolǵan jámiyetlik múnásiybetler sisteması menen belgilenedi.

Waqıya shaxs ózin «Ulıwma nátiyjeler» atın alǵan jámiyetlik áhmiyetke iye bolǵan nátiyjelerdiaratıwda anlaydı. Platon hám Spinoza, Betxoven hám Napoleon, Tolstoy hám Mikelandjelo – bunday, ádettegidey jaǵdaylardısıńdiretuǵın jámiyetlik áhmiyetke beyim bolǵan islerjıynaǵı bolǵan shaxslardı basqaları menen adastırıp jiberiw múmkin emes. Shaxslar kólemi, E.A. Ilenkovtıńádil pikirine qaray, tek olardı ǵana emes, basqaların da qızıqtıratuǵın ózleriniń xızmetler kólemi menen ólshenedi.

Jáne bir ataqlı filosof M.K. Mamardashvili tastıyıqlawınsha: «Shaxs – bul turmıs tárizi, onıń forması, omirdińóz aldına jaǵdayı, evolyusiyasınıńájayıptabılması. Shaxs – bul «tábiyattıńirijemisi». Usınday anıqlama bergen bolar edim. Onıńsáwlelendiriliwine

beyimliliği barlıq nárselerdi biliwge yamasa basqa joqarı belgilerge baylanıslı emes. Túsinińizshi, aqırı insanniń eńáhmıyetli jaratıwshılıǵı – bul júzege shıǵıw, ámelge asıw, júz beriw»³¹.

Psixologlar individtiń jámiyet turmısındaǵı aktiv qatnasıwshını shaxstıń tiykargı belgileri, dep esaplaydı. B.G. Ananew «shaxs» qa «jamiyettiń insańǵa onıń belgili tarixiy rawajlanıwı dáwirinde kórsetetuǵın kóplegen ekonomikalıq, siyasiy, huqıqıy, morallıq hám basqa tásirler obekti» sıpatında táriyip beredi. A.N. Leontev pikirine kóre, «shaxs insanniń sociallıq-tarixiy hám ontogenezdegi rawajlanıwınıń salıstırǵanda keshki ónimi bolıp esaplanadı. Shaxs ózlestirip alınǵan roller sisteması («rol» – bul qanday da bir jámiyetlik topar dúziliwinde belgili orındı iyellegen insanniń kútilgen minez-qulqına juwap beretuǵın dástúr; Bul insanniń jamiyet ómirindegi qatnasınıń dúziliske iye bolǵan usılı)». Shaxs rawajlanıwı individtiń sociallasıwı hám tarbiya tabıwı shárayatlarında ámelge asırıladı. Ulıwma psixologiyada kópshilik jaǵdaylarda shaxs sıpatında qandayda bir yadro, máni, individtiń túrli ruwxıy processlerin birlestiriwshi hám onıń xızmetine zárúrli izbe-izlik hám turaqlılıq baǵıshlaytuǵın jıyındı hám toplam baslanǵısh statya túsiniledi.

L.S. Vigotskiy jámiyetlik tájiriyesiz, onıń ishki islenbesiz, sońın ala onı jáne qayta islengen formada ishkeriden islep shıǵarmastan turıp, shaxstıń rawajlanıwı múmkin emesligi (interiorizaciya hám eksteriorizaciya nızamları) haqqında jazǵan edi.

Bul haqqında psixologlarǵa tariyx pániniń bazı bir paydalarıda qosıladı. G.S. Knabenniń kórsetiwin she, ««shaxs» insanniń jámiyet ómirindegi qatnası hám ómirde tutqan ornı kóz qarasınan insańǵa tán ózgeshelik». V.A. Shkuratov tómendegi definiciyanı keltiredi: «Shaxs jamiyet aǵzası hám xızmettegitiri jannıń sáwleleniwın jámiyetlik túrlerge ajratıw ... Shaxstı onıń jámiyetlik hám mádeniy sheńberi, kelip shıǵıwı, kasibi, óz tipi hám t.b.lardıń ózgesheliklerinen jıyınalıw múmkin».

Házirgi kúnde psixologiya shaxstı insanniń jámiyettegi turmısında qalıplesetuǵın jámiyetlik-psixologiyalıq jemisi sıpatında túsindiredi. Adam jámiyetlik tiri jan sıpatında basqa adamlar menen múnásiybetlerge kiriskeinde hám bul múnásiybetler onıń shaxsın qalıplestiretuǵın sheshiwshi principke aylanganında, ol jańa sıpatlarǵa iye boladı.

Shet el psixologiyasında insan shaxsı sıpatında barqarar belgiler jıyındısın shólkemlestiretuǵın temperament, sezgirlik, motivler, tájiriyeler, beyimlilik, túrli turmıslıq jaǵdaylarǵa beyimlesip atırǵanda mine usı insańǵa tán bolǵan pikirler aǵımı hám minez-qulqın belgilep beretuǵın manawiyat túsiniledi.

J. Godfrolanıń pikirinshe, shaxs Ulıwma jaǵdayda hám genetikalıq, hám jámiyetlik-madaniy tásirler menen belgilenedi. «Shaxs» túsiniǵi óz ishine tábiyiy qásiyetler (jınıs, temperament hám t.b.) tiykarında jámiyetlik ortalıq (shańaraq, mektep, «basqa áhmıyetliler») hám xızmet (oyın, biliw, miynet) penen aktiv óz ara tásirler procesinde payda bolǵan individke tán bolǵan jámiyetlik sıpatlar jıyındısın birlestiredi.

Insan shaxsı, keń tarqalǵan kóz qaralarǵa qarsı, 30-jasqa jetkenge shekem ózgermey qalmaydı. Mısal keltiretuǵın bolsaq, Kaliforniya Universitetiniń bir topar alımları 130 mıńnan artıq adamlardıń «Úlken Beslik» (hújdanlı, sheshimge keliw sheberligi, nevrotizm hám ekstravertlik) atı menen belgili shaxsıy sıpatların analiz qilǵan. Bul sıfatlar keypiyatqa baylanıslı emes, sonıń ushın jeterlishe isenimli túrde payda boladı. Adamlar jas ótiwi menen ómirlik táshwishlerdi tezde sheshiwge úyrenedi, ásirese, adamgershilikli hám mehriybanlı bolıwǵa umtıladı.

³¹ Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. М., 1990. Б.173.

Anıq bolıwınsha, hayallarda, erkeklerden parıqlı túrde, jas ótiwi menen nevroz jaǵdayları kemeyedi. Eki jınıs wákillerinde keń peyillik biraz kemeyedi. Alımlardıń pikirinshe, 20–30 jaslarda quramalı wazıypalardı orınlawda hám shólkemler dúziwde kómek beretuǵın hújdanlıqtıń kúsheyiwi baqlanadı. Bir sheshimge keliwge beyimlilik, kerisinshe, kópshilik jaǵdaylarda 30 jastan soń jarqın payda boladı.

Solay etip, filosoflar, tarıyxshılar, pedagoglar hám psixologlarda «shaxs» túsiniginiń hár túrli talıqlawları bar. Bizler bolsa, joqarıda kórsetip ótkenimizdey, R.S. Nemov tárepinen berilgen shaxstıń, pikirimizshe, jáne de anıq hám tolıq psixologiyalıq táriyiplewden paydalanamız.

2. Shaxs dúzilisi ha'm rawajlanıwı Shaxs tiykarın onıń dúzilisi quraydı, bul bolsa shaxstıń anıq miywesi sıpatında hár tárepleme salıstırmalı turaqlı baylanıs hám óz ara tásirge iye bolıwınan ibarat.. Psixologlar shaxs dúzilisi har túrli quramlıq bóleklerdi ajratadı. S.L. Rolbinshteyn temperament, xarakter, ılayıqlılarda; bilimler, tájiriyebeles hám kónlikpelerde; baǵdarlanǵanlıqta payda bolatuǵın individual-tipologiyalıq ózgesheliklerin kórsetip ótedi. A.G. Kovalev baǵdarlanǵanlıq, xarakter, imkaniyatlar hám shınıǵıwlar sistemasın ajratadı. M.I. Enikeev temperament, baǵdarlanǵanlıq, ılayıqlılıq hám xarakterdi sanap ótedi. Ataqlı psixolog K.K. Aflotunov baǵdarlanǵanlıq quramın, jámiyetlik tájiriyebe quramın, psixologiyalıq quramdı hám biologiyalıq tiykarlanǵan quramdı ajratıp kórsetedi.[2]

Solay bolsada, shaxs dúzilisi quramlıq bóleklerine ajratıwdaǵı qarama-qarsılıqlarǵa qaramay, alımlar óz jantasıwlarında jetekshi quram bólegi sıpatında *baǵdarlanǵanlıqtı* óz aldına ajratıp kórsetedi. Bul túsinik hár túrli, máselen, «ósiw suwreti tendensiyası (S.L. Rolbinshteyn), «máni bildiretuǵın motiv» (A.N. Leontev), «dominantlıq múnásiybeti» (V.N. Myasınnev), «tiykarǵı turmıshlıq baǵdarlanǵanlıq» (B.G. Ananew), «insan áhmiyetli kúshlerdi dinamikalıq tárizde shólkemlestiriw» (A.S. Preń ishvi) sıpatında analiz etiledi.

Bizlar ne ushın adam hárezetleri aktivleskenliginiń sebebin anıqlawda mıtájlikler áhmiyetiniń talıqlawın ótkeremiz, lekin bul belsendiliktiń aqıbetlerin biliw ushın onıń baǵdarlanǵanlıǵı ne menen belgilewin analiz qılıwımız lazım. *Baǵdarlanǵanlıq* dep, shaxs xızmetin baǵdarlawshı hám jeke jaǵdaylardan salıstırǵanda erkin bolǵan turaqlımotivler jıyındısına ayıladı. Máselen, Oqıwshı minez-qulqı anıq túrinde kórip shıǵılǵanında, onıń psixologiyası analizinde *turaqlı*motivlerdi anıqlaw zárúr. Mine usı jaǵdayda ǵana óspirimniń hárezeti tosattan emeligi yamasa nızamshılıqqa tiykarlanǵanlıǵına baha beriw, onıń tákirarlanıw imkaniyatların aldınnan kóre biliw, shaxs sıpatlarınıń bazı birewlerin sheshiw, basqalarınń rawajlanıwın bolsa xoshametlew múmkin. Motivler ol yaki bul dárejede *anlanǵan* yamasa Ulıwma *anlanbaǵan* bolıwı múmkin. Shaxs baǵdarlanǵanlıǵında tiykarǵı orındı anlanǵan motivler iyelleydi.[1]

Shaxs baǵdarlanǵanlıǵı baraqulla jámiyetlik belgilengen boladı hám tarbiya procesinde qalıpleseı. Baǵdarlanǵanlıq – bul shaxstıńózgesheliklerine aylanǵan hám háwes, qálew, umtılw, qızıǵıw, beyimlilik, ideal, dúnyaqaras, dıqqat-itibarsıyaqlı formalarda payda bolatuǵın beyimlesiwler. Bul formalardıń tiykarında *xızmet motivleri* jatadı.

Háwes – bul subekttiń ajratılmaǵan, anlanbaǵan yamasa jeterli túde anlanbaǵan mıtájliklerin belgilewshı ruwxıy jaǵday. *Qálew*xızmet motivisıpatında mıtájliktiń jeterli tárizde anıq anlanǵanlıǵı menen sawlelenedi. Bunda onıń obekti ǵana emes, balkim onı qanaatlandırıw jolları hám anlanadı. *Umtılıw* qálew dúzilisine erkli quramlıq bólek

qosılǵanında júzege keledi. *Qızıǵıw*– bul shaxstıń baǵdarlanǵanlıǵın xızmet maqsetlerin ańlaw menen tamiyinleytuǵın biliw mıtájligi sáwleleniwiniń arnawlı forması. Subektiv tárizde qızıǵıw obektin tereńirek úyreniw, ol haqqında kóbirek maǵlıwmatqa iye bolıw, onı túsiniw maqsetinde biliw procesine iye bolatuǵın unamlı emocional tonda payda boladı. Ádette, shaxs baǵdarlanǵanlıǵın belgilewshi qızıǵıwdıń qanaatlandırılıwı onıń sóniwine sebep bolmastan, onı ishten ozgerttiredi, bayıadı hám tereńlestiredi, biliw xızmetiniń joqarı dárejese talaplarına juwap beriwshi jańa qızıǵıwları oyatadı. *Dıqqat-itibar*– bul shaxstı óz qarasları, principleri, dúnyaqarasına muwapıq túrde háreket etiwge iytermeleytuǵın motivler sisteması. Dıqqat-itibar formasındaǵı mıtájlikler mazmunı – bul tábiyat hám jámiyet qorshap turǵan álem haqqındaǵı bilimler, olardı belgili bir tárizde ańlaw. Bul bilimler tartıplı hám ishten quralǵan qaraslar (filosofiyalıq, etika, estetika, tábiyiy-ilimiy) sistemasın payda etkeninde, olar insanniń *dúnyaqarası* sıpatında úyreniliwi múmkin. [2]

Shaxs *maylı* – bul aldingi tájiriyyede qalıplesken, obektti *belgili formada* qabıl etiw, túsiniw yamasa onıń menen háreket etiwge tayarlıq, beyimlilik.

Kópshilik beyimlesiwlerdiń aljasıw áhmiyeti, yamasa insan shaxsıy tájiriyyesindegi bazı bir faktlerden asıǵıs hám jeterlishe tiykarlanbaǵan halda shıǵarılǵan juwmaqlardıń nátiyjesi, yamasa *pikirlaw stereotiplerin* – belgili jámiyetlik toparada qabıl qılınǵan hár túrlilikke ajratılǵan pikirlerdi kritikasıw ózlestiriw nátiyjesi bolıp esaplanadı. Jámiyet turmısındaǵı hár túrli faktlerge (hádiyseler, adamlar hám basqaları) salıstırǵanda eskertiw ózgesheligine iye bolǵan beyimlesiwler *unamlı* hám *unamsız* bolıwı múmkin . Beyimlesiwler ol yamasa bul dárejede ańlanbaǵan bolıwı múmkin. Psixologiyalıq izertlewler tárepinen beyimlilik dúzilisi úsh quramlıq bólekke ajratıladı: *kognitiv* quramlıq bólegi insan biliwge hám qabıl etiwge tayar kórinis úlgisi bolıp esaplanadı; *emocional-bahalaw* quramlıq bólegi beyimlesiw obektine salıstırǵanda jaqtırmaw hám maqul kórmeslik jıyındısı; *minez-qulıq* quramlıq bólegi – beyimlilik obektine salıstırǵanda belgili bir túrde háreket qılıw, erk kúshin ámelge asırıw.

Psixologiya tariyxında shaxstıń psixologiyalıq zárúrligi haqqındaǵı kóz qaraslarǵa kóp márte ózgerisler kirgizilgen. Eń dáslep, shaxstı, ásirese, psixologiyalıq túsiniw sıpatında ańlawdıń zárúrligi menen baylanıslı teoriyalıq qıyınshılıqlardı sheshiwdiń eń isenimli quralı shaxstı psixologiyalıq waqıyalıq sıyaqlı shólkemlestiretuǵın quramlıq bóleklerin sanap ótiw bolıp esaplanadı. Bul jaǵdayda shaxs insan psixikasınıń sıpatları, qásiyetleri, qırraları, ózine tán ózgeshelikleriniń toplamı sıpatında júzege keledi. Mashqalaǵa bunday jantasıw A.V. Petrovskiy tárepinen «kollleksiya toplaw» dep atalǵan, bunda shaxs ózinde temperament, xarakter, qızıǵıwlar, ılayıqlı bolıwlar hám t.b.lardıń qırraların jámlestiriw qanday da bir úlkenlilik, kólemge aylanadı.

XX ásir 60-jıllardıń ortalarında shaxs Ulıwma dúzilisin úyreniw menen baylanıslı izertlewler ótkeriwge qaratılǵan háreketler baslap jiberildi. Bul baǵdarda shaxstı biosociallıq, tartıplı dúzilis sıpatında táriyiplengen K.K. Platonniń jantasıwı itibarǵa iye. Ol shaxs dúzilisin tómendegilerge ajratadı:

1. Baǵdarlanǵanlıq (pikirler, dúnyaqaras, beyimlesiwler, qálewler, qızıǵıwlar, ideallar sıyaqlı formalar) óz ishine aladı). Bul dúzilis ásten tarbiya jolı menen qalıplesedi.

2. Tájiriyye (tálim alıwda shaxsıy tájiriyye quralında arttırıp bolınǵan, lekin shaxstıń biologiyalıq hám hátte, genetikalıq belgilengen qásiyetleriniń sezilerli tásiiri astındaǵı bilimler, tájiriyyeler, kónlikpeler hám ádetlerin birlestiredi).

3. Sávlelendiriw túrli formalardıń individual ózgeshelikleri (seziw ,qabıl etiw, este saqlaw, oylaw, sezimler, tuyǵular, erk).

4. Biopsixik qásiyetler ózinde temperament ózgeshelikleri, shaxstıń jınıs hám jas ózgeshelikleri, patologik, organikalıq ózgerislerdi birlestiredi (7.1 keste 1).

Bul tórt quramlıq bólekke jáne eki quramlıq bólek jámlenedi: erkin quramlıq bólek bolıp esaplanbaytuǵın shaxstıń Ulıwma sıpatlarınan ibarat, tiykarǵı quramlıq bóleklerdiń hár biriniń ózgesheliklerinen quralǵan xarakter hám jobalar.[1]

Bunday jantasıwdıń tiykarǵı kemshiligi sonnan ibarat, shaxs Ulıwma dúzilisi onıń biologiyalıq hám jámiyetlik belgi, ózgeshelikleriniń jıyındısı sıpatında táriyiplenetuǵın edi. Nátiyjede shaxs psixologiyasında shaxstıń jámiyetlik hám biologiyalıq ózgeshelikler mashqalası tiykarǵı mashqalalardan biri bolıp qaldı. Lekin, negizinde, biologiyalıq ózgeshelikler insan shaxsı quramında sociallıqqa aylanadı.

XX ásir 70-jıllardıń aqırında shaxs mashqalasına dúzilisli jantasıw baǵdarı sistemalı jantasıwdı qollanıw tendensiyası menen almastı. Usı múnásiybet penen A.N. Leontev ideyaları óz aldına itibarǵa ılayıq. Onıń pikirinshe, shaxs, - bul insanniń jámiyetkegi ómiri nátiyjesinde júzege keletuǵın óz aldına túrdegi psixologiyalıq jemis. Hár túrli xızmetlerdiń birgelikte boysınıwı ontogenezde qalıplesetuǵın shaxstıń tiykarın jaratadı. Usı orında, A.N. Leontev kórsetip ótkenindey, shaxsqa tiyisli bolmaǵan, genetikalıq tárepinen belgilengen: dene dúzilisi, nerv sistemasınıń túri, temperament, biologiyalıq mıtajlıklar diń ósiw kúshi, affektivlik, tuwma ılayıqlılıqsıyaqlı, sonday-aq, arttırılǵan kónlikpe, bilim hám tájiriybeler, hámde, – kasiplik belgilerdi atap ótiw kerek. Onıń pikirinshe, sanap ótilgenler, insanniń individual qásiyetlerin quraydı.

Shaxs aldınǵı tájiriybeler menen bayıtılǵan individ emes. Individ ózgeshelikleri shaxs ózgesheliklerine aylanbaydı.

A.N. Leontev tárepinen belgilep berilgen shaxs mashqalasın úyreniwge Ulıwma jantasıw A.V. Petrovskiy hám V.A. Petrovskiylerdiń islerinde rawajlandırıldı. Olardıń pikirinshe, shaxs birgeliktegi xızmettiń hár bir qatnasıwshısı ortasında ornatılǵan mazmun-áhmiyeti, qadiriýatları quralındaǵı turaqlı shaxslararalıq baylanıslar sistemasında úyreniliwi múmkin. [1]

Bayan etilgenler shaxstı xızmet hám qarım-qatnasta júzege keletuǵın individual múnásiybetlerdiń (subekt – obekt – subektiv hám subekt – subekt – obektiv) turaqlı sistemasına salıstırǵanda subekt sıpatında úyreniw imkaniyatın beredi. A.V. Petrovskiy hám V.A. Petrovskiyler shaxs dúzilisini individtiń «júdá seziwi» sistemalı ózgesheligi sıpatında kórip shıǵadı. Shaxstı subektiv múnásiybetler sistemasında kórip shıǵıp, individ shaxsıy turmıs táriziniń túrdegi atributsiyasını (qosıp jazıw, belgilew) yamasa shaxs túsiniǵiniń túrli kóz qarasın ajratadı.

Kórip shıǵıwdıń *birinshi kóz qarası* – intraindivid shaxsıy atributsiya: shaxs subektiniń ózine tán bolǵan qásiyeti sıpatında túsindiriledi; shaxs individ turmıs táriziniń ishki ortalıqqa kiritilgen jaǵdayda boladı.

Ekinshi kóz qarası – shaxslararalıq baylanıslar ortalıǵı shaxstı anıqlaw hám barlıq tarawı bolıp xızmet etkeninde shaxstı túsiniw quralı sıpatındaǵı interindivid shaxsıy atributsiya.

Kórip shıǵıwdıń *úshinshi kóz qarası* – metaindivid shaxsıy atributsiya. Usı jaǵdayda individtiń óz xızmeti arqalı basqalarına kórsetetuǵın erkli yamasa erksiz tásiiri kózde tutıladı. Shaxsqa jańasha qaras penen qaraladı: onıń individ sıpatları qatarındaǵı áhmiyetli ózgesheliklerin tek ózinde emes, balkim basqa adamlardan da izlew usınıladı. Bunda shaxs basqalarda ideal tárizde kóz aldına keltiriliwi, olardıń ózge turmıs tárizi, onıń shaxs sıpatında óz aldına ketiwinde júzege keledi.

Bunday ideal kóz aldına keltiriwdińáhmiyeti – subekt xizmeti yamasa onıń birgeliktegi xizmetin júzege shıǵaratuǵın basqa adamnıń aqlıy hám affektiv-zárúrli tarawındaǵı real aktiv ózgerislerden ibarat. Bunday jaǵdayda gáp shaxstıń basqalarında óz ómirin dawam ettiriwi múmkin bolǵan aktiv process haqqında, basqalarında óziniń dawamıylıǵın kóre biliwi haqqında ketedi. Individ óliminen soń shaxs pu;tkilley joq bolıp ketpesten ózgeler ómiri menen dawamıylıǵın saqlap qaladı. A.S.Pushkin sózlerin eske alsaq: «Joq, pútkilley ómeymen ... dúnyada jalǵız bolsa da shayır qalmaǵanısha».

3.Shaxs du'zilisinde biologiyalıq ha'm ja'miyetlik salıstırmalılıq mashqalası

Insan shaxsındaǵı biologiyalıq hám jámiyetlik salıstırmalılıqlarmashqalası – házirgi zaman psixologiyasınıń oraylıq mashqalalarından biri. Psixologiya pániniń júzege keliwi hám rawajlanıwı procesinde «psixik», «jámiyetlik» hám «biologiyalıq» túsiniqler ortasındaǵı bar bolıwı múmkin bolǵan baylanıslar kórip shıǵıldı. Psixik rawajlanıw tolıq túrde biologiyalıq hám jámiyetlikten erkin bolǵan belgili bir process sıpatında, hám tek biologiyalıq yamasa tek jámiyetlik rawajlanıwdıń paydası sıpatında, yamasa olardıń intividke kórsetetuǵın parallel tásiriniń nátiyjesi sıpatında túsindirilgen edi. Solay etip, jámiyetlik, psixik hám biologiyalıq salıstırmalılıqtı hár túrli tariyiplewshi koncepsiyalardıń bir qanshasın ajratıw múmkin. [2]

Psixik rawajlanıwdıń ishki tásir nátiyjesinde júzege kelgenligin dáliylleytuǵın koncepsiyalar toparında psixik salıstırmalılıq biologiyalıq hám jámiyetlik salıstırıwlar menen baylanıslı bolmaǵan, óziniń ishki nızamlarına tolıq túrde boysınatuǵın hádiyse sıpatında úyreniledi. Bunda usı koncepsiyalar kóz qarasınan insan organizmine psixik xızmettiń qanday da bir «sıyımı» sıpatında orın ajratıladı. Bunday pikirlerdi bizler kóbirek psixik hádiyselerdiń diniy kelip shıǵıwın bildiretuǵın avtorlar jumıslarında ushıratamız.

Biologiyalıq koncepsiyalarda psixik salıstırıw organizm rawajlanıwınan keyin júz beretuǵın hádiyseniń sıızqlı funkciyası sıpatında úyreniledi. Bul koncepsiyalardı tiykarınan, insan qásiyetleri hám jaǵdayları, psixik processlerdiń barlıq ózgeshelikleri biologiyalıq dúzilistińózgeshelikleri menen belgilenedi, olardıń rawajlanıwı bolsa biologiyalıq nızamlarǵa boysınadı. Kóp jaǵdaylarda bul koncepsiyalarda psixik rawajlanıwdı túsindirip beriwde tiykarǵı biogenetikalıq nızam – rekapitulyasiya nızamı qollanıladı. Bul nızamǵa kóre, individ rawajlanıwı ózine tiyisli bolǵan túr evolyusiyasınıń tiykarǵı kórinislerinde ámelge asırıladı. Usı ashılıwdıń sáwleleniwi ruwxıyattıń tábiyatta erkin hádiyse sıpatında bar bolmaslıǵı, barlıq ruwxıy hádiyselerdi biologiyalıq (fiziologiyalıq) túsiniqler járdeminde tariyiplew yamasa túsindiriw múmkin ekenligi haqqındaǵı pikir bolıp esaplanadı. Bunday kóz qarastıń fiziologlar ortasında júdá keń tarqalǵanlıǵın óz aldına aytıp ótiw lazım. Máselen, I.P. Pavlov usı kóz qarastıń tárepdarı edi. [1]

Bir qatar jámiyetlik koncepsiyalar bar bolıp, olar da rekapitulyasiya ideyasınan kelip shıǵadı, lekin bunda ol ózgeshe tárizde payda boladı. Usı koncepsiyalarda individtiń konspektiv formada psixik rawajlanıwı jámiyet tarixiy rawajlanıwı, eń dáslep, manawiy turmıs, madeniyattıń rawajlanıwı processiniń tiykarǵı basqıshların ámelge asırıwı óz dáliyllewin tapqan.

Usıǵan uqsas koncepsiyalardıńáhmiyetin V. Shtern jáne de jarqın tárizde sáwlelengen. Ol usıǵan táliymatta rekapitulyasiya principi de haywanlar psixikası evolyusiyasın, hám jámiyet mánawiyatınıń rawajlanıwı tariyxın qamırıp aladı. Onıń jazıwınsha: «Insan individi gódeklik dáwiriniń birinshi aylarında qolaysız

sezimlerin üstünlüğü jaǵdayındaǵı ańlanbaǵan refleksli hám impulsli bar ekenligi menen sút emiziwshi basqışın iyelleydi; ekinshi yarım jıllıqta tutıw hám hár tárepleme biykar qılıw xızmetin rawajlandırıp, joqarı sút emiziwshi – maymıl dárejesine jetedi, hám eki jasta gewdeni tik tutup júriw hám sóylewdi iyellegennen sońaǵıwı insaniy jaǵdayǵa erisedi. Oyin hám erteklerin birinshi bes jıllıǵında ol áyyemgi xalıqlar basqışında turadı. Sońın ala mektepke Oqıwǵa kiriw, jámiyetlik bir pútinlikke belgili májbúriyatlar menen qatal túrde kirip baradı, - bul insannıń mámleket hám ekonomikalıq shojlkemlerge iye bolǵan mádeniyatqa aǵza bolıwınıń ontogenetik salıstırılıwı bolıp tabıladı. Mektep dáwiriniń birinshi jıllarında dúnya hám áyyemgi dúnyanıńaǵıwı mazmunı bala ruwxına júdá tásir etedi, orta mektep jıllarında diniy mádeniyatqa beriliw qırraları baqlanadı, tek er jetkenlik dáwirinde Jańa dáwir mádeniyati jaǵdayına tuwrı keletuǵın mánawiy dárejelerge erisiledi».

Lekin, pikirimizshe, bunday uqsaslıqlar keltirilgeninde, hár bir jámiyette tarixiy rawajlanıp, hár bir jámiyetlik-tarixiy sistemada ózine tán bolǵan tálim hám tárbiya sistemasın esapqa alıw zárúr. Bunda adamlardıń hár bir áwladı jámiyetin belgili bir rawajlanıw basqışına tuwrı kelip, usı basqışta orın alǵan jámiyetlik múnásiybetlerge kirisedi. Sonıń ushın insańa óz rawajlanıwında basıp ótilgen tarixiy basqışlardı qısqartırılǵan kóriniste tákirarlap otırıw shárt emes.

Adamnıń belgili biologiyalıq túr wákili sıpatında dúnyaǵa keliwin hesh kim tárepinen biykar etilmeydi. Sonıń menen birge, insan belgili jámiyetlik ortalıqta tuwılǵanı ushın tek biologiyalıq obekt sıpatında emes, balkim, belgili jámiyet wákili sıpatında da rawajlanadı. Bul sıyaqlı eki qaras baraqulla óz ara tásirde bolǵanlıqlarınan psixologiya ushın óz ara baylanıslardıń ózgesheligin anıqlaw áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Adamnıń psixik rawajlanıw nızamlıqları boyınsha alıp barılǵan kóp sanlı izertlewler individ psixik rawajlanıwınıń baslanǵısh shárti onıń biologiyalıq rawajlanıwı, dep esaplaw imkaniyatın beredi. Individ ruwxıy rawajlanıwınıń tiykarı bolǵan belgili biologiyalıq qásiyetler hám fiziologiyalıq mexanizmler toplamı menen dúnyaga keledi. Lekin bul shártler adam insanlar jámiyeti sharayatında bar bolǵanda ǵana ámelge asıwı múmkin.

Insan ruwxıy rawajlanıwındaǵı biologiyalıq hám jámiyetlik salıstırılılıqtıń óz ara xızmeti hám óz ara táhiri mashqalasın kórip shıǵıp, adam dúzilisinıń ósh dárejesin ajıratıw múmkin, bular: biologiyalıq dáreje, jámiyetlik dáreje hám ruwxıy dárejeler. Solay etip, sonı kózde tutıw kerek, ǵap úshliktegi: «biologiyalıq – ruwxıy – jámiyetlik» óz ara tásirleniw haqqında ketedi. Basqasha etip aytqanda, shaxs dúzilisi biologiyalıq – ruwxıy – jámiyetliklik úzliksiz birlikti quraydı.

Ataqlı rossiyalı psixolog B.F. Lomov, shaxs qalıplesiwi mashqalasın izertlep, shaxstaǵı biologiyalıq hám jámiyetlik salıstırılılıqtıń barlıq qıyınshılıǵı hám hár túrli áhmiyetliligin ashıp beriwge háreket etti. Onıń bul mashqalaǵa kóz qaraları tómendegi tiykarǵı pikirlerge barıp taqaladı. Birinshiden, individ rawajlanıwın izertlep, óz aldına ruwxıy wazıypalar hám jaǵdaylar analizi menen shegaralanıp bolmaydı. Barlıq ruwxıy wazıypalar shaxs qalıplesiwi hám rawajlanıwı mánisinde kórip shıǵılıwı lazım. Usı múnásiybet penen biologiyalıq hám jámiyetlik salıstırılılıqtıń mashqalası organizm hám shaxs salıstırılılıǵı mashqalası sıpatında payda boladı. Ekinshiden, sonı názerde tutıw lazım, bul túsiniklerden biri biologiyalıq pánler sheńberinde, ekinshisi bolsa jámiyetlik pánler sheńberinde qalıplesken. Lekin ekewi de adamǵa hám Homo sapiens túrinin wákili sıpatında, hám jámiyet aǵzası sıpatında múnásiybette boladı. Sonıń menen birge, bul túsiniklerin har birinde insan ózgeshelikleriniń túrli sistemaları: organizm túsiniginde – insan individı dúzilisi biologiyalıq sistema sıpatında, shaxs

túsiniginde bolsa – insanniń jámiyet turmısında qatnasıwı sáwlelengen. Úshinshiden, psixologiya shaxs qalıplesiwi hám rawajlanıwın izertlep, shaxs – individtiń jámiyetlik sıpatı ekenliginen kelip shıǵadı, bunda adam insan jámiyetiniń aǵzası sıpatında payda boladı. Individiń bul sıpatı jámiyetten tısqarında bar bola almaslıǵınan, «individ – jámiyet» múnásiybetleri talıqlawınan tısqarında túsinip jetiw múmkin emes. Individ shaxsıy ózgeshelikleriniń obektiv tiykari bolıp, onıńózi jasap, rawajlanıp kiyatırǵan jámiyetlik múnásiybetler sisteması xızmet etedi. Solay etip, tórtinshiden, shaxstıń qalıplesiw hám rawajlanıw processin insan tárepinen usı jámiyette belgili bir tarixiy basqışta quralǵan jámiyetlik dástúrlerdińózlestiriliwi sıpatında kórip shıǵıw zárúr. Bunda jámiyet tárepinen bul processtıń arnawlı jámiyetlik institutlar, birinshi náwbette, tálim hám tárbiya sisteması járdeminde baǵdarlanıwın kózde tutıw lazım.

Bunnan kelip shıqqan halda tómendegi juwmaqtı keltiriw múmkin: individ rawajlanıwı ózgesheliklerin belgileytuǵın principler sistemalı ózgeshelikke iye bolıp, joqarı dinamikalıq penen ajıralıp turadı, yaǵnıy, rawajlanıwdıń hár bir basqışında hár túrli orınlardı iyelleydi.

Shaxs psixologiyası rawajlanıwın úsh dáwirge ajıratıw múmkin, bular: filosofiyalıq-ádebiyat, klinik hám tájiriybeli.

4. Shaxs haqqında psixologiyalıq teoriyalar

Izertlewlerdiń birinshi dáwiri áyyemgi alımlardıń isleri menen baslanǵan bolıp, XIX ásirdiń baslarına shekem dawam etti. Filosofiyalıq-ádebiyat dáwirinde shaxs psixologiyasınıń tiykarǵı mashqalaları insanniń morallıq hám jámiyetlik tábiyatı haqqındaǵı máselelerden ibarat boldı. Shaxs haqqındaǵı birinshi anıqlamalar jeterli dárejede keńirek edi. Olar óz ishine insanda barlıq nárselerdi hám shaxsan óziniki bolǵan: onıń biologiyası, psixologiyası, mal-múlki, minez-qulqı, mádeniyatı hám t.b.lardı jámlegen edi.

XIX ásirdiń birinshi ón jıllıqlarında shaxs psixologiyası mashqalaları menen filosoflar menen bir qatarda shıpaker-psixiatrlar da shuǵıllana basladı. Olar birinshiler qatarında klinika shárayatlarında awırıw shaxsı ústinen hámme waqıtr baqlawlar alıp bardı, onıń minez-qulqın jaqsıraq túsiniw maqsetinde awırıw adam ómiri tariyxın úyrendi. Psixiatrlardıń diqqat orayında awırıw adamda ádette anıqlanatuǵın shaxs ózgeshelikleri boldı. Keyinshellı olar tárepinen anıqlanǵan ózine tán ózgeshelikler Salamat adamlardıń derlik barlıǵında bar ekenligi, lekin olarda kúshsiz jaǵdayda, kesel adamda bolsa júdá kúshli tárizde sáwleleniwi anıqlandı. Bul, máselen, qáweterlik hám rigidlik, zatormojennosti hám qózǵalıwshańlıq jaǵdaylarına tiyisli bolıp esaplanadı.

Shaxstı anıqlaw qırraları shıpaker-psixiatrlar tárepinen usınday atamalar menen belgilengen edi, olar járdeminde hám normal, hám patologik, hám aksentuirovannuyu shaxsqa táriyip beriw múmkin edi. Usıǵan qaramastan, usı jantasıw psixologiya kóz qarasınan bekkem dep esaplanbaydı. Bunday jantasıwlar normal shaxstı anıq túrde táriyiplew ushın júdá qısqa hám jeterli emes. Bunday anıqlaw turine hár túrli shárayatlarda anıq belgileytuǵın, bárqulla unamlı, «múnásip» bolǵan shaxs ózgeshelikleri kirgizilmegen edi. Bularǵa misal etip, ılayıqlı, morallıq sıpatlar hám basqa shaxs ózgesheliklerin keltiriw múmkin.

XX ásirdiń dáslepki on jıllıqlarına kelip ǵana, shaxs, oǵan shekem insan jaǵdayları hám biliw processlerin izertlew menen shuǵıllanıw atırǵan psixologlar tárepinen úyrenile basladı. XX ásirde psixologiyada tájiriybe izertlewleri jedel alıp barılǵanı ushın, olarǵa kóz qaraslardıanıq tekseriw hám tiykarlanǵan faktlerge iye bolıw maqsetinde maǵlıwmatlardı matematikalıq-statistikalıq usılında esaplaw qollanıldı. Usı

tiykarda, psixologlar ushın uzaq jıllar dawamında múnásip shaxstı izertlewdiń isenimli hám valid test metodların islep shıǵıw birinshi náwbettegi wazıypa bolıp qaldı.

Shaxsqa tiyisli bolǵan teoriyalar hám koncepsiyalardı klassifikaciyalawǵa salıstırǵanda jantasıwlarıń hár túrli waqıtları bar. Máselen, R.S. Nemov shaxsqa tiyisli teoriyaların 48 túrin keltiredi, olardıń hár biri klassifikaciyalawǵatıykar bolatuǵın bes kórsetkish boyınsha bahalanıwı múmkin. Bularǵa minez-qulıqtı túsindirip beriw usılı; shaxs haqqında maǵlıwmatlarǵa iye bolıw usılı; shaxsqa múyesh astınan qaraw; jas dárejeleri; shaxstı táriyiplep beriwshi túsinipler sıyaqlı kórsetkishler kiredi.[2]

Bar bolǵan shaxs teoriyaların ń hámмесin minez-qulıqtı túsindirip beriw usılı boyınsha *psixodinamikalıq*, *jámıyetlikdinamikalıq* hám *interaksion* teoriyalarǵa bóliw múmkin. Psixodinamikalıq teoriyalarǵa shaxstıń ruwxıy yamasa ishki ózgesheliklerinen kelip shıǵıp, onı táriyipleytuǵın hám minez-qulqın túsindirip beretuǵın teoriyalar kiredi. Jámıyetlik dinamikalıq teoriyaların kóz qarasına kóre, minez-qulıq determinatsiyasında tiykarǵı orındı sırtqı jaǵdaylar iyelleydi. Interaksion teoriyalar insannıń aktual xızmetin basqarıwdaǵı ishki hám sırtqı principlerdiń óz ara háreketi principine tiykarlanǵan.

Shaxs haqqında maǵlıwmatlarǵa iye bolıw usılına kóre barlıq teoriyalar *eksperimental* hám *noeksperimentallarǵa* bóliw múmkin. Eksperimental shaxs teoriyalarına tájiriybe ótkeriw jolı menen toplanǵan maǵlıwmatlardı talıqlaw hám Ulıwma lastırıwǵa tiykarlanǵan teoriyalar, noeksperimentallarǵa bolsa – avtorları tájiriybege múrajat etpesten turıp, turmıslıq kóz qarasarǵa, baqlawlar hám tájiriybege tayanǵan halda teoriyalıq bilimlerde Ulıwma lastıratuǵın teoriyalar kiredi.

Náwbettegi teoriyalar *klassifikaciyalawǵa* tiykar bolıp xızmet etetuǵın kóz qaras avtorların shaxsın *dúziliske iye bolǵan* yamasa *dinamikalıq* payda sıpatında belgileytuǵın qaras bolıp tabıladı. *Dúziliske iye bolǵan* teoriyalar qatarına túsinipler sisteması járdeminde belgileniwshi shaxs dúzilisin anıqlaw tiykarǵı mashqala bolıp esaplanatuǵın teoriyalar kiritiledi. *Dinamikalıq* teoriyalar dep, tiykarǵı teması shaxs rawajlanıwında qayta dúziw, ózgerteriw, yaǵnıy, onıń dinamikasına tiyisli bolǵan teoriyalarǵa ayıladı.

Sonday-aq, jas hám pedagogikalıq psixologiyada júzege kelgen bir qatar shaxs teoriyaları bar. Bunday teoriyalar shaxs rawajlanıwınıń insan tuwılǵanınan baslap mektepti pitiriwge shekem bolǵan, shegaralanǵan jas dáwirin kórip shıǵıwǵa tiykarlanǵan. Bunnan tisqari, avtorları óz aldılarına shaxs rawajlanıwın insannıń pútkil ómiri dawamında baqlaw wazıypasın qoyǵan teoriyalar da bar.

Shaxs teoriyaların klassifikaciyalaw ushın tiykar bolatuǵın jáne bir jaǵday, bul teoriyalarǵa shaxstıń ishki qásiyetleri, qırraları hám sıpatları yamasa onıń sırtqı belgileniwi, máselen, minez-qulqı hám háreketlerine qaratılǵan itibar. Usı tiykarda qırralar teoriyaların ajratıw múmkin. Teoriyalar bul toparınıń jaǵdaylarǵa qaray, barlıq adamlar bir-birinen óz aldına, erkin qırralarınıń rawajlanǵanlıǵınıń toplamı hám dárejesi menen parıqlanadı, shaxs haqqındaǵı maǵlıwmatlardı bolsa, test yamasa shaxs qırraların anıqlaw hám kórinislerdiń basqa usılı járdeminde, máselen, belgili bir insandı baqlaǵan túrli adamlardıń turmıslıq baqlawların Ulıwma lastırıw tiykarında alıw múmkin. Shaxs qırralarına baha beriwdiń ekinshi usılı barlıq adamlardı tipologik toparlarǵa birlestiriwden ibarat. Bunda bir qıylı tipologik toparǵa tiyisli bolǵan adamlar jaqın psixologiyalıq ózgesheliklerge iye boladı, hám olar ózleriniń minez-qulqı menen bir-birine júdá uqsas boladı.

R.S. Nemov tárepinen kórip shıǵılǵan shaxs teoriyaların ń klassifikaciyalarınan tisqari basqa klassifikaciyalar da bar. Usılardan biri B.V.Zeygarnik tárepinen kórip shıǵılǵan barlıq shaxs teoriyaların mazmun-áhmıyet hám tariyxiy principlerde, olardıń

júzege keliwi hám rawajlanıwı shárayatlarına baylanıslı halda úyreniw. Bunda teoriyalardıń tómenдегі toparları ajratıladı: freydizm hám neofreydizmnıń shaxs teoriyaları, shaxstıń Ulıwma insaniy teoriyaları, ekzistensial psixologiyanıń shaxs teoriyaları, fransuz jámiyetlik mektebiniń shaxs teoriyaları hám basqaları. [2]

Qısqaşa tiykarǵı psixologiyalıq shaxs teoriyaların kórip shıǵamız. Amerikalı psixolog G. Ulport hám ingliz psixologi R. Kettel tárepinen islep shıǵılǵan *shaxs qırraları teoriyası* usılar qatarınan bolıp esaplanadı.

Shaxs *qırrası* degende insan tárepinen ómiri dawamında onıń tájiriybesi, genetikasi hám organizmniń fiziologiyalıq ózgeshelikleri tiykarında iyelenetuǵın turaqlı qásiyet túsiniledi. Shaxs qırralarıǵa xarakter qırraları kiredi.

G. Ollport tan alǵan shaxs qırraların anıqlaw hám bahalawdıń usıllarınan biri shet tilin úyreniwge, shaxstı hár tárepleme táriyiplew múmkin bolǵan sóz-túsinikti tańlap alıwǵa tiykarlangan. Tańlap alınǵan sózlerdiń jeterli túrde qısqartırıw jolı menen bolıwı múmkin bolǵan shaxsıy qırralardıń belgili bir adamda olardı keyinshellı bahalaw maqsetinde tolıq dizimi dúziledi. G. Ollport shaxsıy qırralardı úyreniw metodıkasın dúziwge mine usı jol menen eristi.

Shaxs qırraların bahalawdıń R. Kettel tárepinen qollanılǵan basqa usılında házirgi zaman statistikasınıń quramalı metodı – *princip analizi* qollanıladı, bul metod ózin talıqlaw, soraw ótkeriw, adamlardıń turmıslıq baqlawları nátiyjesinde alınǵan kóplegen hár túrli kórsetkishler hám shaxsqı baha beriwın jeterlishe kemeyittiriw imkaniyatın jaratadı. Nátiyjede statistik jaqtan erkin jaǵdaydaǵı insan shaxsınıń óz aldına qırraları bolıp esaplanatuǵın principler toplamı payda boladı. Usı metod járdeminde R. Kettel 16 hár túrdegi shaxs qırraların payda qılıwǵa muwapıq boldı. Olardıń hár biri kúshli hám kúshsiz rawajlanganlıq dárejesin anglatatuǵın eki atqa iye boldı. Tájiriybede anıqlangan qırralar toplamı tiykarında R. Kettel 16-principli shaxs sorawnamasın dúzip shıqtı. Bul sorawnama haqqında tolıǵıraq maǵlıwmat penen laboratoriya shınıǵıwlarında tanısamız.

Shaxstıń psixoanalitik teoriyası (Z. Freyd, A. Adler, K. YUng, E. Fromm, K. Xorni). Bul teoriyaǵa kóre, shaxs úsh bólek: Id, Ego hám Superegodan ibarat insanniń ishki, psixologiyalıq jemisi. Id – bul ańlanbaǵanlıq, buǵan biologiyalıq ishki seziwler hám insanniń haywanlar menen Ulıwma bolǵan organikalıq mıtájlikleri kiredi. Z. Freyd jınısıy mıtájlikler hám qorqıtıwları, A. Adler – hákimiyatqa umtılıwdı, K. Xorni – hár túrli komplekslerdi, E. Fromm – adamnıń azatlıqqa yamasa onı sheklewge umtılıwın ajratıp kórsetedi. Bul – shaxstıń ózin ańlawı. Superegoǵa insan qádiriyları, onıń turmıslıq maqsetleri, idealları kiredi. Shaxstıń bul úsh quramlıq bólimleri, ádette, uyǵınlıq jaǵdayında bolmaydı, olar ortasında nevrozlarǵa, insan ruwxıyatı hám minez-qulıqındaǵı nuqsanlarǵa sebep bolatuǵın qarama-qarsılıqlar júzege keledi.³² [3]

K. Yung Freydtiń onnan ajralıp shıqqan birinshi Oqıwshılarınan biri bolıp esaplanadı. Olar ortasındaǵı hár túrli pikirlikliktiń payda bolıwına Z. Freydtiń panseksualizm ideyası sebep boldı.³³ [3]

Yung boyınsha, insan psixikası úsh dárejede: sana, shaxsıy ańlanbaǵanlıq hám jámaátlik ańlanbaǵanlıqtan ibarat. Insan shaxsı dúzilisi áyyemgi ótken insaniyattan qalǵan este saqlawlardan payda bolǵan jámaátlik ańlanbaǵanlıq tiykarǵı orındı iyelleydi. Jámaátlik ańlanbaǵanlıq Ulıwma lıq ózgesheligine iye. Ol da óz nábwetinde túrli dárejelerden ibarat. Bul milliy, genetikalıq hám Ulıwma insaniylıq miyras penen belgilenedi. Eń tereń dáreje adamǵa shekem bolǵan dáwirden, yaǵnıy, adamnıń rawıladı bolǵan haywanlardıń tájiriybesinen baslanadı. Solay etip, Yung táriyipine kóre, jámaátlik

³²David G. Myers Psychuogy Hope Culege Huland, Michigan p-616

³³David G. Myers Psychuogy Hope Culege Huland, Michigan p-618

ańlanbaǵanlıq – bul áyyemgi ata-babalarımızdıń sanası bolıp, olar oylaǵan hám sezgen, ómir hám dúnya, qudaylar hám insan janzatların úyreniw qurallarınan ibarat.

Jámáátlik ańlanbaǵanlıq bazıbir adamlarda tek túslerinde emes, balkim, real turmısta arxetipler kórinisinde payda boladı. Máselen, ana arxetipi – bul sezim hám obraz mazmunına iye bolǵan óz anasınan kelip shıqqan Ulıwma ana ideyası. Bala bul arxetipti tayar kórinisinde genetika arqalı aladı hám usı tiykarda óz anasınıń anıq obrazın jaratadı.

Yung pikirine kóre, jámáátlik ańlanbaǵanlıqtan tısqarı shaxsıy ańlanbaǵanlıq ta bar bolıp, lekin ol sanadan ajıralmaǵan jaǵdayda ǵana boladı. Shaxsıy ańlanbaǵanlıq qashan ańlanǵan bolıp, keyinshelli yadtan shıǵarılǵan yamasa sanadan sıǵıp shıǵarılǵan keshirmelerden ibarat. Shaxsıy ańlanbaǵanlıqtıń dúziliw birligin pikir júritiwler hám este saqlawlar, tuyǵılar birikpesi, jıyındısı quraydı.

Sonday-aq, Yung «Men» túsiniǵin kirgizdi. Bul túsiniq arqasına insanniń anıqlıqqa hám bir pútinlikke umtılwıjasırınǵan. Bul arqalı sanalıq hám ańlanbaǵanlıq ortasındaǵı **múnásiplikke** erisiledi. «Men» hár túrli sáwleleniwı múmkin. Onıńsáwleleniwine baylanıslı túrde adamlardı belgili bir tiplerge ajratıw múmkin. Yung insannińózine yamasa obektke baǵdarlanǵanlıǵı tiykarında shaxs tiplerinińklassifikaciyasıkeltiredi. Usıǵan muwapıq túrdeol barlıq adamlardı ekstravertler hám introvertlerge bóledi.

Freydtiń jáne bir ustazınan uzaqlasqan ataqlı oqıwshılarınan biri,individual psixologiyaniń tiykarshısı – Alfred Adler bolıp esaplanadı. OlFreyditiń biologiyalastırıw teoriyasın keskin qaraladı. Adler, insanda tiykarǵısı – onıń tábiyiy ishki seziwleri emes, balkim, ózi «Ulıwma lıq tuyǵusı» dep atalǵan jámiyetlik tuyǵuları ekenligin atap ótti. Bul tuyǵu tuwma bolsada, jámiyetlik jaqtan rawajlandırılǵan bolıwı zárúr.

Bunnantısqarı, Adler Freyditiń shaxstıúsh bólekke bóliniwı haqqındaǵı pikirine qarsışıqtı. Onıń pikirinshe, shaxs dúzilisi bir pútin bolıp, shaxs rawajlanıwındaǵı bólinetuǵın bólek bolıp, insannińústinlikke umtılwı bolıp esaplanadı. Lekin bul umtılwı hár dayım hám ámelge asa bermeydi. Máselen, insan denesindegi organlardıń nuqsanları sebeplióziniń bekkem emes ekenligi tuyǵusın basınan keshiredi, sonday-aq, bul tuyǵubalalıqtaǵıqolaysız jámiyetlik shárayatlar sebepli payda bolıwı múmkin. Insan bekkem emesligi tuyǵusın jeńiw ushın túrli kórinistegitolıqtırıwshılardı izley baslaydı. Máselen, Adler joqarıp tolıqtırıwshını islep shıǵıw imkanıyatı haqqında pikir júritedi. Bul óziniń bekkem emesligine qarsı reakciyanıńózine tán kórinisi bolıp tabıladı. Joqaritolıqtırıwshılıqtı islep shıǵıw tájiriyesi, fizikalıqázzilikte erksiz adamlardıńsheberlikpenen xızmet júritiwlerine sebep boladı.Bunnantısqarı, joqaritolıqtırıwshılıqtaAdler dóretiwshilikmexanizmi, belsendilikti kóredi. Mısalıretinde, ol Napaleon shaxsınatáriyip beriwdijaqtıradı, hám Napaleonnińsárkarda sıpatındaǵıóz aldına jobaların, ásirese, ondaǵı kishi boy ólshemi sebepli júzege kelgen bekkem emeslik tuyǵusı menen túsindirip beretuǵın edi. Solay etip, kórgenimizdey, bekkem emeslik tuyǵusıóz tábiyatına kóretuwma bolǵanı ushın, Adler Freyditińteoriyalıq qaralarınsociallastırıwǵa hárezet etip kórgen bolsada, biologiyalastırıwdan tolıq waz keshe almadı.

Z. Freyditińizbasarlarınan biri Karen Xornidińpikirinshe, insan áhmiyetinińtiykarın, balada tuwma bolǵan, qáweterleniw tuyǵısında kóriwmúmkin eken. Bul tuyǵu,Xorni kórsetiwinshe, insan hámme waqıtta basınan keshiretuǵın dúnyadaǵıqarama-qarsılıqlartuyǵısı, hám onı sheshiwniyeti insan hárezetleri motivaciyasınıń tiykari bolǵan qáweterleniwdi júzege keltiriwden payda boladı.

Xornidiñatap ótkenindey, insan eki tendensiya: qáwipsizlikke umtılw hám óz qálewlerin qanaatlandıırıwǵa umtılwaraqalı basqarıladı. Bul eki umtılw kóp jaǵdaylarda bir-birin biykar etedi, sonda insan minez-qulıqtıńbelgili usılların islep shıqqan halda, ózi sóndiriwge háreket etetuǵın nervleniw jaǵdayı júzege keledi. Xorni minez-qulıqtı tórt túrge ajıratadı: birinshi túrine «muhabbatqa nervli jaǵdayda umtılw»ómirde qáwipsizlikti támiyinlew quralı sıpatında sáwlelenedi; ekinshisi qanday da bir obektiv sebepler menen emes, balkim, adamlarǵa salıstırǵanda qórqınınsh hám dushpanlıqpenen túsindiriletuǵın«hákimiyatqa nervli jaǵdayda umtılw» da sáwlelenedi; úshinshiturindeminez-qulıq adamlardan jekkeleniwge umtılwda sáwlelenedi; tórtinshi túrióziniń járdemgemútajlıǵın («nerliqaramlılıq») tan alıwda sáwlelenedi.

Xorni baǵdarlanıwr sanın kóbeyittiriwge háreket etti, biraq, Ulıwma esaptaúsh túrindetoqtaldı: a) adamlarǵa umtılw; b) adamlardan uzaqlasıwǵa umtılw, erkinlikke umtılw; v) adamlarǵa qarsı háreket etiwge (biykar) umtılw. Múnásiybetlerdiń bunday úsh qıylı túrinetán ráwishte Xorni shaxs nerv sistemasınıńúsh túrin ajıratadı: turaqlı, sheshilgenhám qáwipsalıwshı. Minez-qulıqtıńbunday túrleri Salamatinsanlarǵa tán. Salamathám nevrozǵa shalıńan adamlar ortasındaǵı ayırmashılıq sonnan ibarat, qarama-qarsılıqlı tendensiyaları ortasındaǵı qarama-qarsılıq Salamatadamda kesellikeshalıńan adamǵa salıstırǵanda bir qansha az dárejede boladı.

Solay etip , Xorni Freyd táliymatınıń biologiyalastırıwáhmiyetin keskin kritika astına alǵan bolsada, óziniń tiykarǵı jaǵdayındaǵı«dáslepki qáweterleniw» hám «negizgiqáweterleniw» haqqındaǵı pikirleri menen Freydtitákirarlaydı.

Shaxs jámiyetlik rolleri teoriyası (amerikalıpsixolog E. Bern hám nemis psixologı K. Levin). Usı psixologiyalıq teoriya insannińómirde belgili bir, ózine tán bolǵan jámiyetlik rollerin atqarıwdan kelip shıǵadı. Mine usı rolleradam shaxsınıń tiykarǵıózgesheligi bolıp esaplanadı.

Bunday teoriyanıńbelgili bolǵan túrлерinen biri amerikalıpsixolog Erik Bern tárepinen usınılǵan. Onıń kóz qarasına kóre, adam basqa rollerden kóbirek tómendegi jámiyetlik rollerin orınlaydı: bala roli, ata-ana roli hám úlken adam roli.

Bala roli úlken adamnıńózin baladayseziwin dawam etiwinde hám bala sıpatında tutıwında payda boladı (juwapkershiliksiz, áshkaraqladı, arazlaydı, itibar hám ǵamxorlıq talap etedi hám t.b.). Ata-anaroli adamnıń basqalar ushın juwapkershilikti, olarǵa ǵamxorlıqtıóz moyına alıwı, basqalarına úyretiwi, jazalawı, talap etiwinde hám t.b.larda payda boladı.

Ata-ana roli adam ózin, haqıyqatında da, úlken adamlar ózlerin bir-birine salıstırǵanda qanday tutıwları lazım bolsa, usınday tutıwlardan ibarat boladı. Hár kimniń shaxsıy erkinligi hám ǵárezsizligin húrmet qıladı, huqıqın tán aladı, isenedi, qollap-quwatlaydı hám t.b.

Fizikalıq «maydan» túsiniǵı hám topologiyada qabıl qılınǵan súwretlew principlerin qollanılǵan halda, K. Levin individ hám ortalıq ortasındaǵı **múnásiplilik**buzılǵan jaǵdayındaǵı minez-qulıqtıń dinamikalıq sisteması koncepsiyasın islep shıqtı.

K. Levin koncepsiyasında baslanǵısh jaǵday sıpatında individtiń«ómirlik boslıǵı» ishinde belgili baǵdar, úlkenlilik hám tayanısh noqatına iye bolǵan, onıń psixologiyalıq kúshleri (umtıwlar, qálewlerhám t.b.) payda bolatuǵın hám ózgeretuǵın anıq maydan sıpatında qabıl etiledi. «Maydan» nıńbir túrliaymaqları individti tartadı, basqalarıiyteredi. Obektlerdińbul sıpatı minez-qulıq «maydan» kúshleri menen háreketlenetuǵın minez-qulıqtıń motivaciyalı dúzilisin xarakterlewshi valentlik (salıstırmalı dárejede) dep

ataladı. Va lentlik shaxs hám onıńmaqsetleri, joldaǵı tosıqlarhám t.b.lar jámlengen psixologiyalıq «boslıqtı» óz ishine alatuǵın anıq jaǵdaydıń wazıypası bolıp esaplanadı.

Joqarıda sanapótilgen teoriyalardan tısqarı, túrli ilmiy-psixologiyalıq baǵdarlar da bar. Bunday baǵdarlardan biri bolıp, Ulıwma insaniylıq psixologiya bolıp esaplanadı. Ulıwma insaniylıqbaǵdar psixologları ushın shaxs tek átiraptaǵı waqıyalıqqa emes, balkim, shaxsan ózine tiyisli bolǵan psixologiyalıq payda bolıp tabıladı. Ulıwmainsaniylıq psixologiyanıń wákilleri K. Rodjers hám A. Masloudir.³⁴[3]

Terapiyadaǵıóziniń metodın K. Rodjers nodirektiv, yaǵnıy, kesel adamda jámlengen metod dep ataladı. Bul metodqa tiykarınan, shıpakerbiytapqa basım otkeriwi kerek emes. Shıpaker hám biytap ortasındaǵı baylanıs bir-birine salıstırǵanda húrmetke tiykarlangan bolıwı kerek, bunda olardıń ekewidesáwbet yamasa baylanıstıń teń huqıqlı qatnasıwshısı bolıp esaplanadı. Terapevttiń wazıypası shıpakerdińbiytap ushın ekinshi «Men»i sıpatında payda bolıwı hám onıń ishki dúnyasına itibarlı bolǵan jaǵdaydıjaratıwdan ibarat. Bunday jaǵdayda qarıydar barlıq keshirmeleri, sezimleri qızıǵıwlarında qabıl etiliwinsezedi, bul tájiriymede jańa qırralarınashıwǵa, bazı birde bolsa ol yamasa bul keshirmeler mánisin birinshi márte ańlapjetiwge járdem beredi.³⁵[3]

Rodjers shaxs teoriyasınıń oraylıq halqası bolıp, *ózin bahalaw* dárejesi bolıp esaplanadı. Balanıńúlkenler hám basqa adamlar, balalar menen óz ara múnásiybetlergekirisiwi nátiyjesinde onda ózi haqqında kóz qaraslar payda boladı. Lekin ózin bahalawdıń qalıplesiwi qarama-qarsılıqsızótpeydi. Kópshilik jaǵdaylarda átiraptaǵılardıń baha beriwi ózin bahalaw menen say kelmeydi. İnsan kóinese átiraptaǵılar bahasın qabıl qılıw yamasa óz pikirinde qalıwdan birin tańlay almay, qıyın jaǵdayda qaladı. Quramalı «salıwtırıw» procesi júz beredi, bunı Rodjers «janlı bahalaw procesi» dep ataydı, sebebi dáslep bahalaw deregi bala organizminde bolıp ótedi, yaǵnıy, bul jerda biz jáne bir márte tuwma sıpatlar túsiniǵı menen dúgisemiz.

Psixologiyadaǵı Ulıwma insaniylıq baǵdardıń basqa wákili amerikalı psixolog Abraxam Xarald Maslou boladı. Onıń kóz qarasına kóre, insanniń tiykarǵı mútájligi – bul ózin aktuallastırıw, ózin bekkemlew hám ózin payda etiw. A. Maslou onıń jazıwınsha: «Ózin aktuallastırıwshı adamlardıń hámmesi qanday da bir xızmet menen bánt boladı ... Olar buǵan berilgen bolıp, olar ushın bul jumıs júdá qádirlı – bul ózine tán tájiriymede». Bunday túrge tiyisli adamlar joqarı qádiriyatlardı ámelge asırıwǵa umtıladı (olar ishinde – jaqsılıq, haqıyqat, insaplılıq, gózzallıq, haqıyqatlıq, jetiklik hám basqaları), bunday adamlar ushın bular ómirilik áhmiyetli zárúrlık bolıp xızmet qıladı. Shaxs dúzilisi Maslou boyınsha tartipli sistemadan yamasa mútájlikler dárejesinen ibarat. Bul mútájliklardı tómennnen joqarıǵa sanap ótemiz: fiziologiyalıq (organikalıq) mútájlikler, qawipsizlikke bolǵan mútájlikler, tiyisli hám muhabbatqa bolǵan zárúrlıkler, húrmet etiw mútájlikleri, biliw mútájligi, estetik mútájlik hám ózin aktuallastırıw mútájlikleri.³⁶[3]

Joqarı dárejede rawajlangan shaxs insanda bar bolǵan óziniń barlıq qábiletlerintolıq rawajlandırıw, alǵa ilgerilew hám morallıqósiwge umtılıw sıyaqlı aktuallastırıwzárúrlıkleri bildiretuǵınózgeshelikke iye boladı.

Insan mútájlikler dárejesi hám ol yakibul mútájliktiń shaxs dúzilisi iyelegen ornınıńózgeriwin belgileytuǵın tómendegi nızamlılar bar: joqarıraq dárejedeǵı mútájlikler insanniń tómennerek dárejedeǵı mútájlikleri az dárejede bolsa da, qanaatlandırılǵanjaǵdaydaǵana júzege kelip, áhmiyetli hám aktual mútájlikke aylanadı;

³⁴David G. Myers Psychology Hope College Holland, Michigan p-620

³⁵David G. Myers Psychology Hope College Holland, Michigan p-621

³⁶David G. Myers Psychology Hope College Holland, Michigan p-621

eger insanda jańa mıtájlik júzege kelip, aktuallasqanında, onıń anıq mıtájlikler dárejesi de qaytadan dúziledi.

Maslou pikirinshe, ózin aktuallastırıw- bul hár dayım rawajlanıw hám óz imkaniyatlarınámeliyatqa járiya etiw processı. Maslou ózin aktuallastırıw – tuwma hádiyse bolıp, insan tábiyatına kiredidep esaplaydı. İnsan jaqsılıq, morallıq, keń peyillilikke bolǵan mıtájlikleri menen tuwıladı. Olarinsanniń tiykarın quraydı, hám adam bul mıtájliklerdi jariyaetiwdi biliwi kerek boladı.³⁷[3]

Rossiya psixologiyasında shaxs tarawında belgili bolǵan izertlewler L.S. Vigotskiy mektebi wákıllerinińteoriyalıq isleri menen baylanıslı. Shaxs mashqalasın sheshiwge A.N. Leontev hám L.I. Bojovich úlken úlesinqosqan.

L.S. Vigotskiy, L.I. Bojovich tárepinen kirgizilgen jetekshi xızmet hám rawajlanıwdıń jámiyetlik jaǵdayı túsınıklarinesúyenip is kóriwbala ómirinińhár túrli dáwirlerinde xızmettińóz ara tási hám shaxslararalıq qarım-qatnastıńquramalı dinamikasında ishki kóz qaras dep atalatuǵın dúnyaǵa belgili kóz qaraspnen qaraw qalıplesiwin kórsetti. Bul kóz qaras shaxstıńáhmiyetli ózgesheliklerinen biri, xızmet jetekshi motivleri jıyındısı sıpatında túsıniletuǵın rawajlanıwdıń shárti bolıp esaplanadı.

A.N. Leontev óziniń oraylıq orındı xızmet túsiniǵı iyelegen shaxs dúzilisi hám rawajlanıwı koncepsiyasın usınadı. L.I. Bojovichtińkoncepsiyasına uqsas, bul koncepsiyada da, shaxstıń tiykarǵı ishki ózgesheligi shaxstıń motivaciya tarawı bolıp esaplanadı. Onıń teoriyasındaǵıáhmiyetli túsınık insan xızmeti maqsetleriniń onıń motivlerine, yaǵnıy, usı waqıtta tikkeley qózǵatıwshıǵa baǵdarlanganlıqqa bolǵan múnásiybetin sáwlelendiriwshi shaxsıy áhmiyet bolıp tabıladı. Shaxsqa tiyisli bolǵan xızmet túrleri qanshelli keń, hár túrli bolsa, olar sonshelli rawajlangan hám tartipli, shaxstıńózi bolsa sonshelli manawiy jaqtan bay boladı.

Juwmaq ornında, shaxs boyınsha izertlewler házirgi kúnde debelsendilikpenen alıp barılıp atırǵanın aytıpótiw lazım. Házirgi zaman izertlewlerinińáhmiyetli ózgesheligi teoriyalıqkóz qarasar eksperimental izertlewler tiykarında qalıplesiwinen ibarat .[2]

Jámiyetlikmúnásiybetler

5. O‘zin an’law, o‘zin bahalaw ha’m shaxsıy dawagerlik da’rejesi. sistemasında adamlar menen óz ara qarım-qatnasqa kiriskennen soń insan ózin átiraptaǵı

ortalıqtan ajratadı, ózindegi fizikalıq hám ruwxıy jaǵdaylar, háreketler hám processlerdiń subekti sıpatında sezedi, jekeózi ushın «basqaları» átirapında turǵan, sonıń menen birge, olarǵa tikkeley baylanıslı bolǵan «Men» sıpatında payda boladı. Shaxsan «Men» barlıǵınıń subektiv keshirmesi, eń dáslep, insanniń házirgi, ótken zaman hám keleshekte shaxsan ózine salıstırǵanda ózinińuqsaslıǵın túsiniwi jaǵdayında sáwlelenedi. Solay etip, *ózin an’law* yamasa «Men-koncepsiyası» – bul individtińózi haqqındaǵı kóz-qarasarınıńtákirarlanbas sisteması sıpatında keshiriletuǵın salıstırmalıturaqlıol yaki bul dárejede anlanganlıq bolıp, onıń tiykarında individ basqa adamlar menen óz ara baylanısların ornatadı hám ózine múnásiybet bildiredi. «Men-koncepsiyası» – bir pútın bolsada, lekin ishki qarama-qarsılıqlardan shette emes, ózine salıstırǵanda beyimlilik sıpatında payda bolatuǵın hám tómendegi quramlıq bóleklerden ibarat shaxsıy Men *obrazı*bolıp esaplanadı: *kognitiv* – óz sıpatları, ılayıqlı, sırtqı kórinisi, jámiyetlik áhmiyetliligi hám t.b.lar obrazı; *emocional* – ózin húrmet, ózin jaqsı kóriw, ózin kemsitiw hám t.b.; *bahalaw -erkli* – ózine berilgen bahanı kóteriwege, húrmetke sazawar bolıwǵa hám t.b.ǵa umtılw. «Men-koncepsiyası» – jámiyetlik óz ara tásir shárti hám aqibeti jámiyetlik tájiriye menen anıqlanadı. Onıń

³⁷David G. Myers Psychuogy Hope Culege Huland, Michigan p-621

quramlıq bólimleri: *real Men* (ózin házirgi zamanda dep kóz aldına keltiriw), *ideal Men* (onıń pikirinshe, morallıqqaǵıyadalarǵa boysınǵan subekt kim bolıwı), *dinamikalıq Men* (subekt qanday bolıwınqálewı), *qıyalıy Men*(imkaniyat bolsa, subekt qanday bolıp qalıwınqálewı) hám basqaları.[1]

I.S. Kon «Men» túsiniginindividekeózin ańlawdıǵana emes, balkim, óz xızmetin sanalı baǵdarlaw hám basqarıw imkaniyatın jaratıwshı aktiv-dóretiwshilik, integrativ kiris sóz sıpatında ashıp bergен halda, bul túsiniktiń eki táreplemeózgeshelikke iye ekenligin aytıpótedi. Ózin ańlaw ekilengen «Men» di óz ishine aladı: 1) «Men» oylaw subekti sıpatındaǵı, reflekske iye «Men» – aktiv, háreketsheń, subektke tiyisli, ekzistensial «Men»; 2) «Men» qabıl etiw hám ishki seziw obekti sıpatında – obektke tiyisli, reflekske iye, ájayıpwaqıyalıq, «Men» dárejesi yamasa «Men» obrazı «Men» túsinigi, «Men-koncepsiyası».

Reflekske iye «Men» *kognitiv sızılmadan* ibarat bolıp, onıń járdeminde individ óziniń jámiyetlik persepsiyasın hám basqaları haqqındaǵıkóz qaraslardı dúzedi. Kognitiv sızılma eki sistemanı óz ishine aladı: shaxsıy hám jámiyetlik uqsaslıq. Shaxsıy uqsaslıq fizikalıq, intellektualhám morallıq qırılar atamalarındaǵıkóz baǵdarın belgilewge kiredi. Jámiyetlik uqsaslıq óz aldına uqsaslıqlardanquralǵan bolıp, adamnıń túrli jámiyetlik toparlar: genetik, millet, klass, jınıs hám t.b.larǵa tán ekenligi menen belgilenedi. Shaxsıy uqsaslıq penen bir qatarda jámiyetlik uqsaslıqózin ańlaw hám jámiyetlik minez-qılıqtıń tiykarǵı basqarıwshısı bolıp esaplanadı.

«Men-koncepsiyası» tek ańlanatuǵınlardıóz ishine alǵanı ushın onı sanalı kognitivqabıl etiw hám individtińózin ózi bahalawı, yaǵnıy, ózi haqqında pikir bildiriwi sıpatında anıqlaw múmkin.[2]

Kópshilik shet ellikavtorlardıń U. Xyuit tárepinen ulıwmalastırılǵan qaraslarına kóre, «Men-koncepsiyası» bir neshe quramlıqbóleklerdióz ishine aladı.

Fizikalıq kóz qarasqa kóre, «Men-koncepsiyası» adam denesi hám organizminiń psixofiziologiyalıq hám anatomikalıq ózgesheliklerinde: kóriw, esitiw, awırlıq, jınıs, boy ólshemi hám basqaları da payda boladı. Bularǵa jáne kiyiniw ádebi, unatqan avtomobil markası, úy-jay túri, jasaw territoriyasın kirgiziw zárúr.

Akademik kóz qarasqa kóre, «Men-koncepsiyası» mektepte alıńǵan bahalar hám erisilgen jetiskenlikler, oqıwǵa bolǵan qálewler hám tájiriybeler, hám usı sıyaqlılarda sáwlelenedi. Ádette, olar eki dárejege bólinedi: a) matematika, ádebiyat, shet tiller hám basqa pánlar boyınsha erisilgen jetiskenliklerdiń qay dárejede jaqsı hám joqarı ekenliginde payda bolatuǵın akademik jetiskenliklerdińUlıwma jaqtan bahalanıwı; b) shaxsıy jetiskenliklerdiń bir qıylı jámiyetlik topar yamasa bir áwladqa tán bolǵan basqa adamlardıń jetiskenlikleri menen salıstırıw tiykarında qalıplesetuǵın akademik jetiskenliklerdiń jámiyetlik jaqtan bahalanıwı.

Jámiyetlik kóz qarasqa kóre, «Men-koncepsiyası» átiraptaǵı adamlar menen – shańaraq sheńberinde, qońsılar arasında, jumıs ornında óz ara múnásiybetlerdiń ornatılıwına baylanıslı boladı. [2]

Jámiyetlik «Men» biziń basqa adamlar, jámiyet turmısına kirgen halda bul jámiyetke salıstırǵanda bazıbir májbúriyatları orınlawımız, basqasha aytqanda, jámiyetlik roller: oqıwshı, ul-qız, dos, sportshı, ayırıqsha, jigit, qız balanıń rolin oynaǵanıwız ushın payda boladı. Biz basqa adamlar menen roller dárejesindegi qarım-qatnasta júdá kóp waqtımızdı ótkeremiz.

Transshaxsıy kóz qarasqa kóre, «Men-koncepsiyası» ómir mazmunı mashqalasın sheshiwge juwapker bolǵanlıǵı, insan diniy qarasları yamasa olardıń joq ekenligi menen tikkeley baylanıslılıǵı sebebinen áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Hár bir «Men» principler, pikir júritiwler, morallıq qaǵıydalar, maqsetler, motivaciyalardıń anıq sisteması. Balkim, hár bir «Men» óz tiline iye. Bunday tiller qatarına háreketler, belgiler, mazmunlar, ishki sóylew tilleri kiredi (7.2 keste).

Ulıwma alǵanda, adamnıń neshege shekem «Men» i bolıwı múmkin? Keliń, joqarıda keltirilgen bazı bir «Men» lerdi sanap ótemiz.

1. **«Subektiv (nahaqlıq) Men»**– bul dawagerlik dárejesi, jetiskenlikler motivaciyası, ózin júzege shıǵarıwǵa umtılw, sonday-aq, óz qábiiletlerin arttırıp kórsetiw. Bunday «Men» niń jáne bir túri sıpatında tuwma qırra – basqaları háreketin durıs túsindirmew, shaxsıy sıpat hám jobalarınasıw kórsetiwden ibarat «súyikli Men» payda boladı.

2. **«Sáwlelendirilgen Men»**sociallasıw procesinde payda boladı. Bul kóz qaraslar jıyındısı basqalarınıń biz haqqımızdaǵı pikirleri. Individ basqalarına qarap, óz háreketlerine hámme waqıt ózgerisler kirgizip turadı. Basqaları onıń ushın jámiyetlik ayna wazıypasın orınlaydı.

3. **«Basqaları kútken Men»** – bul meniń pikirimshe, basqaları mende kórmekshi bolǵanları, mennen kútip atırǵanları. Bunda ekilengen sáwlelendiriwdi aytıp ótiw lazım: mende haqıyqatında da kórmekshi bolǵan ózgeshelikler emes, meniń pikirimshe, kórmekshi bolǵanlar bolıp esaplanadı.

Kóp jaǵdaylarda «Kutilgen Men» tarawın ata-analar belgileydi. Ayırım waqıtta olar óz perzentlerine bul haqqında tuwrıdan-tuwrı aytadı («Haqıyqıy muzikashı bolıp jetisiwin árman qılamın») (alım, shayır hám t.b.).

Ádette, «Kutilgen Men» biz ushın abıroylı bolǵan insańǵa baǵdarlangan halda dúziledi. Bul ata, ana, aǵayınlar yamasa doslardan biri, bazı bir waqıtta ustaz da bolıwı múmkin. Bul insanniń abıroyı qanshelli kúshli bolsa, onıń kútilgenlerine salıstırǵanda baǵdar da sonshelli kúshli boladı.

4. **«Kórgizbeli Men»**yamasa **«Kórgizbeli Men»** úlken koncertlerde óziniń iyellep turǵan dárejesin kórsetiw, óz aldına kóriniw ushın kóshege kiyiletuǵın kóylekti esletedi. «Ash Men» – bul basqalarında jaqsı kóz qaras qaldırıw ushın kórsetiletuǵın minez-qulıq aktleriniń jıyındısı. Sonday-aq, biz óz dárejemiz yamasa jámiyetlik rolimizden qatań kóz qaras bildiretuǵın qaraslar, ideyalar, minez-qulıq ádeti hám usı sıyaqlılardı kirgiziw múmkin.

5. **«Úy’degi Men»**kóshede kiyetuǵın kóylekti sheship, minez-qulıqtıń kórgizbeli ádetler taslap, bosasqanda payda boladı. Máselen, lawazıwlı general hár dayım oǵan basshılıq etip, hátte, dawısın kóteretuǵın hayalınıń boysınatuǵın quwırshaǵına aylanadı. Yamasa juwas zıyalı injener úyindegi hayalı hám balaların qıynaytuǵın zalımǵa aylanadı.

6. **«Keń peyillilik Men»**- eń jaqın adamlardan da sır tutılatuǵın «Úydegi Men» niń jasırın bólegi. Hár birimizde, hátte, jaqın adamlarımızdan jasıratuǵın sırlarımız tabıladı. Ol ózimiz jalǵız qalǵanımızda ashıwǵa imkan beriwimiz múmkin bolǵan, qashan júz bergen hám keshirip bolmaytuǵın qátelik bolıp esaplanatuǵın, ańlanbaǵan hám basqaları tárepinen qaralanatuǵın qálewler (ásirese, jınısıy) hám basqaları sıyaqlı jaman ádetlerden qalıpleseı. Basqasha etip aytqanda, bul biz basqalarda seziletuǵın, lekin ózimiz payda qılatuǵın háreketler hám qırılar ushın fond bolıp tabıladı.

«Men» niń aqırǵı úsh turi belgili kóriniste bir-biri menen yamasa óz ara baylanıslı boladı. «Men» niń basqa túrlerine qaraǵanda, olardıń óz ara baylanıslılıǵı kúshli boladı. Tómenıdegi belgileniwlerdi kiritemiz:

- «Ash-Men» - «Ashkara Men»;
- «Úy-Men» - «Úydegi Men»;
- «Shın-Men» - «Shın kewilden Men».

Olar bunday tartipte basqalarına isenim bildiriw hám sır tutılğan haqıyqat dárejeleriniń kemeyiwı boyınsha jaylastırılğan. Máselen, kópshilik biziń «Ya-Men» imizdi kóbirek, «Shın-Men» imizdi bolsa kemirek biledi. Lekin eń haqıyqıy «Men» «Shın-Men», eń aljasıw bolsa – «Ash-Men». Ortada jeterlishe haqıyqıy hám jaqın adamlarǵa tanıs bolǵan «Úy-Men» jaylasadı.[1]

Solay etip, juwmaq etiw múmkin: «Men» imiz benen qanshelli az adam tanıs bolsa, ol haqqındaǵı maǵlıwmat sonshelli haqıyqıy boladı. «Men»imizdi iyelegen adamlar sanı, «Men»imiz haqqındaǵı haqıyqat kólemi teris proporsional baylanıslıqta jaylasadı:

- «Ash-Men» - uzaqtaǵı basqaları ushın maǵlıwmat;
- «Úy-Men» - jaqındaǵı basqaları ushın maǵlıwmat;
- «Shın-Men» - tek ózi ushın maǵlıwmat.

«Men» imizdińúsh modallıǵı

Endi ajratılğan belgilaniwler tiykarında juwmaqlardı sáwlelendiriwimiz múmkin: «Ash-Men» - bul ózi haqqındaǵı kóbirek jalǵan hám azǵana haqıyqat, basqa sózler menen aytqanda, kemshiliklerdiń azıraǵın kórsetip, abzallıqların, bazı da olar oylap tabılǵan bolsa da, joqarı dárejede kórsetiw; «Úy-Men» - aralıq taraw – 50% kórsetiletuǵın kemshilikler hám 50% kósetiletuǵın abzallıqlar; «Sa-Men» - haqıyqattı joqarı dárejede hám jalǵandı kemirek dárejede biliw, basqasha etip aytqanda, abzallıqlardı azıraq ashıp beriw hám kemshiliklerdi kóbirek anıqlaw.

Usıǵan uqsas sanlar sıızǵı tiykarında pragmatik piker júritiwler jatadı. Haqıyqatında da, hár birimizge belgili, adam ózinde hesh nárseni jasıra almaydı; jaqınlardan kemshiliklerin jasırıw paydası joq; uzaqtaǵılarǵa kemshiliklerdi kórsetiw qáwipli bolıp tabıladı.

Hámmeden kóre kóbirek ózimizdi baqlaǵanımız ushın, barlıq ózi haqqındaǵı haqıyqattı biledi. Jeterli dárejede kóp jaǵdaylarda «Men»imizdiń unamlı hám unamsız táreplerin bilgen jaqınlarımız túrli jaǵdaylarda bizlerdi baqlaydı. Jaqınlarımızdı qanshelli kóbirek kemshilik hám nuqsanlarımızda isendiretuǵın bolsaq, olarda sonshelli dárejede insaniyлық kewil bildiriwdi oyatamız, óz ara múnásiybetlerimiz de sonshelli shın kewildenboladı, solay etip, olar usı dárejede járdem qolın sozıwǵa tayar turadı. Durıs, álbette, jaqınlarǵa óz kemshiliklerin kórsetiwdiń de belgili kólemi bolıwı kerek.

Uzaqtaǵılardan kemshiliklerdi, jaqsısı, jasırın hám abzallıqların olarǵa kórsetken máqul. Individ biytanıs adamlarǵa óz kemshiliklerin kórseter eken, onı tárbiya kórmegen adam sıpatında qabıl etip, ol menen hár qanday baylanıslardı pútkilley úziwleri múmkin. [2]

«Ya-Men» - maqul bolmaǵan kóz qarastıń yamasa ózin adamlarǵa kóz-kóz etiw sezimtalıqálewinińmiywesı emes. Bunıń arqasında tereń jámiyetlik maqsetke muwapıqlıq turadı: óziniń eń jaqsı sıpatların kórsetiwge umtılw, ózine kóz qaras tájiriybesin, háreketlerin baqlaw qılıwdı, solay etip, óz minez-qulqın tereńlestiriwdi qalıplestiredi. Ózin tutıw mádeniyatı úy shárayatında emes, balkim, tántanalı bayram keshelerinde, doslar hám miymanlar arasında júzege keledi.

Solay etip, óz «Men» iniń barlıq keshirmesi gódeklik dáwirde baslanatuǵın hám I.S. Kon «Menni jańalıq etiw » sıpatında belgilegen shaxs qalıplesiwi procesiniń nátiyjesi bolıp esaplanadı. Bir jasar bala denesindegi sezimleri menen tısqarıdaǵı denelerden júzege keletuǵın sezimler ortasındaǵı ayırmashılıqtı ańlay baslaydı. Sońın ala, 2-3 jasta bala oǵan zawıq baǵıshlaytuǵın process hám óziniń deneler menen háreketleri nátiyjesin úlkenlerdiń deneli háreketlerine «Men ózim!» talabın qoyǵan halda, ajırata baslaydı. Ol birinshi márte ózin átirap - ortalıqtan ayıra tutıw menen birge, basqalarına qarama-qarsı

turǵan jaǵdayda óz háreketleriniń subekti sıpatında ańlay baslaydı. Balalar baqshası hám mektep shegarasında, kishi klasslarda úlkenler, ata-analar hám oqıtıwshılar járdeminde shaxsıy psixik sıpatların bahalawǵa waqıtsha jetiskenlik hám kemshilikleriniń sebebin ańlaw dárejesinde jantasıw imkaniyatı tuwıladı. Solay etip, óspirimlik dáwirde jámiyetlik turmıs hám miynet xızmetine aktiv kiriwi nátiyjesinde jámiyetlik-morallıq ózin bahalawınıń keńeyttilgen sisteması qalıplese baslaydı, ózin ańlaw rawajlanıwı shegine jetip, tiykarınan, «Men» obrazı qalıplese.

Ózin bahalaw – bul shaxs tárepinen óz-ózin, óz imkaniyatlardı, sıpatların hám adamlar arasındaqı ornın bahalawı. Bul psixologiyada ózin ańlawdıń áhmiyetli bolǵan hám eń kóp úyrenilgen tárepi bolıp tabıladı.[1]

Shaxs tiykarına tiyisli bolǵan halda ózin bahalaw minez-qulqınıń áhmiyetli basqarıwshısı bolıp xızmet qıladı. Adamnıń átiraptaǵılar menen óz ara múnásiybetleri, onıń ózine salıstırǵanda sın pikirli ekenligi, talapshańlıǵı, jetiskenlik hám kemshiliklerine múnásiybeti ózin bahalawǵa baylanıslı. Ózin bahalaw qalay quraladı? Basqa adamnıń sıpatların úyrengen sayın, shaxs jeke bahanı islep shıǵıw imkaniyatın jaratatuǵın zárúr maǵlıwmatlarǵa iye boladı. Shaxsıy «Men» haqqında quralǵan bahalanıw shaxstıń basqa adamlarda kóretuǵınları hám ózindegi baqlawlar menen hámme waqıt salıstırıp barıwdıń nátiyjesi. Adam ózindegi bazı bir nárselerdi bilgen halda ózin onıń menen salıstıradı, basqanıń da onıń shaxsıy sıpatları, háreketleri, belgilerine biypárwa emesligin shamalaydı; Bulardıń hámmesi shaxstı ózin bahalawına tiyisli bolıp, onıń ruwxıy keypiyatın belgileydi. Basqasha etip aytqanda, shaxs hár dayım referent topar (real yamasa ideal) ǵa iye, shaxs onda óz qádiriyatların ózlestirgeni ushın bul topar menen esaplasadı, onıń idealları hám qızıǵıwshılıqları hám t.b.lar, sonday-aq, shaxstıń ham idealları, hám qızıǵıwshılıqları bolıp esaplanadı.

Shaxs qarım-qatnas procesinde hámme waqıt ózin bekkem úlgi menen salıstıradı hám bul tekseriw nátiyjelerine baylanıslı túrde ózinen kewli tolıwı yamasa tolmawı múmkin.

Ózin bahalaw *muwapıq* hám *muwapıq emes* bolıwı múmkin. Muwapıq, múnásip ózin bahalawda individ óz imkaniyatlardı hám ılayıqlarını tuwrı salıstırıp, ózine jeterli túrde kritikalıq kóz benen qaraydı, óz jetiskenlik hám kemshiliklerine real qarawǵa umtıladı, óz aldına haqıyqattan da ámelge asırıwǵa erisiwi múmkin bolǵan maqsetlerdi qoyıwǵa háreket qıladı. Buǵan muwapıq túrde ózin bahalawǵa ózin «joqarı dáreje» de hám «orta dárejeden joqarı» bahalaw kiredi.

Lekin, ózin bahalaw muwapıq bolmaǵan – júdá asırılǵan yamasa júdá páseyittirilgen bolıwı da múmkin.

Múnásip emes túrde asırılǵan ózin bahalaw tiykarında adamda ózi haqqında natuwrı kóz qaras, shaxsı hám imkaniyatlarınıń, átiraptaǵılar, Ulıwma jumıs ushın óz qadiriń ideallastırılǵan obrazı payda boladı. Asırılǵan halda ózin bahalaw adamnıń ózin bunday bolıwına jol bermeytuǵın jaǵdaylarda da ózine artıqsha baha berip jiberiwine alıp keledi. Nátiyjede kóp jaǵdaylarda onıń talapların biykar etetuǵın átiraptaǵılardıń qarsılıqlarına dus keledi, gúmansıraw, jaman gúman hám ataylap takkabırılıq, qorqınıshlı payda etken halda ǵazeplenedi hám, solay etip, zárúr shaxslar aralıq baylanıslardan waz keship, adamawa bolıp qalıwı múmkin.³⁸[3]

Ózin bahalaw páseyittirilgen halda, yaǵnıy, shaxstıń real imkaniyatlarınan tómenerik bolıwı da múmkin. Bul, ádette, itibarsızlıqqa, uyatshańlıqqa, óz imkaniyatlarına nadurıs baha beriwge hám kewli barmaw, óz qábiletlerin kórsete

³⁸David G. Myers Psychology Hope College Huland, Michigan p-625

almashıqqa alıp keledi. Ózine baha beriwdiń júdá páseyittirilgen jaǵdayı *bekkem bolmaǵankomplekstińrawajlanǵanlıǵı*, turaqlı itibarsızlıq, tashabbuskorlıktan waz keshiw, biypárwalıq, ózin ayıplaw hám qáweterleniwden derek beriwı múmkin.

Ózin júdá joqarı yamasa júdá páseyittirilgen halda baha beriw ózin basqarıw procesin izden shıǵaradı, ózin baqlawdı buzıp kórsetedi (qarım-qatnasta).

Ózin bahalaw shaxstaǵı dawagerlik dárejesi menen tıǵız baylanısqa. U. Djemstıń formulası boyınsha, adam súwretinde jetiskenlikler hám kiris sózinde ózin bahalaw

bolǵan bólshek: $r = \frac{A}{C}$.

Dawagerlik dárejesi – ol yamasa bul xızmette insan erispekshi bolǵan eńúlken jetiskenlik. A.V. Petrovskiydiń anıqlamasına kóre, dawagerlik dárejesi – bul individ óz aldına qoyǵan maqsetiniń qıyın ekenligi dárejesinde sáwlelenetuǵın shaxs ózin bahalawınıń qálegen dárejesi bolıp tabıladı («Men» obrazı dárejesi).

Insan náwbettegi hárekettiń qıyınshılıǵı dárejesin erkin túrde tańlaw imkaniyatına iye bolǵan jaǵdayda ózine baha beriwın asırıw eki tendensiya ortasındaǵı qarama-qarsılıqqa sebep boladı: bir tárepten, úlken jeńisti basınan ótkiziw ushın dawagerlikti asırıwǵa umtılw, ekinshi tárepten – áwmetsizlikke duwshar bólmashlıq ushın dawalardı azayıttırıp turıw. Jeńiske erisilgende dawalar dárejesi, ádette, asadı, adam qıyınlaw máselelerdi sheshiwge qádir ekenligin payda qıladı, áwmetsizlikte bolsa – tán ráwishte páseyedi.

Dawalar dárejesiniń qalıplesiwi tek ǵana jeńis yamasa áwmetsizlikti aldınnan ańlaw menen emes, balkim, eń dáslep, aldınǵı jetiskenlik hám ámetsizliklerdi aqıllılıq penen, bazı da bolsa anıq emes bolǵan halda esapqa alıw hám bahalaw menen belgilenedi. Dawalar dárejesiniń qalıplesiwin oqıwshınıń tálim alıwında, dogerektegi lekciya temasın tańlawda, tapsırma beriwde hám usı sıyaqlılardı baqlaw múmkin.

Shaxstıń dawalar dárejesi ústinen alıp barılǵan izertlewler aktivligi menen ǵana emes, balkim, olardıń mazmunı, topar maqsetleri hám wazıypalarınıń baylanısına qaray, insan minez-qulqı motivlerin jaqsıraq túsiniwge hám shaxs pazıyletlerin qalıplestiriwshi baǵdarlanǵan tásirin ámelge asırıwǵa imkaniyat jaratadı. Bazı bir jaǵdaylarda pedagog ushın shaxs dawalar dárejesin asırıw wazıypası úlken áhmiyetti quraydı; oqıwshı ózine hám imkaniyatlarına tómén kóz qaras penen qaraǵan táǵdirde, bul jaǵday belgili halatta zıyan jetkerip, ǵalabaǵa bolǵan isenimniń joq bolıwına alıp keledi. Ámetsizliklerdiń izbe-iz tákirarlanıwı awır sezimli ashıwshaqlıq hám qarama-qarsılıqlardan ibarat bolǵan ulıwma jaǵdayda ózine baha beriwdi tóménletip jiberedi hám Oqıwshı ózinen beziwi múmkin.

Dawalar dárejesin asırıwdıńhár túrli jolları bar bolıp, olar oqıwshınıń individuallıǵı, frustratsiya ózgesheligi, pedagogtıń imkaniyatları hám basqalarına baylanıslı. Buǵan oqıtıwshı hám klass toparı tárepinen kórsetiletuǵın járdem, sonday-aq, shaxs ushın keleshekke jaratıwdıń túrli usılları kiredi.

Basqa jaǵdaylarda pedagog ushın bala yamasa óspirimniń dawaları dárejesin, ásirese, oqıwshı óz aldına qoyǵan wazıypalar real jaǵdayda aqlanbaytuǵın, óz imkaniyatların bahalaw bolsa asırıp jiberilgen táǵdirde, kekkeyiw, ózine tán ústinlik kompleksi hám t.b.lar payda bolǵan jaǵdayda bir qansha kemeyittiriw áhmiyetli. Oqıwshı haqıy bolmaǵan asırıp jiberilgen dawalar dárejesi menen toparda qatań qarsılıqqa ushırawınıńózi emes, balkim, onda bar bolǵan ózine artıqsha baha beriw real áwmetsizlikler menen kóplegen qarama-qarsılıqlarǵa dus kelip, ótkir emocional qarama-qarsılıqlardı júzege keltirgeni ushın, usı máseleni sheshiw zárúrligin óz aldına aytıp ótıledi. Bunda, kóp jaǵdaylarda Oqıwshı onıńózine artıqsha baha beriwı menen tuwrı

kelmeytuǵın shaxsıy áwmetsizlik jaǵdayların sezbesten urınıp, qaysarlıq qıladı, ókpeleydi, ózin ataylap razı etip kórsetip, ózin múnásip tutpaydı yamasa áwmetsizligine kimnińdur qarsı tásirin, jamanlıǵın túsindiriwge háreket qıladı, gúmanlı, gázebli, ashıwshaq bolıp qaladı.

Solay etip, shaxstıńózin ańlawı ózin bahalaw mexanizminen paydalanıp, dıqqat menen shaxsıy dawagerlik hám haqıyqıy jetiskenlikler salıstırmalı túrde kórsetedi.

7. Shaxstın' psixologiyalıq qorgawshısı.

Insandaǵı eń qadrli nárese onıń shaxsıyatına tiyisli tiykar boladı. Ol janlı tábiyat hám jámiyet tárepinen ótkeriletuǵın júdá kúshli basımnan qorgawı zárúr. Qorgaw ańlanbaǵan tárizde júz beredi. Shaxs tiykarın jemiriliwden qorgawshı ruwxıy mexanizm qorgawshısı mexanizm dep ataladı. Ol biologiyalıq evolyusiyadan kóre kóbirek mádaniy evolyusiyanıń nátiyjesi bolıp esaplanadı.

Psixologiyalıq qorgaw – shaxs anıqlılıǵına qáwip salatuǵın, qarama-qarsılıqlar menen baylanıslı bolǵan unamsız keshirmelerdi kemeyittiriwge baǵdarlangan mexanizmler sisteması. Psixologiyalıq qorgaw shaxs tárepinen psixologiyalıq qolaysızlıq, «Men-obrazı» na qáwip salıwshı keshirmelerdi sheshiw hám usı jaǵdaylarǵa tiyisli bolǵan dárejede saqlaw ushın qollanılatuǵın basqarıw sistemasın quraydı. [2]

«Qorgaw mexanizmleri» túsiniǵı Z. Freyd tárepinen nervli jaǵdaylarǵa alıp keliwi múmkin bolǵan qarama-qarsılıqlarda «Ego» qollaytuǵın usıldı Ulıwma halda belgilew ushın kiritilgen edi. Klinika ámeliyatında ol ózi hám álem menen kele almaǵan adamlarǵa júdá kóp mártebe dus kelgen. Olar irracional háreketlerdi ámelge asırıp, múnásip bolmaǵan pikirlerdi sáwlelendirgen halda, qabıl etiw illyuziyalardı kórsetken, bulardıń hámmesi anıqlıq kirgiziwin talap etedi. Usıǵan uqsas reaksiyalar diagnozlarda rásmiylestirilgen edi. Bunday diagnozlar Salamat insanlarda da anıqlanǵan edi. Bunday jaǵdaydı túsindirip beriw ushın Z. Freyd 1884-jıl «psixologiyalıq qorgaw» túsiniǵın kirgizdi, bul túsinikti ańlanbaǵan umtılıwlar hám jámiyetlik talaplar (sheklewler) ortasındaǵı qarama-qarsılıqlardı sheshiwdiń forması sıpatında talıqlanadı. Onıń qızı Anna Freyd óziniń «Men hám qorgaw mexanizmleri» atlı ilimiy jumısında, atasınıń teoriyasın rawajlandırıp, Ego-qorgaw mexanizmleri ańlanbaǵan bolıwın hám olar «ishki seziwdiń talapların biykar etiwın» aytıp ótken edi.³⁹ [3]

Házirgi kúnde psixologiyalıq qorgaw shaxs teoriyalarınıń hámмесinde, insańǵa salıstırǵanda túrli jantasıwlar da tán alınadı hám táriyiplenedi. Qorgaw mexanizmleri yamasa psixologiyalıq qorgaw, - bul insannińózin qolaysız keshirmeler, qalıp jaraqatları hám qáweterleniwden qorgawda qollanatuǵın, oǵan tán bolǵan hám Ulıwma ańlanbaytuǵın sistemalı háreketler.

Izertlewlerge kóre, adamlar shaxsıy sıpatları bahalanıwları arasında ózleriniń baha beriwleri menen tuwrı keletuǵınların yadta saqlap qaladı. Usı tárizde olar ózlerine bolǵan húrmetlerin joq etpegen, kóz aldımızda abroyımızdı túsirmegen halda qátelikler hám áwmetsizliklerdiń sebebin túsindiriwge háreket qıladı. Sonıń ushın hám insan ruwxıyatı qorgaw mexanizmleri menen qurallandı. Olar sırttan kelip atırǵan xabarları saralap, tek ǵana insanniń ishki dúnyası – «Men-konceptsiyası» nıń anıqlılıǵın saqlawǵa xızmet etetuǵınların ótkizedi.

Solay etip, qorgaw mexanizmleri insanlar ushın júdááhmiyetli bolǵan eki ózgeshelikke iye:

- waqıyalıqtı biykar etedi, buzıp kórsetedi yamasa maydalaydı;

³⁹David G. Myers Psychology Hope College Hulan, Michigan p-613

- anlanbağan halda, yaǵnıy, avtomatik tárizde de tez tásir kórsetedi.

Psixologiyalıq qorǵawlardı klassifikaciyalawǵa salıstırǵanda bir neshe hár túrli jantasıwlar bar. Olardı *jetik* hám *ápiwayı* toparlarǵa ajratıw eńápiwayı klassifikaciyalaw. Birinshi toparǵa maqsetke muwapıqlıq, intellektuallastırıw, mutoyıba, sublimaciya hám basqaları, ekinshisine bolsa – dissotsiatsiya, kúshli baqlaw, qádirsizleniw, biykar etiw, jekkeleniw, qáwip salıwshı menen teńlestiriw hám basqaları kiredi. Psixologiyalıq qorǵawdı basqa princip tiykarında da klassifikaciyalaw múmkin, oǵan kóre, bir waqıtları qabıl etiw dárejesinde tásir qılsa, máselen, sıǵıp shıǵarıw, basqaları bolsa – transformaciya dárejesinde, maǵlıwmattı qayta islew procesinde tásir kórsetedi, máselen, maqsetke muwapıqlıq.

Psixologiyalıq qorǵaw mexanizmleri hár qıylı boladı. Olar Z. Freyd, A. Freyd, A. Adler hám kóplegen basqa alımlar tárepinen úyrenilgen. A. Freyd tómendegi «psixodinamikalıq» mexanizmlerdi qorǵawshı sıpatında qabıl qılıwdı usındı, olar: sıǵıp shıǵarıw, ústinlik, regressiya, reaksiyanıń payda bolıwı, jekkeleniw, ámelge asırılǵan xızmetti biykar etiw, júz berip atırǵan waqıya, proeksiya, introeksiya, óz shaxsına múrátat, ózine qarama-qarsı tárepine aylanıw, sublimaciya. Keyinshelli bul dizim sırtqı frolstratorlar: jaǵdaydan qashıw, biykar etiw, teńlestiriw, «Men»di sheklewge qarsı baǵdarlangan jańa mexanizmler menen tolıqtırıldı. Basqa psixologlardıń pikirine kóre, dizimdi tómendegi áhmiyetli qorǵaw-beyimlesiw mexanizmleri: maqsetke muwapıqlastırıw, qıyalıy, konversiya, belginin belgilew, koshiriw menen tolıqtırıw zárúr.⁴⁰[3]

Psixologiyalıq qorǵawdıń tiykarǵı mexanizmleri ortasında tómendegilerdi ajratıp kórsetiw múmkin: ústinlik, reaktiv oqıtıw, biykar etiw, sıǵıp shıǵarıw, sublimatsiya, proeksiya, maqsetke muwapıqlıq hám basqaları. Házirde psixologlardıń pikirine kóre, óziniń nátiyjeliligi, jetikligi hám olardı júzege keltirgen qarama-qarsılıqlı, - umtıwlar, morallıq beyimlesiwler yamasa sırtqı waqıyalıq tarawına kiritiliwi boyınsha belgilenetuǵın qorǵaw mexanizmleriniń jigirmadan artıq túri bar.

Psixologiyalıq qorǵawdıń tiykarǵı mexanizmlerin kórip shıǵamız.

1. *Biykar etiw*. İnsan oǵan awırıwdı beriwshi waqıyalıqqa itibarsızlıq penen, ózin mashqala joqtay etip tutadı.

2. *Kóshiriw*– seziw obektin qáwipsizlewine almasıw. Negizinde sezimlerdiń payda bolıwına Ulıwma basqa adam sebep bolsada, insan muhabbat, jek kóriw, básekeleslik haqqında pikir júritedi.

3. *Sublimatsiya* – jınısıy beyimlesiw menen baylanıslı háreketlerdi joqarı maqsetlerge, máselen, dóretiwshilikke tartıw.

4. *Proeksiya* – insan óziniń shaxsıy sana ushın maqul bolmaǵan ishki seziw hám qálewlerin basqa adamlarǵa ótkeriwden ibarat bolǵan qorǵaw mexanizmi. Basqaların, ásirese, sonıń ushın ayıplaydı.

5. *Qıyalıylarǵa beriliw* – shaxsıy «Men»nin áhmiyetliligin kórsetiw maqsetinde kóz qaras, zeb beriw, óz imkaniyatlarına artıqsha baha beriw tarawında frustratsiyalangan mıtájliklerdi qanaatlandıırıw.

6. *Kesellikke beriliw* – mashqalalardı sheshiwde juwapkershilik hám erkinlikten bas tartıwǵa umtıw; bul mexanizm «ekilenshi payda» ájayıp hádiyesi menen baylanıslı. Biytap roli adamdı háreket qılıw zárúriyatınan azat qıladı, baǵınıshlı hám kewil bildiriwge mıtáj bolıwǵa imkaniyat jaratadı.

⁴⁰David G. Myers Psychology Hope College Huland, Michigan p-612

7. *Repressiya* (sıgıp shıǵarıw, sóndiriw) – este saqlawdan ruwxıyatqa jaraqat jetkiziwshi qolaysız ushırasıwlar, waqıyalar, hádiyselerdi óshirip taslaytuǵın túp negizli qorǵaw mexanizmi. Ózimiz de orınlanbaǵan wáde, qolaysız is-háreketimiz haqqında júdá tez umitamız. Lekin bul muwapıqlıq emes. İnsan haqıyqatında da kórmey, bilmey turıp, umıtip jiberedi.

8. *Regressiya* – er jetken insaǵa ózin jas baladay tutıw imkaniyatın beriwshi rawajlanıwdıń dáslepki basqıshlarına qaytıw. Shańaraqlı hayal turmıs joldası menen kelise almay qalsa, aldındıday, ata-anası úyinde kishkene qız dáwirdegidey, qorǵaw hám jubatıw maqsetinde jılay baslaydı. Bazı bir waqıtta úlkenler qanday da bir jaǵdayda «balalarday belgiler» menen sóylesiwleri múmkin. Bul ózine tán ráwishte qáweterge sebep bolatuǵın waqıyalıqtan, mashqalalardan ózine tán túrde sheginiw bolıp tabıladı.

9. *Qarama-qarsı reaksiyanıń qalıplesiwi* – sana ushın maqul bolmaǵan reaksiyanıń qarama-qarsısına almasıw, máselen, muhabbattı – jek kóriwge, ǵázepti – muhabbatqa. Jinsiy jetilisiw dáwirde qızlarǵa salıstırǵanda háwestiń oyanganı ańlanbaǵan halda ul balalar qızlardıń shashlarınan tartıwı, urısıwı, jaman laqap qoyıwı, olarǵa taqat qila almasıqların óz aldına kórsetip ótiwlerinde payda boladı.

10. *Ósh alıw* – impuls yamasa seziwdi bir obektten qolaylı basqa obektke qayta baǵdarlaw. Shańaraq baslıǵı jumısındaǵı qolaysızlıqlardıńǵázebin tikkeley ayıpker – baslıǵınan emes, balkim, hayalınan, balalarınan yamasa iytinen aladı.

11. *Maqsetke muwapıqlastırıw* – muwapıq kelmeytuǵın háreketler hám pikirler ushın isendiretuǵın sebeplerdi oylap tabıw, ózin aldaw. Máselen, áwmetsizlikke ushıraǵan adam, ózi umılǵan obekt qadiriń páseyittirgen halda, qáháretlengen izzet-nápesin tınıshlandıradı. Yaq juwabın alǵan jigit qızdıń «diydine say kelmesligin» yamasa aldın oylaǵanday gózzal emesligin járiyalawı múmkin.

12. *Intellektuallastırıw* – onıń járdeminde subekt diskursiv kóriniste óziniń qarama-qarsılıqları hám sezimlerin olardı iyellep alıw maqsetinde sáwlelendiriwge háreket qılatuǵın process. Basqasha etip aytqanda, óz háweslerin, logikalıq payda qılınǵan pikirlesiw sistemalarına oraǵan halda, sáwlelendiriwge umtılwı. Keshirme pikir júritiw menen almasırladı.

13. *Jekkeleniw* – intellektuallastırıwǵa uqsas mexanizm bolıp, pikirlesiw yamasa háreketiń subektiń basqa pikirleri yamasa ómiriniń basqa tárepleri menen úziliwin bildiredi. jekkeleniw oylaw procesindegi toqtalıwda, formula hám ritualda sáwleleniwi múmkin. Bul mexanizm ol yamasa bul tema boyınsha sáwbetlesiw qálewiniń joq ekenligi, talıqlaw qılınbaytuǵınlıǵı sıpatında kórinedi.

14. *Teńlestiriw* – ózine basqa adamǵa tán bolǵan seziwler, pikirlesiwler, keypiyatlardı ózlestirip alıw. Túrлерinen biri qáwip salıwshıǵa uqsatıw. Bul dushpan oyatıp atırǵan qorqınısh seziminen qutılıw ushın subekt, yamasa roldi qabıl qılǵan halda, yamasa obektiń ózin bólsheklegen halda ol menen baylanıs ornadıwı bildiredi.

Házirgi zaman izertlewleri jeterli túrde puxta islep shıǵılǵan «Men» qorǵaw mezanizmlerin hám «Ózi» mexanizmlerin shegaralawǵa qaratılǵan. Birinshi jaǵdayda obektke baǵdarlangan, subektiń bir bólegi bolǵan, ekinshisinde – subekt ózi ushın obekt bolıp xızmet qılatuǵın shólkem menen is kóremiz.[2]

8. Shaxs qalıplesiwi ha'm rawajlanıwı.

«Shaxs qalıplesiwi» túsiniǵi eki mánide qollanıladı: 1) shaxs qalıplesiwi, onıń rawajlanıwı, procesi hám nátiyjesi sıpatında. Shaxs qalıplesiwi túsiniǵiniń mine usı mánide qollanılwı psixologiyalıq úyreniw predmeti bolıp esaplanadı, onıń wazıypasına bolsa *bar bolǵanlardı* (bar, tájiriybede belgili bolatuǵın) hám rawajlanıp

atırǵan shaxsta maqsetke baǵdarlangan tarbiyalıq tásirler shárayatında *bar bolıwı múmkin bolǵanlardı* anıqlaw kiredi. Bul shaxs qalıplesiwin úyreniwge *psixologiyalıq jantasıw* boladı; 2) shaxs qalıplesiwi maqsetke baǵdarlangan tarbiya sıpatında. Bul shaxs qalıplesiwine tiyisli máselelerdi hám usıllardı sheshiwge bolǵan *pedagogikalıq jantasıw*. Pedagogikalıq jantasıw jámiyettiń sociallıq talaplarına say keliwi ushın shaxsta *qalıplesiwi kerek* bolǵanlardı anıqlastırıp zárúrligin belgileydi.[1]

Insan shaxs bolıp tuwılmaydı, oǵan aylanadı. Shaxs rawajlanıwı boysınatuǵın nızamlarǵa tiyisli hár túrli kóz qaraslar bar. Hár qıylı shaxs teoriyaları kópshilikti quraydı, olardıń hár birinde shaxs rawajlanıwı mashqalası ózine tán jaǵdayda kórip shıǵıladı. Psixologiyalıq analiz teoriyası rawajlanıwdı insanniń biologiyalıq tábiyatın jámiyettegi turmısqa beyimlesiwı, insanda mútájliklerdi qanaatlandıruwdıń belgili qorǵaw mexanizmleri hám usıllarınıń islenbesi sıpatında túsindiredi. Ózgeshelikler teoriyasına kóre, shaxs ózgeshelikleri ómiri dawamında qalıplese, olardıń payda bolıp, ózgeris hám turaqlastırıp processleri biologiyalıq emes nızamlarǵa boysınadı. Jámiyetlik táliymat teoriyasına kóre, shaxs rawajlanıwı processı adamlar óz ara tásirleniwı belgili usıllarınıń qalıplesiwi sıpatında úyreniledi. Ulıwmainıyılıq hám basqa ájayıp hádiyseler menen baylanıslı teoriyalar «Men»niń júzege keliw processı sıpatında túsindiredi.

Shaxs rawajlanıwı onıń sociallasıwı hám tarbiyasi procesinde júz beredi. Hámmesiniń birinshi kúnlerinen baslap aq, insan ózine uqsaghanlar qorshawında boladı, hár túrli jámiyetlik múnásiybetler hám óz ara háreketlerde qatnasadı. Birinshi jámiyetlik tájiriypeni shańaraǵı shárayatında arttıradı, sońın ala túrli jámáátler shárayatında shaxstıń ajralmas bólegine aylanǵan subektiv tájiriypeni toplan baradı. Bul process, sonday-aq, individ tárepinen jámiyetlik tájiriypeniń aktiv túrde islep shıǵarılıwı *sociallasıw* processı dep ataladı.

B.G. Ananew koncepsiyasına kóre, sociallasıw processı insanniń shaxs sıpatında hám xızmet subekti sıpatında júzege keliwin eki baǵdarlı process sıpatında kórip shıǵıladı. Bunday sociallasıwdıń juwmaqlawshı maqseti individuallıqtıń qalıplesiwinen ibarat boladı. Individuallastırıp degende anıq shaxstıń rawajlanıw processı túsiniledi.[2]

Sociallasıw menen birgelikte jáne bir process – *mádeniylestiriw* de ámelge asırıladı. Eger sociallasıw – bul jámiyetlik tájiriypeni ózlestiriw bolsa, mádeniylestiriw – bul individtiń Ulıwma insaniyılıq mádeniyat hám túrli dáwirlerdegi insan xızmetiniń materiallıq hám mánawiy qádiriyatları jámlengen tarixiy jaqtan quralǵan xızmet usılların ózlestiriwden ibarat.

Shaxs rawajlanıwı mashqalasınıń ol yamasa bul teoriya kóz qarasınan kórip shıǵıwdan tısqarı, shaxstı hár túrli jantasıwlar kóz qarasınan integraciyalastırılǵan halda, anıq bolǵanınsha kórip shıǵıw ideyası da bar. Usı tiykarda, shaxs barlıq qırallarınıń kelisilgen halda, sistemalı qalıplesiwi hám óz ara baylanıslı bolǵan ózgerislerdi itibarına qabıl etetuǵın bir qansha koncepsiyalar qalıplese. Usı rawajlanıw koncepsiyaları integraciya koncepsiyalarına kiredi.

Usınday koncepsiyalardan biri amerikalıq psixolog alım E. Erikson tárepinen islep shıǵılǵan teoriya bolıp esaplanadı, ol rawajlanıwǵa salıstırǵanda óz qaraslarında *epigenetik princip*: insan óz shaxsıy rawajlanıwında tuwılıwınan baslap, sońǵı kúnlerine shekem májbúriy túrde basıp ótetuǵın basqıshlardıń genetikalıq belgilengenligine itibar qıladı. E.Erikson hár bir adamda belgili ráwishte júz beretuǵın segiz túrli turmısliq ruwxıy krizislerdi ajratıp, táriyiple berdi:

1. Isenim krizisi – isenimsizlik (ómiriniń birinshi jılı dawamında).

2. Gúmansıraw hám uyatshańlıqqa qarsı túrde, ózin basqara biliw (2-3 jaslar átirapında).

3. Ayıpkerlik sezimine qarsı túrde, tashabuskarlıqtıń payda bolıwı (shama menen úshten altı jasqa shekem).

4. Bekkem emeslik kompleksine qarsı túrde, miynetsúygishlik (7 den 12 jasqa shekem).

5. Individuallıq hám konformizmge qarsı túrde, shaxsıy baǵdarga iye bolıw (12 den 18 jasqa shekem).

6. Shaxsıy ruwxıy jekkeleniwge qarsı túrde, keń peyillik hám qarım-qatnasshańlıq (20 jaslar átirapında).

7. «Ózine ǵarıq bolıw» ǵa qarsı túrde, jańa áwlad tarbiyası haqqında qayǵırıw (30-60 jaslar arasında).

8. Úmitsizleniwge qarsı túrde, basıp ótilgen ómir jolınan kewil tolıwı (60 jastan úlken)

Erikson koncepsiyasında shaxstıń dúnyaǵa keliwi hár bir basqışta júz beretuǵın insan ishki dúnyası hám átiraptaǵı adamlar menen múnásiybetleriniń sıpat ózgerisleri almasıwı tarizinde túsiniledi. Onıń nátiyjesinde ol shaxs sıpatında rawajlanıwdıń, ásirese, házirgi basqışına tiyisli bolǵan hám pútkil ómiri dawamında saqlanıp qalatuǵın jańa ózgesheliklerge iye boladı. Bunda jańa shaxsıy qırılar, Erikson pikirinshe, tek aldınǵı rawajlanıw tiykarında júzege keledi.

Insan shaxs sıpatında qalıplesiwi hám rawajlanıwında unamlı sıpatları menen birge kemshiliklerge de iye boladı. Hár túrdegi unamlı hám unamsız jańa paydalar dı birgelikte jalǵız teoriyada izshil tárizde Ulıwma kóz aldına keltirip bolmaydı. Sonıń ushın Erikson óz koncepsiyasında shaxs rawajlanıwınıń tek eki keskin: normal hám anormal baǵdarların sáwlelendirdi. Ómirde olar sap kóriniste derlik úshıramaydı, lekin anıq shegaralanǵan juldızlar járdeminde insan shaxsıyati rawajlanıwınıń barlıq aralıq túrlerin qıyalına keltiriw múmkin.[2]

Shaxs rawajlanıwı mashqalasın úyreniwde avtorlar insan rawajlanıwın belgilep beriwshi sebeplerin anıqlawǵa háreket qıladı. Izertlewshilerdiń kópshiligi shaxs rawajlanıwınıń háreketlendiriwshi kúshi sıpatında túrli kórinistegi mútájlikler jıyındısın tán aladı. Bunday mútájlikler arasında óz-ózin ósiriwge bolǵan mútájlik tiykarǵı orındı iyelleydi. Óz-ózin ósiriwge bolǵan umtılw qanday da bir erisip bolmaytuǵın jetiskenlikke umtılwı bildirmeydi. Shaxstıń anıq maqset yamasa jámiyetlik dárejesine erisiwge bolǵan umtılwı júdááhmiyetli bolıp esaplanadı.

Shaxs rawajlanıwınıń Ulıwma mashqalaları qatarında úyreniletuǵın máselelerden jáne biri shaxsıy ózgesheliklerdiń turaqlılıq dárejesi haqqındaǵı másele bolıp tabıladı. Kópshilik shaxs teoriyalarınń tiykarında shaxs jámiyetlik-psixologiyalıq ájayıp hádiyse sıpatında óziniń tiykarǵı sáwleleniw ómirlik turaqlılıq sisteması bolıp esaplanıwı haqqındaǵı kosmoslıq túsiniq jatadı. Ásirese, shaxs ózgeshelikleriniń turaqlılıq dárejesi háreketleriniń izbe-izligin hám belgili minez-qulıqtı belgileydi, onıń háreketlerine nızamshılıq ózgesheligin beredi. Lekin bir qatar izertlewler nátiyjesinde insan minez-qulqı bir qansha ózgeriwsheńligi anıqlandı. Sonıń ushın nızamshılıq túrde insan shaxsı hám minez-qulqınıń turaqlılıǵı haqıyqatında da qanshelli sáwleleniw haqqındaǵı soraw payda boladı.

Izertlewlerdiń nátiyjelerine kóre, tuwma anatomik hám fiziologiyalıq ózgeshelikler, nerv sisteması qásiyetleri menen baylanıslı bolǵan shaxstıń dinamikalıq ózgeshelikleri joqarı dárejedegi turaqlılıqqa iye boladı. Olarǵa temperament, emocional reaktivlik, ekstraversiya – introversiya hám basqa bazı bir sıpatlar kiredi. Sonday-aq, anıq

bolıwınsha, shaxstın hám turaqlı, hám ózgeriwshen real minez-qulqı hár dayım jámiyetlik jaǵdaylarǵa baylanıslı boladı.

«Ulıwma psixologiya» (2002 j.) sabaqlıǵının avtorı A.G. Maklakovtın pikirine kóre, insan barlıq adamlarǵa tán bolǵanlıǵınan júdá turaqlı paydanı shólkemlestiretuǵın shaxstın bir qatar ózgesheliklerine iye. Bular integrativ ózgeshelikler bolıp, olarǵa shaxstın *beyimlesiwsheńlik potentsialı* kiredi. Maklakovtın kóz qarası menen qaraganda, hár bir adam shaxsıy beyimlesiwsheńlik potentsialına, yaǵnıy, jámiyetlik ortalıq shárayatlarına nátiyjeli beyimlesiw imkaniyatın beriwshi belgili psixologiyalıq ózgeshelikler toplamına iye. Shaxsıy beyimlesiwsheńlik potentsialının rawajlanıw dárejesine kóre insan túrli jaǵdaylarda óz minez-qulqın ol yamasa bul dárejede nátiyjeli qalıplestiriledi. Usınǵan kóre, minez-qulıqtın teńligi haqqında emes, balkim túrli shárayatlada múnásip minez-qulıqtı belgileytuǵın qırılar haqqında sóz júritiw lazım.[1]

TEMA BOYINSHA TEST TAPSIRMALARI

1. Tómenдеgi túsiniklerden qaysı biri mazmunı jaǵınan onsha keń bolmaǵan túsinik bolıp esaplanadı «individ», «shaxs», «xızmet subekti», «individuallıq»:

- a) individ;
- b) shaxs;
- v) xızmet subekti;
- g) individuallıq.

2. «Individ», «shaxs», «xızmet subekti», «individuallıq» túsinikleri ishinde mazmunınıń kólemine kóre tómendegi múnásiybetti payda etedi:

- a) kiritpeler;
- b) óz ara baylanıslılıqlar;
- v) avlod – tur;
- g) qatar dúzilisine kóre .

3. İnsan jámiyetindegi ontogenetik rawajlanıwınıń joqarı basqısı – bul:

- a) individ;
- b) shaxs;
- v) xızmet subekti;
- g) individuallıq.

4. Shaxs rawajlanıwı dinamikasına baǵdarlangan, minez-qulqınıń tiykarǵı ózgesheliklerin belgilep beriwshi turaqlı qálewleri hám motivleri sisteması,- bul:

- a) temperament;
- b) xarakter;
- v) ılayıqlılıq;
- g) baǵdarlanganlıq.

5. İnsan alǵa umtılatuǵın hám oǵan erisiw ózine tartatuǵın hám bekkem bolıp seziletuǵın maqsetlerdiń qiyınshılıq dárejesi tómendegishe xarakterlenedi:

- a) dawagerlik dárejesi;
- b) baqlaw lokusı;
- v) ózin bahalaw ;
- g) ózine múnásiybet.

TEMA: QARIM-QATNAS PSIHOLOGIYASI

REJE:

1. Qarim-qatnas haqqında túsiniq.
2. Sóylew hám onıń túrleri.
3. Qarim-qatnastıń insan filogenetikalıq hám ontogenetikalıq rawajlanıwındaǵı áhmiyeti.
4. Qarim-qatnas wazıypaları hám túrleri.
5. Qarim-qatnas xabar almasıwı sıpatında.
6. Qarim-qatnas óz ara tásir sıpatında.
7. Qarim-qatnas adamlardıń bir-birin qabıl qılıwı sıpatında.
8. Qarim-qatnastıń rawajlanıwı.

6.1. *Qarim-qatnas haqqında tu'sinik*

Qarim-qatnas insannıń jámiyetlik, sanalı insan sıpatındaǵı, sana tasıwshı sıpatındaǵı mútajlıǵı bolıp tabıladı. Hár túrli haywanlar hám insan turmıs táriziniń eki tárepi: tábiyat penen baylanıslar hám tiri janızatlar menen baylanıslarına ajırılıwın baqlaymız. Birinshi túr baylanıslar adam belsendiliginiń arnawlı túri sıpatındaǵı xızmeti dep atalǵan. Ekinshi túr baylanıslar bir-biri menen óz ara tásirleniwshı tárepler xabar almasatuǵın tiri janızatlar ekenligi menen belgilenedi. Túr ishindegi hám turler aralıq bunday baylanıslar túri qarim-qatnas dep ataladı.[1]

«Qarim-qatnas» túsiniǵiniń hár túrli anıqlamaları bar. *Qarim-qatnas* eki yamasa onnan artıq adamlar ortasındaǵı biliw yamasa affektiv-bahalaw ózgesheligine iye bolǵan xabar almasıwında olardıń óz ara tásirleniwı sıpatında táriyiplenedi. Yamasa: *qarim-qatnas* – adamlar ortasında birgelikte xızmeti mútajlıǵinen júzege keletuǵın hám axborot almasıwı, óz ara tásiriniń jekke jolın islep shıǵıw, basqa adamdı qabıl etiw hám túsiniwden ibarat bolǵan baylanıslardı ornataw hám rawajlandırıwdıń qıyın, keń qamırawlı processı. Bul «qarim-qatnas» túsiniǵiniń eń tolıq hám anıq anıqlaması.[1]

Qarim-qatnas barlıq tiri janızatlardıń tán bolıp, lekin insan dárejesinde ol eń tereńlesken formalarǵa iye boladı, sóylew quralında anıqlanadı. Qarim-qatnasta tómendegi kóz qaraslardan ajratıladı: mazmun, maqset hám qurallar .

Insannıń sóylew xızmeti insan sanasınıń barlıq qırraları menen tıǵız baylanısqa. Sóylew – insan psixik kamalatınıń, shaxs sıpatında qalıplesiwiniń qúdiretli principı. Sóylew tási astında qarasarlar, dıqqat, intellektual, mánawiy hám estetikalıq sezimlerden quraladı, erk hám minez-qulıq qalıpleseı. Sóylew járdeminde barlıq biliwge tiyisli psixik processler erkin hám basqarılatuǵın tús aladı. Solay eken, sóylew – biliwge tiyisli psixik process bolıp, insan tárepien aytılıp atırǵan hám esitip turılǵan sesler uyǵınlıǵınan ibarat, áne usı seslerge tán jazıw belgileri sisteması arqalı sáwlelengen máni hám mazmunǵa iye . Til – shártli belgiler sisteması bolıp, olardıń járdeminde adamlar ushın belgili bir mánige hám mazmunǵa iye bolǵan sesler jıyındısı uzatıladı.

Sóylewde óz aldına insannıń ruwxıyatı sáleleniwın tabadı. Sóylew jeke jaqtan óz aldına shaxsqa tán bolıp, onda óz aldına alıńǵan insannıń psixologiyası sáwlelenedi, til bolsa hámme ushın jalǵız bolıp esaplanadı. Sóylew arqalı bildirilgen belgiler járdeminde belgili bir predmet, háreket, jaǵday hám t.b. sáwlelenedi. Sóz bolsa, predmet yamasa hádiyse haqqındaǵı kóz qarar penen baylanıslı boladı. Ulıwma lastırıw funkciyası hár bir sóz Ulıwma lastırıw ózgesheligine iye ekenligi menen baylanıslı, bul bolsa oylawdıń

júzege shıǵıwına imkan jaratadı. Pikir almasıw, yaǵnıy qarım-qatnas belgili bir maǵlıwmatlardı, pikirlerdi, tuyǵulardı adamlar bir-birine jetkerip beriwden ibarat bolǵan process bolıp tabıladı.

Insan sóylewiniń anıqlıǵı sheklengen muǵdardagı sóylew belgileri – túrli qıyınshılıqtaǵı quramlı bólekler (sesler, buwınlar, sózler hám gápler) járdeminde insanniń sheksiz-shegarasız hár túrli pikirlerdi, maqsetlerdi hám tuyǵulardı sáwlelendiriw imkaniyatın beredi.⁴¹[3]

Qarım-qatnas *mazmunı* – bul individual aralıq baylanıslarda bir tiri janattan ekinshisine jetkiziletuǵın xabar. Qarım-qatnas mazmunına tiri janattıń ishki motivacion yamasa emocional jaǵdayı haqqındaǵı maǵlıwmatlar kiriwi múmkin. Qarım-qatnas arqalı bir tiri janattan ekinshisine, tiri janattı belgili tartipte baylanısqa kiriwine baǵdarlaytuǵın, olardıń emocional jaǵdayları (menmenlik, shadlıq, gázep, qayǵı, hijran hám usı sıyaqlılar) haqqındaǵı maǵlıwmatlar ótiwi múmkin. Bunday xabar adamnan adamǵa jetkiziledi hám shaxslar aralıq baylanıslar ornatiw quralı bolıp xızmet etedi.

Biz, ashıq kewilli hám shadlanıp atırǵan adamǵa qaraǵanda, qáhárlengen yamasa azap shegip atırǵan adamǵa salıstırǵanda ózimizdi basqasha tutamız. Bir tiri jannan basqasına jetkiziletuǵın sırtqı ortalıq jaǵdayı haqqındaǵı maǵlıwmat, máselen, qáwipten yamasa jaqın átirapta unamlı, biologiyalıq zárúr principlerdiń, máselen, azıq-awqattıń bar ekenligi haqqındaǵı eskertiw qarım-qatnas mazmunı bolıwı múmkin. Adamda qarım-qatnas mazmunı haywanlarǵa qaraǵanda bir qansha keńirek boladı. Adamlar bir-biri menen dúnya haqqındaǵı bilimleri, arttırılǵan tájiriybe, layoqatlar, tájiriybe hám kónlikpelerin jámlegen axborot penen almastı. Insan qarım-qatnası kóp predmetli bolıp, ishki mazmunına qaray hár túrli boladı.

Qarım-qatnas maqseti – bul insanda usı belsendilik túri júzege keletuǵın sebep. Haywanlarda qarım-qatnas maqseti bolıp basqa tiri janattı belgili bir háreketke baslaw, ol yaqı bul háreketke ámelge asırmaw kerek ekenligi haqqındaǵı eskertiw xızmet etiwı múmkin. Máselen, ana óz dawısı yamasa háreketi menen balasın qáwipten saqlaw múmkin; padadaǵı ayırım haywanlar basqaların olarǵa turmıslıq zárúr derekler jetip kelgenligi haqqında eskertiwleri múmkin. Adamda qarım-qatnas maqsetleriniń sanı kóbeyedi. Olarǵa joqarıda sanap ótilgenlerinen tısqari, dúnya haqqındaǵı bilimlerge iye bolıw hám jetkeriw, tálim hám tarbiya, adamlardıń birge islesiw xızmetlerindeki túrli háreketlerdiń muwapıqlasıwı, shaxsıy hám jumıs boyınsha óz ara múnásiyetlerdiń aydınlastırılıwı, ornatiwı hám basqaları da kiredi. Eger haywanlarda qarım-qatnas maqsetleri olar ushın aktual bolǵan biologiyalıq mútájliklerdi qanaatlandıırıwdan ibarat bolsa, adamlarda olar kóplegen hár túrli: jámiyetlik, mádeniy, biliw, dóretiwshilik, estetikalıq, aqılıy ósiw, morallıq rawajlanıw sıyaqlı mútájliklerdi qanaatlandıırıw quralı bolıp esaplanadı.

Qarım-qatnas, ádette, bes túrli: shaxslararalıq, kognitiv, kommonikativ-axborotlı, emotiv hám konativ tárepleriniń birliginde payda boladı.

Qarım-qatnastıń *shaxslararalıq* tárepi insanniń tikkeley átirap-ortalıqtı: basqa adamlar hám óz ómirine baylanıslı bolatuǵın ulıwmalıqlar menen óz ara tásirin sáwlelendiredi.[2]

Qarım-qatnastıń *kognitiv tárepi* sáwbetlestiń kim, qanday adam ekenligi, onnan ne nárese kutiw múmkinligi haqqındaǵı, sonday-aq, sheriktiń shaxsı menen baylanıslı bolǵan basqa kóplegen sorawlarǵa juwap beriw imkaniyatın beredi.

⁴¹Psychuogy DavidG.MyersHope Culege Huland, Michigan .384 p

Qarım-qatnastıń *kommonikativ-axborotlı* tárepi kóz qaraslar, ideyalar, qızıǵıwshılıqlar, sezimler, beyimlesiwler hám basqaları hár túrli bolǵan adamlar ortasındaǵı almasıwdan ibarat .

Qarım-qatnastıń *emotiv* tárepi sheriklerdiń shaxsıy baylanıslarındaǵı seziw-tuyǵular, keypiyattıń wazıypa atqarıwları menen baylanıslı.

Qarım-qatnastıń *konativ* (minez-qulıq tárepinen) tárepi sherikler qaraslarındaǵı ishki hám sırtqı qarama-qarsılıqlardı muwapıqlastırıwǵa xızmet qıladı.

Qarım-qatnas quralların qarım-qatnas procesinde bir tiri janattan basqasına jetkeriletuǵın axborottı kodlastırıw, uzatıw, qayta islew hám ashıp beriw quralları sıpatında táriyiplew múmkin.

Qarım-qatnas qurallarına tómendegiler kiredi:

1. Til – qarım-qatnas ushın qollanatuǵın sózler, belgiler hám olardı qarım-qatnasta qollanıw ushın mánili sóz dizbeklerine birlestiriw nızamlıqlar sisteması, sonday-aq, túrli kórinis hám formalardaǵı (tekstler, sıızılmalar, súwretler), axborot jazıw, jetkeriw hám saqlawdıń texnikalıq quralların (radio hám videotexnika, jazıwdıń mexanikalıq, magnitli, lazerli hám basqa forma ları) daǵı belgiler sistemaları hám jazıwdan ibarat.

2. *Dawıs, emocional sáwlelengenlik*, bir qıylı sóz dizbegine hár túrli mazmun beriwge qádir.

3. *Sáwbetlestiń mimikası, gewde jaǵdayı, kóz qarası* sóz dizbeginiń mánisin kúsheyittiriwi, toltırıwı yamasa biykar etiwı múmkin.

4. Imo-belgiler qarım-qatnas quralı sıpatında Ulıwma qabıl qılınǵan, yaǵnıy, belgilengen mánige iye bolıwı yaqı ekspressiv, yaǵnıy , sóylewdiń sáwlelendirgenligi jáne de asırıwı múmkin.

5. Sáwbetlesler qarım-qatnasındaǵı *aralıq* mádeniy, milliy dástúrlerge, sáwbetleske bolǵan isenim dárejesine baylanıslı boladı.

Insan óziniń túr ishindegi qarım-qatnas usılları hám quralların tańlawdaǵı oylap tabıwshılıǵı boyınsha Jer sharındaǵı bizge belgili tiri janzatlardı bir qansha quwıp ótti.

Qarım-qatnas tómendegi basqıshlarǵa bólinedi:

- qarım-qatnasqa bolǵan mıtájlik (axborottı jetkeriw yamasa onnan xabardar bolıw, sáwbetleske tásir kórsetiw zárúr, hám t.b.) basqa adamlar menen baylanısqa kiriwine iytermeleydi;

- qarım-qatnas maqsetleri, qarım-qatnas jaǵdayın durıs belgilew;

- sáwbetlestiń shaxsın belgilew;

- óz qarım-qatnası mazmunın rejelestiriw, adam ne náirse haqqında sóz júritiwin koz aldına keltirwdi (ádette bilmegen halda);

- insan sanasız túrde (ayırım waqıtta sanalı) paydalanıwı múmkin bolǵan anıq qurallar, sóylew dizbeklerin tanlaydı, qanday sóylep, ózin qanday tutıwın oylap qoyadı;

- sáwbetlestiń juwap reaksiyasın qabıl etiw hám bahalaw, qaytadan baylanıs ornatiw tiykarında qarım-qatnas nátiyjeliligin baqlaw;

- qarım-qatnas baǵdarı, uslubı, metodlarına dúzetiwler kirgiziw.

Eger qarım-qatnas aktiniń qanday da bir bólegi izden shıqqan bolsa, sóylewshi qarım-qatnasınan kútkan nátiyjelerine erise almaydı.

2. Sóylew hám oniń túrleri

Insanniń haywanat dúnyasınan ayırmashılıǵı, oniń fiziologiyalıq, psixik hám jámiyetlik rawajlanıw nızamlıqların sáwlelendiretuǵın tiykarǵı ózgesheliklerinen biri sóylew dep atalatuǵın óz aldına psixik processtıń bar ekenligi bolıp esaplanadı. *Sóylew* –

bul adamlardıń til quralında qarım-qatnas qılıwı. Sóyley alıw hám biytanı tildi túsiniw tájiriybesine iye bolıw ushın tildi biliw hám onnan paydalana alıw zárúr.[2]

Til hám sóylewdiń psixologiyalıq xızmette tutqan ornı.

Til hám sóylewdiń psixologiyalıq rawajlanıw jolında tutqan ornı júdáúlken. Sóylewdiń payda bolıwı menen birge insanniń psixologiyalıq hám ruwxıy dunyası da rawajlana baslaydı. Máselen, qabıl qılıw, este saqlaw, oylaw, eliklew, itibar sıyaqlılar tek ǵana til sebepli rawajlanıp baradı.

Sóylew – insan psixologiyasınıń eńáhmıyetli waziypalarınan biri bolıp, basqa psixologiyalıq processlerdi basqarıp, bir-birine baylanıstırıp turadı. İnsan sanasındaǵı oy-pikir hám kóz aldına keltiriw processleri sóylew xızmeti menen tıǵız baylanıslı bolıp, insan pikirlew xızmeti – sóylew pikirın payda qıladı. Sóylewdiń rawajlanıwı basqa psixologiyalıq processlerdiń rawajlanıwına túrtki boladı.

Sóylew óz náwbetinde sırtqı, ishki, awızeki, jazba dialog hám monolog kórinislerinde boladı. Sóylew óz ara múnásiybet hám qarım-qatnasta eń tiykarǵı qural bolıp esaplanadı.

Qarım-qatnas - bul adamlar ortasındaǵı baylanıs, bunıń nátiyjesinde adamlardıń bir-birine bolǵan tásiiri payda boladı. Qarım-qatnas dawamında adamǵa salıstırǵanda mıtájlik payda boladı. Qarım-qatnas sebepli adamlar hár túrli ámeliy hám teoriyalıq xızmetlerdi uyımlastıradı. Bunnan tısqarı xabar almasıw, bir-birin túsiniw sıyaqlı processler ham qarım-qatnas sebepli júz beredi. Sonday-aq, qarım-qatnas shaxslar ortasındaǵı múnásiybetlerdi jaratıp, olardı ámelde qollanıwda járdem beredi.⁵²

Psixologiyada «til» hám «sóylew» túsinipleri bar. *Til* – bul adamlar ushın belgili mazmun hám áhmıyetli quraytuǵın ses birikpelerin jetkizetuǵın shártli belgiler sisteması. Til jámiyet tárepien islep shıǵılǵan bolıp, adamlardıń jámiyetlik sanasında olardıń jámiyetlik turmısın sáwlelendiriw forması, sonday-aq, jámiyetlik-tarixıy rawajlanıw jemisi bolıp esaplanadı. Tildinájayıp hádiyseliligi sonnan ibarat, hár bir adam átiraptaǵılar menen qarım-qatnasta bolatuǵın tilge iye boladı hám rawajlanıw procesinde onı ózlestirip baradı.[2]

Til – bul quramalı qubılıs. Qálegen til, aldınnan, tilndiń*leksikalıq quramı* dep atalatuǵın mánili sózlerdiń belgili bir sistemasına iye bolıp tabıladı. Bunnan tısqarı, til sóz hám sóz birikpeleri hár túrli formalardıń belgili sistemasınan ibarat bolǵan til *grammatikasına*, sonday-aq, anıq bir tilge tán bolǵan belgili bir ses yamasa *fonetikalıq* quramǵa iye.

Til, tiykarınan, har bir sóz mánisin bekkemlew ushın xızmet qıladı. Sózdiń qálegen mánisi Ulıwma lastırıwdı ańlatadı, máselen, «adam», «mashina», «stol» hám basqaları .

Tilden parıqlı ráwishte sóylew dep maǵlıwmat jetkeriw, kórsetpe, soraw, buyırıq beriw formasında ámelge asırılatuǵın sóylew qarım-qatnası processine ayıladı. Sóylew járdeminde ol yamasa xabardı jetkeriw ushın belgili bir mánige iye bolǵan tuwrı sózlerdi tańlaw emes, balkim olardı anıqlastırıw da lazım. Sóylewdegi hár bir sóz belgili bir mánige shekem qısqartırılǵan bolıwı múmkin. Buǵan sózdi belgili kontekstke kirgiziw menen erisiledi. Máselen, «Bul qanday mashina?» degen soraw menen bizdi denenińózinde qızıqtırıp atırǵan jaǵdaydı anıqlastırmaqshı bolǵanımızda múrájat etemiz, eger de «Bul kimniń mashinası?», dep soraw bersek, bizdi dene emes, onıń kimge tiyisililigi qızıqtırıp atırǵanı belgili boladı.⁴²[3]

Sóylewde sóz benen jetkiziletuǵın mazmunnan tısqarı, biziń aytıp atırǵanlarımızǵa salıstırǵanda múnásiybetimiz de sáwlelenedi. Bul hádiyse sóylewdiń*emocional-*

⁴²David G. Myers “Psychuogy” Hope Culege Huland, Michigan 2010 y. p.-421

sáwlelengen tárepíi dep ataladı hám sóz dizbegin aytıwda qollanılatusın sózlerdiń jarańlaw tonı menen belgilenedi.

Demek, sóylew psixologiyalıq jaqtan áhmiyetke iye bolǵan ol yamasa bul sóz dizbegi maqsetin sáwlelendiretuǵın kontekstten ibarat boladı.

Solay etip, sóylew qarım-qatnası – bul quramalı hám kóp táreplemeli process. A.N. Leontevtiń pikirine kóre, hár bir sóylew akti «ózine tán sóylewdiń forması hám túri, anıq shárayatlar hám qarım-qatnas maqsetlerine qaray, túrli sóylew quralların qollanıwdı talap etetuǵın psixologiyalıq shınıǵıwlardıń sheshimin tabıwdan ibarat». Mine usı, sóylewdi túsiniwge de tiyisli bolıp esaplanadı.

Qarım-qatnastıń universal quralı sıpatındaǵı házirgi zaman sóylew jaǵdayına shekem adamnıń uzaq dawam etken filogenezdegi rawajlanıw procesi bolıp ótken edi. Sonı aytıp ótiw kerek, sóylew – bul insańǵa tán bolǵan xızmet. Sóylew menen birge til de, dáslepki márteba tek insanıylıq jámiyette, birgeliktegi miynet procesinde júzege keldi.

Házirgi zaman ilimindegi maǵlıwmatlaǵa kóre, dáslepki sóylew quralı *Toplangan kinetik sóylew* bolǵan. Sóylewdiń bul forması áyyemgi jámiyetlik obrazlı oy-oikir menen baylanısqa bolıp, shama menen yarım million jıl aldın bar bolǵan. Toplangan kinetik sóylew dep, dene háreketleri járdeminde maǵlıwmat jetkeriwdińápiwayı sistemasına aytıladı.

Sóylew rawajlanıwınıń keyingi basqışında sóylew háreketlerinińáste-aqırınlıq penen miynet xızmetinen ajırılıp, sóylew quralları sıpatında beyimlesiwi, yaǵnıy, olardıń rawajlanıwı menen baylanıslı. Háreketlerdiń sóylew hám miynet háreketlerine bóliniwine adamlar miynet xızmetiniń qıyınlasıwı sebep boldı. Nátiyjede arnawlı *qol bala til* hám *qol(kinetik) sóylewi* payda boldı. Solay etip, adam qolı miynet hám qarım-qatnastıńtiykarǵı quralı bolıp qaldı.

Sesli sóylewge ótiw, shama menen, 100 miń jıllar aldın baslanǵan bolıwı múmkin. Bul islep shıǵarıwdıń rawajlanıwı hám miynettiń birlemshi bóliniwı menen baylanıslı bolǵan. Qol sóylewi orınlay almaytuǵın dene hám hádiyseler óz aldına *túsinikler* sistemasında anıq túrde belgilenetuǵın, sóylewge bolǵan talap payda boldı.

Qarım-qatnas procesinde qol imo-ishoraları belgili bir sesli dawıs menen birge atqarılǵan. Áste-aqırın sóylew sesleri rawajlanıp, alǵa ilgerilep bardı. Waqıttıńótiwi menen olar kinetik sóylew orınlaǵan wazıypalardı óz moyınlarına aldı, bunnan tısqarı, adam sóylewiniń rawajlanıwın támiyinlep berdi. Solay etip, sóylew hám til jańa sıpat dárejesi – sesli anıq sóylew dárejesine kóterildi.

Dáslep sesi sóylew tereńlestirilmegen edi. Sózler, birlemshi, qol isharaları sıyaqlı júdáUlıwma, anıq bolmaǵan mánige iye boldı. Bir qıylı sóz mazmunı hár túrli bolǵan denelerdi belgilewde qollanıwı múmkin edi (algashqı polisemantizm). Dáslepki sózler anıq sóz dizbekleri menen sáwlelengen, dep shamalaw múmkin, dáslepki sóylew túrleri júdáápiwayı bolǵan. Olarda jasırın mánis, mazmun bolmaǵan. Sóylew anıq maqsetlerde, qanday da bir maǵlıwmattı jetkeriwde ǵana qollanılǵan. Sońın ala miynet tásirinde sóz mánileri rawajlanıp bargan, hám bul áste-aqırın quramalı morfologiya hám sintaksiske iye bolǵan tildıń qalıplesiwine alıp keldi.[2]

Sóylew rawajlanıwınıń keyingi basqışı *jazıwdıń* jaratılıwı boldı. Jazıwlı sóylew awızeki sóylew sıyaqlı óz rawajlanıwında bir nesha basqışlardan ótti. Dáslep jazıw belgileri payda boldı, keyinirek bolsa, sesli sóylew payda bolıwı menen jazıw belgileri sesler mánisin bildire basladı. Bul bolsa hárip-fonetikalıq túrdegi zamanagóy jazıwdıń júzege keliwine alıp keldi.

Genetikalıqjaqtan sóylew oy-pikiri menen birge jámiyetlik-miynet ámeliyatında payda boldı hám onıń menen insaniyat jámiyetlik-tarixıy rawajlanıw procesinde alǵa ilgerilep bardı. Sóylew anıqlılıǵı sana tárepinen basqarıladı. Sananıń tiykarǵı wazıypası – turmıstı ańlaw, sáwlelendiriw, til hám sóylew bunı arnawlı jaǵdayda orınladı: olar turmıstı, belgilengen halda sáwlelendiredi.

Til hám sóylew óz ara ayırmashılıqqa iye. Til – qarım-qatnas qurallarınıń qatańólshemli sisteması, sóylew bolsa – qarım-qatnas procesinde pikir hám sezimlerdi jetkeriw ushın qollanba bolıp esaplanadı. Til onı qollanatuǵın adamlar ushın bir qıylı bolıp, sóylew individual tárizde ózine tán boladı. Sóylewde óz aldına alınǵan adam yamasa adamlar jámaátiniń psixologiyası sáwlelenedi, til bolsa ózinde xalıq psixologiyasını belgileydi.[2]

Sonıń menen irge, sóylew hám tildiń óz ara baylanısı bar, sebebi belgili bir tilsiz sóylew bolmaǵan sıyaqlı, sóylewde qollanılmaıtuǵın til de bolmaydı.

Demek, sóylew – bul verbal kommunikaciya, yaǵnıy, til quralındaǵı qarım-qatnas procesi bolıp tabıladı. İnsan sóylewi hár qıylı formalarǵa iye. Lekin sóylewdiń qanday túrinen paydalansaq ta, ol sóylewdiń eki tiykarǵı: *awızeki* yamasa *jazba* túrлерinen birine tiyisli boladı (6.2 súwret).

Bunda eki túri belgili bir uqsaslıqqa iye boladı. Bul uqsaslıq házirgi zaman tillarindegi jazba sóylew, tap usınday awızeki sóylew sıyaqlı sesli ekenliginen ibarat: jazba sóylew belgileri tikkeley mániǵe emes, sózdiń ses quramın jetkeredi.

Awızeki sóylewdiń tiykarǵı baslanǵısh kórinisi bolıp, sáwbet túrinde ótetuǵın sóylew bolıp esaplanadı. Bunday sóylew *sáwbet* yamasa *dialog* dep ataladı. Onıń tiykarǵı ózgesheligi sáwbetles tárepinen aktiv alıp barılatuǵın sóylew bolıp esaplanadı, yaǵnıy, sáwbetlesiw procesinde eki sáwbetles qatnasıp, tildińápiwayı gáp hám sózlerin qollanadı. Dialog sóylewdiń ashıq túrde sáwleleniwın talap etpeydi, sebebi sáwbetles sáwbet dawamında ne haqqında sóyleskenligin túsinedi hám basqa sáwbetles tárepinen bildirilgen sóz dizbegin óz pikirinshe juwmaqlay aladı. Usıǵan uqsas jaǵdaylarda bir ǵana sóz basqa sáwbetles tárepinen ayılǵan sózdi juwmaqlap qoyıwı múmkin. Bunda bir ǵana sóz anıq sóz dizbeginiń ornın basadı.[2]

Sóylewdiń basqa túrin sóylewshi tárepinen ayılǵan sóylew quraydı, bunda tıńlawshılar onıń sóylewin qabıl qıladı, lekin onda tuwrıdan-tuwrı qatnaspaydı. Bunday sóylew *monolog* dep ataladı. Lektordıń sóylewi monologiyalıq sóylew bolıp esaplanadı. Bul sóylew psixologiyalıq jaqtan dialogtan qıyınılaw boladı, sebebi ol tıńlawshıdan óz pikirlerin túsiniqlili, qatań logikaǵa tiykarlanǵan halda bayan etiw tájiriybesin talap etedi. Bunda sóylewshi jetkiziletuǵın xabardıń tıńlawshılar tárepinen ózlestiriwin bahalawı zárúr, yaǵnıy, ol tek óz sóylewinde ǵana emes, balkim tıńlawshılardı da baqlawı kerek boladı.

Dialog ta, monolog ta *aktiv* hám *passiv* bolıwı múmkin. Sóylewdiń aktiv túri – bul sóylewshiniń sóylewi, tıńlawshınıń sóylewi bolsa *passiv* formasında payda boladı. Sebebi, tıńlap atırǵanımda sırttan onshellı sezilmese de, ishımızde sóylewshiniń sózlerin tákirarlaymız. Adamlar aktiv hám *passiv* sóylew formalarınıń rawajlanıw dárejesine qaray ajratıladı. Kóbinese adam basqa adamnıń sóylewin jaqsı túsinedi, lekin óziniń pikirlerin jetkerip bere almaydı. Kerisinshe, adam jeterli dárejede jaqsı sóylep beriwi múmkin, lekin basqalardı tıńlawdı Ulıwma bilmeydi.[2]

Sóylewdiń basqa túri *jazba* sóylew bolıp esaplanadı. Jazba hám awızeki sóylew ortasında psixologiyalıq jantasıwlar bar. Awızeki sóylewdiń jazba sóylewden ózgeshelikлерinen biri awızeki sóylewde sózlerdiń qatań túrde izbe-iz keliwi, bir sóz ayılǵanında onnan aldın kelgen sóz ya sóylewshi hám ya tıńlawshı tárepinen qabıl

etilmegeeninen ibarat. Jazba sóylewde basqasha boladı: jazıp atırğan da, oqıp atırğan da ózleriniñ qabıl etiw maydonlarında bir waqıttıńózinde sózler qatarına iye boladı, zárúrlık tuwılğan jaǵdaylarda bolsa bir neshe qatar yamasa bet arqaǵa qaytıwı múmkin. Jazba sóylewdiń awızeki sóylew aldındaǵı abzallıǵı sonnan ibarat. Jazba sóylewdi erkli ráwishte dúziw múmkin, sebebi jazǵanlarıńız bárqulla kóz aldınıńızda boladı. Sonıń menen birge, jazba sóylew quramalı sóylew túri bolıp esaplanadı, sebebi ol aldınnan oylap sóz dizbegin dúziw, pikirlerdi anıq túrde bayan qılıwdı talap etedi, negedur, oǵan emocional tús berip, zárúr belgiler menen ámelge asıra almaymız.

Sóylewdiń jáne bir – *kinestetikalıq* forması bar. Sóylewdiń bul túri insanda ótmish dáwirlerden berli saqlanıp qalǵan. Waqıttıńótiwi menen sóylewdiń bul túri óz wazıypaların joq etken hám házirgi kúnde de tiykarınan sóylewdiń emocional-sáwlelengen quramalı bólimleri – ima-belgiler sıpatında qollanıladı.

Lekin adamlardıń kinestetikalıq sóylew aldındaǵı sóylewdiń tiykarǵı túri bolıp sanalatuǵın úlken toparı bar. Bunda gereń-saqaw bolıp tuwılğan yamasa baxıtsız hádiyse yaki kesellik nátiyjesinde sóylew yamasa esitiw qábiletinen ayırılǵan adamlar názerde tutıladı. Álbette, házirgi zaman kinestetikalıq sóylewdi áyyemgi kinestetikalıq sóylewden túpten parıqlanadı. Ol bir qansha rawajlanǵan bolıp, belgili dereklerdiń anıq sistemasına iye.

Sóylew túrleriniń ishki hám sırtqı sóylew túrlerine bóliniwiniń jáne bir Ulıwma kórinisi bar. Sırtqı sóylew qarım-qatnas, xabar almasıw processleri menen baylanıslı. Ishki sóylew, aldınnan bar bolǵan, oylaw processin támiyinlew menen baylanıslı boladı. Awızeki, ásirese, jazba sóylewge tayarlıq kóriwde sóylewshinińóz ishinde sóylewin qaytarıp alıw dáwiri de bar. Mine ysı ishki sóylew bolıp esaplanadı. Oǵan bolsheklerge bólingenlik tán bolıp, ol jaǵdayǵa baylanıslı boladı. Ishki sóylew sırtqı sóylew tiykarında qalıplesedi.[1]

Sırtqı sóylewdiń ishki sóylewge kóshiriliwi (interiorizaciya) sırtqı sóylew dúzilisiniń qısqarıwı menen birgelikte keshedi, ishki sóylewdiń sırtqı sóylewge ótiwi (eksteriorizaciya) bolsa, kerisinshe, ishki sóylew dúzilisiniń ashıp beriwdi, onı logikalıq, hámde grammatikalıq qaǵıydalarǵa muwapıq túrde dúziwdi talap etedi.

3. Qarım-qatnastıń insan filogenetik hám ontogenetik rawajlanıwındaǵı áhmiyeti

Insan qarım-qatnasta qalıplesedi, rawajlanadı hám shaxs sıpatında payda boladı. Jámiyetlik qarım-qatnasta ruwxıyat rawajlanadı hám individ ózin o/mirge baǵıshlaydı. Ruwxıy jaqtan rawajlanǵan adamlar menen qarım-qatnasta bolıw arqalı, bilim alıwǵa bolǵan keń imkaniyatlar tiykarında insan óziniń barlıq joqarı qábilet hám sıpatların iyellep barıp, shaxsqa aylanadı.[2]

Tiri janzatlar qarım-qatnası filo hám ontogenezde rawajlanadı. Bul rawajlanıw procesiniń barlıq tiykarǵı tárepleri: mazmunı, maqsetleri hám quralların iyelleydi. Qarım-qatnastıń filogenetik rawajlanıwı qarım-qatnas mazmunınıńózgeriwi menen baylanıslı bolıp, tómendegi pikirlerde óz sáwleleniwiniń tabadı:

- bir tiri jannan ekinshisine jetkiziletuǵın qarım-qatnas mazmunınıń jańa axborot penen bayıtılıwı. Eń aldın menen – bul organizmniń ishki, biologiyalıq jaǵdayları haqqındaǵı maǵlıwmatlar; sońın ala – sırtqı ortalıqtıń turmıshlıq áhmiyetli qásiyetleri haqqındaǵı xabar. Bunnan soń qarım-qatnas mazmunına kognitiv ózgeshelikke iye bolǵan, obektiv, tiri janzattıń jeke mıtájliklerinen erkin bolǵan túsiniqler kórinisindegi dúnya haqqındaǵı bilimlerin sáwlelendiretuǵın xabar kiredi. Bul, endi, insan dárejesinde, qarım-qatnas evolyucion rawajlanıwınıń birinshi eki basqısı bolsa haywanlar dárejesi júz beredi;

- maqsetlerdiń bayıtılıwı óz ara qarım-qatnasta bolatuǵın organizmler mıtájlikleriniń ózgeriwı hám rawajlanıwı menen baylanıslı: Bul mıtájlikler qanshelli hár túrli hám joqarı bolsa, qarım-qatnastıń maqsetli noqatı teoriyası da sonshelli hár qıylı hám tereńlesken boladı.

Qarım-qatnas qurallarınıń filo- hám ontogenezdegi rawajlanıwı bir neshe baǵdarlarda boladı. Birinshiden, bul qarım-qatnas qurallarınıń arnawlı organları. Máselen, qollardıń ajıralıwı. Ekinshiden, ekspressiv kórinisindegi háreketler (ima-ishara, mimika, pantomimika) dıń rawajlanıwı. Úshinshiden, axborotlardı jetkeriw hám kodlastırıwdıń quralı bolǵan belgili sistemalardı jaratıw hám qollanıw. Tórtinshiden, insanlar qarım-qatnasında qullanılatuǵın xabar jetkeriw hám qayta dúziw, saqlawdıń texnikalıq quralların rawajlandırıw hám tereńlestiriw (gazeta, radio, televidenie, telefon, telefaks, texnikalıq jazıwdıń magnitli, lazerli hám basqa usılları hám t.b.).

Balanıń ruwxıy rawajlanıwında ontogenezdıń dáslepki basqıshı dáwirindegi onıń úlkenler menen qarım-qatnası, á sirese, zárúr áhmiyetke iye. Qarım-qatnasta, eń dáslep, tuwrıdan-tuwrı biykarlaw, keyinshelli vikar úyreniw, sónin ala bolsa, verbal úyreniw – birikpeı qaqıydalar arqalı balanıń turmıslıq tájiriybesi arttırılıp barıladı. Onıń menen qarım-qatnasta bolatuǵın adamlar bala ushın bul tájiriybeni tasıwshı bolıp xızmet qıladı hám qarım-qatnastan tısqarı, basqa hesh qanday qural járdeminde buǵan erisip bolmaydı.[1]

Óz izertlewlerinde R.S. Nemov insan qarım-qatnası rawajlanıwı ontogenezi hám onıń tiykarǵı basqıshların kórip shıǵadı. Onıń kórsetiwinshe, insan balası ózinde adamlar menen emocional qarım-qatnasqa kirisiwine bolǵan sheberligin úsh aylıǵında sezedi (janlanıw kompleksi), bir jasqa jetkende bolsa onıń ekspressiyası sonshelli bayıp ketedi, qarım-qatnastıń verbal tilin tezde ózlestirip alıw, sesli sóylewden paydalanıw imkaniyatın beredi.

R.S. Nemovnıń pikirinshe, mektepke shekema bolǵan dáwirde adam qarım-qatnastıń ontogenetik rawajlanıwı basıp ótetuǵın tiykarǵı basqıshların tómendegishe keltirip, táriyiplew múmkin:

1. *Tuwlǵannan 2-3 aylıqqa shekem bolǵan jas dáwir.* Mazmunı jaǵınan biologiyalıq bolǵan, balanıń ómirlik mıtájliklerin qanaatlandırıw quralı bolıp xızmet etetuǵın baylanıslılıq qarım-qatnas. Qarım-qatnastıń tiykarǵı quralı – ápiwayı mimika hám ápiwayı ima-isharalar.

2. *2-3 aylıqtan 8-10 aylıqqa shekemgi jas dáwiri.* Tiykarǵı ishki-sezim organları xızmetiniń baslanıwı hám jańa qaraslardıń payda bolıwı menen baylanıslı bolǵan biliw qarım-qatnasınıń dáslepki basqıshı.

3. *8-12 aylıqtan shama menen 1,5 jasqa shekem bolǵan dáwir.* Kognitiv mıtájliklerge xızmet qılıwshı basqarılatuǵın, verbal-neverbal qarım-qatnas. Tilden qarım-qatnas quralı sıpatında paydalanıwǵa ótiw.

4. *1,5 jastan 3 jasqa shekem.* Deneli xızmet hám oynınıń payda bolıwı menen baylanıslı xızmet hám oyun qarım-qatnasınıń júzege keliwi. Xızmet hám shaxs qarım-qatnasında bóliniwdiń dáslepki basqıshı.

5. *3 ten 6-7 jasqa shekem bolǵan dáwir.* Tábiyattan berilgen hár túrli tabiiy belgiler yamasa arttırılǵan qarım-qatnas quralların erkli ráwishte tańlaw hám olardan paydalanıw. Syujetli-rolli oynılǵa tartıw tiykarında payda bolatuǵın syujetli-rolli qarım-qatnastıń rawajlanıwı.

Mektepke qádem qoyıwı menen balanıń aqlıy hám shaxsıy ósiw procesi jedellesedi.

Qarım-qatnas mazmunı tereñllesedi hám hár qıylı boladı, maqsetler kóbeyip, qarım-qatnas sıyaqlı quralları jetilisedi.⁴³[3]

4. *Qarım-qatnas wazıypaları hám túrleri*

Qarım-qatnas hár túrli wazıypalarđı orınlaydı. Túrli alımlar qarım-qatnastıń hár qıylı wazıypaların ajratıp kórsetedi. G.M.Andree de kommonikativ, interaktiv hám perseptiv wazıypasın sanap ótedi. M.I. Enikeev xabarlı-kommonikativ, basqarıw-kommonikativ, perseptiv-nátiyjeli hám affektiv-ekspressiv (emocional ózin sáwlelendiriw) wazıypaların kórsetedi. A.A. Brodnıy: instrolmental, sindikatlı, translyasiya, ózin sáwlelendiriw wazıypaların ajratadı. *Instrolmental* – bul qarım-qatnastıń háreketin orınlaw ushın áhmiyetli xabardı jetkeriwden ibarat bolğan tiykarǵı isshi wazıypası. Bul wazıypaǵa jaqın bolğan, lekin oǵan uqsas bolmaǵan wazıypa, birlestiriw – *sindikativ* wazıypa. Kópshilik qarım-qatnas aktleriniń tikkeley maqsetleri úlken hám kishi toparlardaǵı adamlar ortasındaǵı Ulıwma lıqtı anıqlaw hám bekkemlewden ibarat. Sindikativ wazıypa menen *ózin sáwlelendiriw* wazıypası bir-birine jaqın bolıp esaplanadı. Ózin sáwlelendiriw óz áhmiyetine kóre, birgelikte pikirlewge, baylanısqa qaratılǵan. Óz aldına orındı dóretiwshilik xızmetindegi ózin sáwlelendiriw iyelleydi, ol xızmet nátiyjesi sıpatında jámiyetlik áhmiyetke iye, sebebi ol adamlar ortasındaǵı qarım-qatnas predmetine aylanadı. Solay etip, qarım-qatnastıń *translyasion* – xızmettiń anıq usılları, bahalaw kriteriyaları hám dastúrlerdı jetkeriw wazıypası úlken áhmiyetke iye. Bul wazıypaǵa tálim alıw tiykarında jatadı: qarım-qatnas arqalı shaxstıń tálim alıwı ámelge asadı. L.A. Karpenko maqsetke qaraye qarım-qatnastıń segiz túrli wazıypasın belgileydi: *baylanıshlıq* – xabarlardı qabıl qılıw hám jetkeriw, hámda óz ara baylanısta bolıwǵa eki táreptiń tayın jaǵdayı sıpatında baylanıs ornatiw; *axborotı* – xabarlar, pikirler, maqsetler, sheshimler hám basqaları almasıwı; *sharlawshı* – qarım-qatnas boyınsha sherigin ol yamasa bul háreketlerdi orınlawǵa baǵdarlaytuǵın belsendiligin xoshametlew; *basqarıwshı* – birge islesiw xızmetin sholkemlestiriwde haraktlerdi óz ara baǵdarlaw hám muwapıqlastırıw; *anlaw wazıypası* – jetkerilgen maǵlıwmattıń áhmiyetin múnásip tárizde qabıl etiw hám túsiniw ǵana emes, balkim, sheriklerdiń de óz ara bir-birlerin túsiniwleri (tilekleri, beyimlesiwleri, keshirmeleri, jaǵdayları hám t.b.); *amotiv* – sheriginde zárúr ishki keshirmelerin oyatiw («seziwler almasıwı»), sonday-aq, oniń járdeminde shaxsıy keshirme hám jaǵdayların ózgettiriw; *múnásiybetlerin ornatiw* – individ bar ekenligi kútilip atırǵan jámiyettegi roli, dárejeli, jumıs boyınsha, shaxslararalıq hám basqa baylanısları sistemalarında óz ornın anlaw hám belgilew; *tásir ótkiziw* – sheriktiń jaǵdayı, minez-qulqı, shaxsıy-mazmunlı áhmiyeti, sonday-aq, tilekleri, beyimlesiwleri, pikirleri, sheshimleri, kóz qarasları, mútájlikleri, háreketleri, aktivligi hám basqaların ózgettiriw. B.F. Lomov qarım-qatnastıń tómendegi wazıypaların usınadı: axborotı qabıl qılıw-jetkeriw processlerin óz ishine alǵan *axborot-kommonikativ*; birge islesiw xızmetin ámelge asırıwda háreketlerdi óz ara dúzetiw menen baylanıslı *basqarıwshı-kommonikativ*, insan sezimleri tarawına tiyisli bolğan hám óz emocional jaǵdayın ózgettiriwdegi mútájliklerge juwap beriwshi *affektiv-kommonikativ* wazıypalar.[2]

Kórsetip ótilgen wazıypalar real qarım-qatnas ámeliyatında ámelge asırıladı.

Mazmun-maqsetleri hám qurallarına qaray qarım-qatnastı bir neshe túrlerge bóliw múmkin. *Mazmunına* qaray, ol *materiallıq* (xızmet deneleri hám jemisleriniń almasıwı), *kognitiv* (bilimler almasıwı), *konditsiv* (ruwxıy hám fizikalıq jaǵdaylar almasıwı),

⁴³ David G. Myers “Psyhuogy” Hope Culege Huland, Michigan 2010 y. p.-422

motivacion (qálewler, maqsetler, qızıǵıwlar, motivler, mútájlikler almasıwı), *xızmetli* (háreketler, mualajalar, tájiriybeler, kónlikpeler almasıwı) bolıwı múmkin.

Materiallıq qarım-qatnasta subektler, shaxsıy xızmet penen bánt bolǵan halda, onıńónimleri menen alması, olar óz náwbetinde aktual zárúrlıklerdi qanaatlandıırıw quralı bolıp xızmet qıladı. Konditsiyalı qarım-qatnasta adamlar ózlerin belgili fizikalıq yamasa ruwxıy jaǵdayǵa keltiriwge mólsherlengen bir-birine salıstırǵanda óz ara tásir kórsetedi. Máselen, keypiyattı kóteri w yaki, kerisinshe, onı túsirip jiberiw; bir-birin qozǵatıp jiberiw yaki tınıshlandırıw, hám, aqıbetinde, bir-biriniń keypiyatına belgili bir tásir ótkiziw. Motivaciyalı qarım-qatnastıńmazmunı bir-birine belgili tilek, beyimlesiwdi jetkeriw yamasa belgili bir baǵdarda háreketleniwge tayın bolıwdan ibarat. Bunday qarım-qatnas sıpatında insandaǵı bir maqsetke, basqa adamda qanday da bir umtılıwdıń payda bolıwı yamasa joq bolıwı, kimgedur háreketke bolǵan belgili beyimlesiwdiń júzege keliwi, qanday da bir mútájliktiń aktuallastırılıwı ushın jetisiw tileginiń kúshlılıǵı sıyaqlı jaǵdaylardı keltiriw múmkin. Kognitiv hám xızmetli qarım-qatnastıń sáwleleniwın biliw yamasa Oqıw xızmetiniń túrleri menen baylanıslı qarım-qatnas boladı. Bunda subektten subektke dúnyaqarastı keńeyitti wshi, tájiriybelerin rawajlandıratuǵın hám bekkemlestiriwshi xabar jetkiziledi.[2]

Maqsetlerine kóre, qarım-qatnas xızmet kórsetiw mútájliklerine muwapıq ráwishte biologiyalıq hám jámiyetlik túrlerge bólinedi. *Biologiyalıq* – bul organizmdi bekkemlew, pikirlesiwler hám rawajlandırıw ushın zárúr bolǵan qarım-qatnas. Ol tiykarǵı turmıslıq mútájliklerin qanaatlandıırıw menen baylanıslı boladı. *Jámiyetlik* qarım-qatnas maqsetleri shaxslararalıq baylanıslardı keńeyttiriw hám bekkemlew, individ shaxsıy kamalatınıń interjeke múnásiybetlerin ornatiw hám rawajlandırıwdan ibarat. Biologiyalıq hám jámiyetlik mútájliklerdi neshe túrge ajratıw múmkin bolsa, qarım-qatnastıń da sonsha jeke maqsetleri bolıwı múmkin.

Qurallarına kóre, qarım-qatnas tikkeley hám qurallı, tuwrıdan-tuwrı hám quralsız bolıwı múmkin.

Tikkeley qarım-qatnas tiri janzatqa tábiyat tárepinen berilgen tábiyiy organlar: qollar, bas, dene , ses hám basqaları járdeminde ámelge asırıladı. *Qurallı qarım-qatnas* qarım-qatnas hám axborot almasıwdı shólkemlestiriwde arnawlı qural hám qurallardan paydalanıw menen baylanıslı. Bular ya tábiyiy (aǵash, jerdegi izler hám t.b.) ta mádeniy (belgiler sistemaları, gazeta-jurnallar, radio, televidenie, internet hám t.b.) deneler.

Tuwrıdan-tuwrı qarım-qatnas shaxsıy baylanıslar hám qarım-qatnas aktinińózinde qatnasıp atırǵan adamlardıń bir-birin tikkeley qabıl etiwın belgileydi, olarǵa, máselen, fizikalıq baylanıslar, adamlardıń bir-biri menen sáwbetlesiwleri, bir-biriniń háreketlerin tikkeley kórip turǵan halda, olarǵa juwap qaytarıwları kiredi. *Tikkeley qarım-qatnas* quralshılar sıpatında is júritetuǵın basqa adamlar arqalı ámelge asırıladı. Qarım-qatnas túrleri arasında, sonday-aq, is boyınsha hám shaxsıy, instrolmental hám maqsetli sıyaqlı túrlerine ajratıw múmkin.[1]

Is boyınsha qarım-qatnas, ádette , jeke bólek sıpatında insanlardıń birgeliktegi nátiyjeli xızmetine kiritilgen hám bul xızmettiń sıpatın asırıw quralı bolıp xızmet qıladı. Onıń mazmunına adamlar ishki dúnyasınıń mashqalaları emes, balkim olardıń ne nárse menen bánt ekenlikleri kiredi. Is boyınsha qarım-qatnasta sáwbetlestiń shaxs, xarakter, jas, keypiyat ózgeshelikleri esapqa alınadı, lekin isten kóriletuǵın mánpáát shaxsıy ózgesheliklerden de ústin hám áhmiyetli bolıp tabıladı. Is boyınsha qarım-qatnastan pariqlı ráwishte *shaxsıy qarım-qatnas*, kerisinshe, tiykarınan, ishki xarakterdiń psixologiyalıq mashqalalarına, insan shaxsın tereń hám jaqınlılıq penen ashıp beretuǵın:

turmıs mazmunın izlew, zárúr insańǵa, átiraptaǵı waqıyalarǵa, qanday da bir ishki qarama-qarsılıqtı sheshiwge salıstırǵanda múnásiybein anıqlawǵa qaratılǵan.

Instrolmental qarım-qatnas sıpatında erkin zárúrlık penen xoshametlenbeytuǵın, maqsetke aylanbaǵan, lekin qarım-qatnas aktinińózinde qanaatlandırıwdan basqa, qanday da bir basqa maqsetke qaratılǵan qarım-qatnastı keltiriw múmkin.

Maqsetli – bul óz halında arnawlı mútájlikti, usı jaǵdayda qarım-qatnasqa bolǵan mútájlikti qanaatlandırıw quralı bolıp xızmet etetuǵın qarım-qatnas.

Sonı aytıp ótiw lazım, adamlardıńámeliy xızmetinde qarım-qatnastıń tómendegi túrlerine ajratadı:

1. *«Nıqaplar baylanısı»* - sáwbetlestiń shaxs ózgesheliklerin túsiniw hám esapqa alıwǵa umtılıwı bolmaǵan rásmiy qarım-qatnas bunda haqıyqıy sezimler, tilekler, múnásiybetlerdi jasırıw imkaniyatın beretuǵın rásmiy sóz dizbekleri, ádette jaqsı qarım-qatnas, dimaǵdarlıqnıqapları, júz, ima-ishara belgileriniń toplamı qollanıladı.

2. *Ápiwayı qarım-qatnasta* basqa adamǵa zárúr yamasa zıyan beriwshi obekt sıpatında baha beredi: eger zárúr bolsa, baylanısqa belsendilik penen kirisedi, eger kesent beretuǵın bolsa, – iyterip jiberedi, yamasa biykar etilgen qopal sózlerdi qollanadı.

3. *Rasmiy-rolı qarım-qatnas* – bul sheriklerdiń jámiyetlik rolleri dárejesindegi qarım-qatnas (baslıq – qol astındaǵı qánige, satıwshı – qarıydar, servis xızmeti qánigesı – kliyent). Bunda belgili qaǵıydalar hám tilekler tiykarında is júritip, qarım-qatnas mazmunı hám quralları olarǵa boysındırılǵan.[1]

4. *Basqarılatuǵınn qarım-qatnas* sáwbetlestiń shaxs ózgesheliklerinen kelip shıǵıp, hár túrli usıllardı (kewlin alıw, qorqıtıw, aldaw hám basqaları) qollanılǵan halda onnan paydalana alıwǵa qaratılǵan.

5. *Dúnyalıq qarım-qatnas* – bul túrdińáhmiyeti qanday da bir temaǵa baylanıslı emesliginen ibarat, yaǵnıy, adamlar óz pikirlerin emes, balkim bunday jaǵdaylar ushın Ulıwma bolǵan pikirlerdi bildiredi.

6. *Hawalıq qarım-qatnas* – bul qarım-qatnas ushın qarım-qatnas.

7. *Doslardıńmánawiy, shaxslararalıq qarım-qatnası* waqtında qálegen temanı qozǵatıw hám bir-birin júz betinińsáwleleniwı, ses tolqını hám háreketler járdeminde túsiniw múmkin .

Insan ómirinde qarım-qatnas óz aldına process yamasa belsendiliktiń mustaqıl forması sıpatında payda bolmaydı. Ol jedel hám kóp tárepleme qarım-qatnassız payda bolmaytuǵın individual yamasa toparlı ámeliy xızmetke kiredi.

Adamlar ortasındaǵı qarım-qatnastıń eńáhmiyetli túrleri verbal hám noverbal qarım-qatnasbolıp esaplanadı (6.1 súwret).

Noverbal qarım-qatnas til, ses sóylewiniń qollanıwına tiykarlanbaǵan bolıp, bul mimika, ima-isharalar, pantomimika, sensor yamasa dene arqalı baylanıslar quralındaǵı qarım-qatnas. Bul basqa adamnan qabıl etiletuǵın taktıl, kóriw, esitiw, iyis biliw, hámde, basqa seziw hám kóz qaraslar. Adam qarım-qatnasınıń noverbal forma hám qurallarınıń kópshiligi tuwma bolıp, tek ózine uqsasları menen emes, balkim, basqa tiri janzatlar menen de ishki keshirmeler hám minez-qulıq dárejelerinde birgelikte pikirlesiwge erisiw arqalı óz ara tásir kórsetiwge imkan beredi .

Verbal qarım-qatnas tek insańǵa tán bolıp, zárúr shárt sıpatında tildi ózleztiriwdi belgilep beredi. Sóylew qarım-qatnas quralı sıpatında bir waqıttıńózinde de axborot manbayı sıpatında, hám sáwbetles penen óz ara tásirleńiw quralı sıpatında payda boladı. Ullı shayır Sádiydiń sózlerin esimizge túsiriw lazım: «Aqılın barma yaki joq, Ullımısań yaki kishi, biz bilmeymiz, sen bir sóz aytpaǵanıńsha». Verbal (sóylew) qarım-qatnas quramına: *sózler, sózdizbeklerinińmánisi hám áhmiyeti* kiredi. Tiykargı orındı sózdiń

qollanılıw anıqlığı, onıń sáwleleniwı hám sociallasıwı sesler, sózler aytılwı, sóyewbelgisi hám áhmiyeti iyeleydi.

Sóylewdegi ses hádiyseleri: sóylew jedelligi, ses bálentligi modulyasiyası, ses tonı, sóylew ólshemi, ses sıpatı, aytılwı, anıqlıǵınan ibarat. *Ses sıpatınıń sáwleleniwı:* ózine tán arnawlı sesler: kúlki, lıq-lıqlaw, jılaw, pıshırlaw, awırsınıw hám basqaları; ajratıwshı sesler – bul jótel; áhmiyetsiz sesler – tánepisler, sonday-aq, nazalizaciya sesleri – «hm, hm», «e-e-e», «o-o-o» hám basqaları.

Izertlewlerge kóre, adam kommunikaciyasınıń hár kúngi aktinde sózler – 7%, ses hám belgiler – 38%, sóylew bolmaǵan óz ara tásir – 53%ti quraydı. Publiciy aytqanıday: «Dawıs arqalı sóylesemiz, barlıq denemiz arqalı sáwbetleseemiz».[1]

Kúndelikli qarım-qatnasta adamlar kóbirek tómendegi pánlerdi úyrenetuǵın qarım-qatnastıń noverbal qurallarınan paydalanadı: *kinestetika* (insan sezimleriniń sırtqı belgileniwı), *mimika* (júz muskulleriniń háreketi), *ima-belgiler* (dene óz aldına bólimleriniń belgi háreketleri), *pantomimika* (barlıq dene: gewde jaǵdayı, qáwmet, iyiliw, júriw háreketleri), *takesika* (qarım-qatnas jaǵdayındaǵı jaqınlasıwlar: qol sıǵıw, súyisiw, tiyip ketiw, sıypalaw, iyterip jiberiw hám t.b.), *proksemika* (adamlardıń qarım-qatnas waqtında aspanda jaylasıwı, insan baylanıslarında tómendegi aralıqlar tarawların ajratadı: *jaqınlıq tarawı* (15-45 sm), *shaxsıy yamasa jeke taraw* (45-120 sm), *jámiyetlik taraw* (120-400 sm), *xalıqaralıq taraw* (400 sm den artıq)).

Mimika, kóz qaras, ima-belgiler– noverbal qarım-qatnastıń kóbirek maǵlıwmat alıw múmkin bolǵan quralları. Mańlay, qaslar, awız, kózler, murın, iyek – bul júz bólimleri insanniń tiykarǵı sezimleri: hijran, ǵázep, quwanış, ájepleniw, qorqınış, ǵázep, baxıt, qızıǵıw, qayǵı hám basqaların óz ishine aladı.

Qarım-qatnas túrлерinen tısqarı, onıń bazı bir formaların hám ajratıw múmkin, bular: rásmiy-is boyınsha, qanıgelik, jeke, xalıqaralıq, pedagogikalıq qarım-qatnas, autokommonikatsiya (ózi menen qarım-qatnas)lar bolıp esaplanadı.[2]

Qarım-qatnas óziniń arnawlı máseleleri sheshiletuǵın belgili dáwirlerge iye. Eń juwapkershilikli dáwir *tayarlıq kóriw dáwiri*–qarım-qatnastı rejelestiriw, ózi ushın qarım-qatnas nátiyjelerine qaratılǵan belgilerdi anıqlap alıw zárúr. Qarım-qatnastıń birinshi basqısı – *baylanısqa kirisiw*. Bunda jaǵdayga kirisiw, sheriktiń jaǵdayı, keypiyatın seziw, ózi kirisip ketip, basqasına da baǵdardı belgilep alıwǵa imkaniyat jaratıw áhmiyetli sanaladı. Bul dáwir ruwxıy baylanıs ornatiwshı menen juwmaqlanadı. Són qanday da bir mashqala, táreplerdiń wazıypası hám temanı islep shıǵıwda *dıqqattı jámlew dáwiri* baslanadı. Keyingi basqış – *motivacion zondaj*. Onıń maqset i – sáwbetlestiń motivleri hám qızıǵıwların ańlaw. Sónın ala *dıqqattı bekkemlew basqısı* baslanadı, keyin bolsa pikirlerde qarama-qarsılıqlar bolsa, *tiykarlaw hám isendiriw basqısı* keledi. Solay etip, *nátiyjelerdi qayd etiw basqısı* baslanadı. Eger temalar kórip shıǵılǵan bolsa yamasa sherik tınısh bolmaǵan belgilerdi payda qılǵan táǵdirde qarım-qatnas juwmaqlaw zárúr. Qarım-qatnastı hámme waqıt dawam ettiriw tilegi menen juwmaqlaw kerek. Eń sońǵı waqıtta, juwmaqlanǵan sózler, qaraslar, qol qısıwlar júdááhmiyetli, bazı da olar kóp waqıt dawam etken sáwbet nátiyjesin pútkilley ózgeritirip jiberiwı múmkin.

Qarım-qatnas dúziliwinde úsh túrli óz ara baylanıslı bolǵan tárepler: kommonikativ yamasa kommonikaciyanı, interaktiv hám perseptiv teoriyaların ajratıp kórsetedi.

5. Qarım-qatnas axborot almasıwı sıpatında

Kommonikatsiya – bul óz ara birge pikirlewge baslaytuǵın, eki tárepleme xabar almasıw procesi. Gap tar mánidegi kommonikaciya haqqında ketkeninde, adamlardıń

birgeliktegi xizmeti dawamında olardıńóz ara hár túrli qaraslar, ideyalar, qızıǵıwshılıqlar, keypiyatlar, sezimler, beyimlesiwlwr hám t.b. lar menen almasıwı kózde tutıladı. Lekin kommonikativ processte maǵlıwmatlardıńápiwayı almasıwı emes, balkim, keminde olardıń aktiv almasıwı júz beredi.

Adamlar ortasındaǵı axborot almasıwınıńózgesheligi sheriklerdiń belgili sistema quralı sıpatında bir-birine óz ara tásir kórsetiwleri menen belgilenedi, basqasha etip aytqanda, bunday axborot almasıwı sheriktiń jaǵdayı, ishki keshirmeleri hám minez-qulqına tásir kórsetiwın shamalaydı. Bunday jaǵdayda qarım-qatnas belgisi miynet quralına uqsas wazıypanı orınladı.[2]

Solay etip, kommonikativ tásir bir kommonikanttıń basqasına onıń minez-qulqın ózgettiriw maqsetinde kórsetetuǵın psixologiyalıq tásirinen basqa nárese emes. Kommonikaciya nátiyjeliligi bul tásiridin, qanshelli júzege shıqqanlıǵı menen ólshenedi.

Qálegen axborot belgili sistemalar quralında jetkeriliwi múmkin. Psixologiyada verbal (sóylew) hám noverbal (sóylewi bolmaǵan qurallar) kommonikaciya bar. Sóylew kommonikaciyanıń universalı bolıp tabıladı. Sóylew insanniń basqaları menen tábiyiy til quralında ámelge asırılatuǵın qarım-qatnas procesi. Qarım-qatnas nátiyjeliligi qarım-qatnastaǵılar ushın Ulıwma tildi, sonday-aq, tálim, Ulıwma mádeniyat hám sóylew mádeniyatı sıyaqlı áhmiyetli bolǵan principlerdi belgilep beredi. Verbal sóylew qarım-qatnastıń noverbal qurallarınan paydalanıw menen tolıqtırıladı.

Psixologiyada noverbal qarım-qatnastıń tórt túrli formaları bar: kinesika, paralingvistika, proksemika hám vizual qarım-qatnas.[2]

Kinesika – Bul imo-ishoralar, mimika hám pantomimikadan ibarat bolǵan qarım-qatnas qurallar i sisteması. Paralingvistik hám ekstralingvistik belgiler sisteması, sonday-aq , sóylew kommonikatsiyası «qóshimshala »ıdan ibarat .

Paralingvistik sistema – Bul vokallashtirish sisteması, yaǵnıy , ses sıpatı, onıń kólami, tonalligi. *Ekstralingvistik sistema* – sóylew qa dene ffus hám basqaları ni, máselen, tin alıw , yótalish, yiǵı, kulgu, sóylew jedelligini kirgiziw.

Proksemika – psixologiyaning qarım-qatnastıfazoda hám waqıt boyın sha shólkemlestiriw talap lari menen shuǵullanadigan arnawlı taraw sı. Proksemikaning tiykarchisi amerikalik antropuog E. Xuldir. Proksemik ózgesheliklerge sheriklarning qarım-qatnas waqıt idagi yónalishi hám olar ortasındaǵı masap a kiredi.

Vizual qarım-qatnas – Bul kózler arqalı baylanıs. SHonı tákidlab ótiw joizki, servis taraw sı menen baylanıslı ish xizmeti da verbal, hamda noverbal baylanıslar boyın sha óz malakalarini muntazam asırıp boradiganlarga omad kulib boqadi.

Nátiyjeli qarım-qatnas ushın adam ózinde *kommonikativ princip korlikpeni* rawajlandırıwı kerek, bul basqa adamlar menen zárúr baylanıslardı ornatiw hám qollap-quwatlap turıw qábileti bolıp esaplanadı. Nátiyjeli kommonikaciyanıń belgileri: sheriklerdiń birge pikirlewine, jaǵday hám qarım-qatnas predmetin jaqsıraq túsiniwge erisiw. Unamsız kommonikaciya, kommonikativ tosıqlardıń sebepleri tómendegiler bolıwı múmkin:[1]

- stereotipler – óz aldına shaxs yamasa jaǵdayga tiyisli bolǵan ápiwayılastırılǵan pikirler, nátiyjede adamlar, jaǵdaylar, mashqalalardıń obektiv analizi hám ańlawǵa erisilmeydi;

- «aljasıw qarasları» - jeke qaraslarǵa qarama-qarsı, jańa, ádetiy bolmaǵanlardı biykar etiwge beuimlilik;

- adamlar ortasındaǵı jaman múnásiybetler, adamnıń múnásiybeti kekshil bolǵanı ushın pikirinińızdińadalatlı ekenligine isendiriw qıyın boladı;

- qarım-qatnasta sáwbetlestiń itibarı hám qızıǵıwshılıǵınıń joq ekenligi;
- maǵlıwmatlardı mensinbeslik, yaǵnıy, jeterli maǵlıwmatlarǵa iye bolmay turıp, juwmaq shıǵarıw ádeti;
- jaratıwdı dúziwdegi qátelikler: sózlerdi durıs tańlay almaslıq, jetkeriwdiń qıyınlıǵı, hálisiz isendiriw, logikasızlıq hám t.b.;
- qarım-qatnastı alıp barıw baǵdarı hám qurallardı natıwrı tańlaw.

Qarım-qatnas baǵdarı: ashıq – jabıq qarım-qatnas; monologik – dialogik; rolly (jámiyetlik rolden kelip shıqqan halda) – shaxsıy («dilden» qarım-qatnas). Ashıq qarım-qatnas – óz qarasların tolıq kórsetiw hám basqalarında da onı esapqa alıw tilegi hám tájiriyesi. Jabıq qarım-qatnas – óz pikiri, múnásiyeti, bar bolǵan axborottı túsiniikli túrde sáwlelendiriw tájiriyesi yamasa tileginiń joq ekenligi.

Solay etip, insan kommonikaciyasınıń nátiyjeliligi qarım-qatnasta esapqa alınıwı zárúr bolǵan kóplegen principlerge baylanıslı.[1]

Qarım-qatnastıń interaktiv tárepi – bul adamlardıń óz ara tásirleniw, olardıń birgeliktegi xızmetin shólkemlestiriw menen tikkeley baylanıslı bolǵan qarım-qatnas quram bólekleriniń ózgesheliklerin anglatatuǵın atama.

Qarım-qatnas hám óz ara tásir diń baylanısı mashqalasına tiyisli bolǵan túrli kóz qaraslar bar. Bazı bir avtorlar qarım-qatnas hám óz ara tásir di teńlestirip, ekewin de tar mánidegi baylanıs sıpatında túsindiredi; basqaları qarım-qatnas hám óz ara tásir ortasındaǵı múnásiyetti bir process forması hám onıń mazmunı ortasındaǵı múnásiybet sıpatında táriyipleydi; úshinshi avtorlar qarım-qatnastı baylanıs sıpatında hám óz ara tásir di interaksiya sıpatında bir-birine baylanısqan, lekin negizinde erkin halda barlıǵı haqqında piker júritiw abzal ekenligin bile di.[2]

Eger kommonikativ process birgeliktegi xızmet tiykarında júzege kelgen bolsa, ol jaǵdayda bul xızmetke tiyisli bilimler hám ideyalar menen almasıw, erisilgen birge pikirlew xızmetti jáne de rawajlandırıw menen baylanıslı jańa urınıwlar da ámelge asıwın belgilep beredi. Bir waqıttıń ózinde kópshilik tiń bul xızmette qatnasıwı hár bir qatnasıwshınıń oǵan óziniń jeke óz aldına úlesin qosıwı kerekligin bildiredi, bul bolsa óz ara tásir di qosımsha xızmettiń shólkemlestiriliwi sıpatında túsindiriw imkaniyatın beredi. Bunday xızmet dawamında qatnasıwshılardıń axborot almasıp ǵana qoymay, «háreketler almasıwı» ın shólkemlestiriwleri, Ulıwma xızmetti rejelestiriwleri de júdá áhmiyetli bolıp tabıladı.

Óz ara tásir dúzilisi izbe-iz ámelge asırılatuǵın kosmoslıq, psixik, jámiyetlik baylanıs sıpatında, óz ara tásir háreketleri sherikshilik, jámiyetlik múnásiybetler (óz ara qosılǵan háreketler sisteması) tárepien bildiriletuǵın muwapıq keliwshi juwap alıw maqsetine iye bolǵan háreketler di sistemalı ámelge asırıw sıpatında sáwlelendiriw múmkin.[1]

Psixologiyada jámi bar bolǵan óz ara tásir túrleri eki qarama-qarsı túrge bólinedi: kooperaciya (birge islesiw) hám básekeshilik (qarama-qarsılıqlı). Kooperaciya birge islesiw xızmetin shólkemlestiriw, topar maqsetlerine erisiwin támiyinlep beriwshi óz ara tásir bolıp esaplanadı. *Qarama-qarsılıqlı* – bul óz ara tásir subektleriniń qarama-qarsı baǵdarlangan maqsetleri, qızıǵıwshılıqları, pikirleri, qarasları, pikirler diń dúgisiwi. Dástúriy tárizde qarama-qarsılıqlı óz ara tásir diń unamsız túri sıpatında kórip shıǵıladı. Lekin sońǵı waqıtta bir qatar izertlewler qarama-qarsılıqlardıń unamlı táreplerin anıqladı.

Qarım-qatnastıń anıq mazmunı óz ara tásir sıpatında qatnasıwshılar tárepien xızmettiń jekke procesine qosılatuǵın individual úlesler diń belgili sıpatı bolıp esaplanadı.

L.I. Umanskiy qosımsha xızmetti shólkemlestiriwdińúsh túrli formasın keltiredi:

1. *Qospa-individual xızmet* – hár bir qatnasıwshı bir-birinen erkin halda Ulıwma jumıstıńózine tiyisli bólegin orınladı.

2. *Qospa-izertlew xızmeti* – Ulıwma wazıypa hár bir qatnasıwshı tárepinen izbe-iz orınlanadı.

3. *Qospa-óz ara háreket xızmeti* – hár bir qatnasıwshı basqaları menen bir waqıtıńózinde óz ara hárekette boladı.[2]

Óz ara háreketiń real mexanizmi psixologiyalıq jaqtan qatnasıwshılar ortasında bir-birin túsiniw qay tárizde payda bolıwın talqlaw tiykarında túsindiriliwi múmkin. Óz ara háreketi belgilew hám alıp barıw óz ara birge pikirlew tiykarında islep shıǵılıwı múmkin. Egerde óz ara tásir háreketlerin belgilew orınlanatuǵın sociallıq xızmettegi jámiyetlik múnásiybetler ózgesheligi menen belgilep berilgen bolsa, óz ara tásir háreketlerin alıp barıw tikkeley sherik haqqındaǵı kóz qaras penen belgilenedi. Bul eki jaǵdaydın birliginde óz ara tásir háreketleriniń real jaǵdayı júzege keledi. Onıńáhmıyetli ózgesheligi – qarardı birgelikte qabıl qılıw. Solay etip, óz ara tásir mexanizmin biliw ushın bir individtiń pikirleri, motivleri hám **mayllari** onıń sherigi haqqındaǵı kóz qarastarı menen durıs keliwi hám olardıń birgelikte qarar qabıl etiwlerinde payda bolıwın anıqlap alıw zárúr.[1]

7. *Qarım-qatnas adamlardın` bir-birin qabiletiwiisipatında*

Bir adamnıń basqa birew tárepinen qabıl etiliw procesi qarım-qatnastıń zárúr quramlıq bólegi sıpatında payda boladı hám persepsiya dep ataladı. Minez-qulıqtıń sırtqı tárepi tiykarında biz, S.L. Rolbinshteyn pikirleri boyınsha, basqa

adamdı «oqıymız», onıń sırtqı belgileriniń mánisin ańlaymız. Bunda payda bolǵan kóz qarastar qarım-qatnas procesinde zárúr basqarıwshı úlken áhmıyetke iye boladı. Sebebi, birinshiden, basqa adamdı bilgenimiz sayın ózimiz de qalıplesip baramız. Sebebi , ekinshidan, basqa adamdı «Oqıwdıń» anıqlılıǵına, ol menen muwapıqlasqan háreketlerdi shólkemlestiriw nátiyjeliligine baylanıslı.[2]

Basqa adam haqqındaǵı kóz qaras shaxsıy ózin ańlaw dárejesi menen tıǵız baylanısqan: basqa adam qanshelli tolıǵıraq ashıp berilse, adamnıńózi haqqındaǵı kóz qarası sonshelli tolıq boladı. Basqa adam biliw dawamında bir waqıtıńózinde bir neshe processler ámelge asırıladı, bularǵa: basqa adamdı emocional bahalaw, onıń is-háreketleri dúzilisin túsiniwge urnıw, óziniń minez-qulqın belgilew.

Lekin bul processlerge keminde eki adam bekitedi hám olardıń ekewi de aktiv subekt bolıp esaplanadı. Bunnan kelip shıqqan halda, ózin basqaları menen salıstırıw eki tárepleme ámelge asırıladı: sheriklerden hár biri oziniń sherigine uqsatadı. Demek, óz ara háreketi belgilewde ol tek sheriginiń mútájlikleri, motivleri, beyimlesiwın emes, balkim, sherigi onıń mútájlikleri, motivleri, beyimlesiwlerin qalay túsiniwin de esapqa alıwı kerek boladı. Bunıń hámmesi ózin basqa adam arqalı ańlaw analizi eki tárep: uqsatıw hám refleksiyanı ibarat bolıwına alıp keledi. Basqa adamdı túsiniwdińápiwayı usıllarınan biri ózin oǵan uqsatıw bolıp esaplanadı.[2]

Uqsatıw da mazmunına qaray oǵan jaqın bolǵan hádiyse – empatiya ortasında tıǵız baylanıslılıq órnatılǵan. *Empatiya* affektiv «túsiniw» bolıp tabıladı. Onıń emocional tábiyatı basqa adamnıń, qarım-qatnas boyınsha sherik jaǵdayı «oylap otırılmastan» «seziledi». Bunda basqa adamnıń mashqalasın ańlap jetiw emes, balkim, mashqalalardı sheshiwde oǵan emocional járdem beriw názerde tutiladı.

Belgili bir kóriniste empatiya mexanizmi uqsatıw mexanizmi menen birgelikte: ekewi de hám ózin basqa adamnıń ornına qoyıw, hádiyselerine onıń kóz qarastarı menen

qaraw tájiriybesi orın iyelleydi. Lekin hádiyselerge basqa birewdiń qarası menen qaraw degende ózin usı adam menen teńlestiriwdi bildirmeydi.[1]

Eger de men sherigime salıstırǵanda empatiyanı payda etetuǵın bolsam, men tek onıń minez-qulqın itibarǵa alǵan bolaman, lekin shaxsıy ózimdikin basqasha tárizde qurıwım múmkin. Bul da basqa jaǵdaylarda basqa adamnıń minezin esapqa alıw kerek ekenligi kórinip turadı, lekin biziń birgeliktegi háreketlerimiz nátiyjesi hár túrli boladı: qarım-qatnas boyınsha sherikti túsingen halda onıń tutqan jolın qollap-quwatlaw basqa, onıń pikirini qabıl qılıp, ózi bilgeninshe háreket etiw de basqa másele bolıp esaplanadı.

Bul kórip shıǵılǵan eki tútli másele jáne bir máseleni sheshiwdi talap etedi: usı «basqa», yaǵnıy, qarım-qatnas boyınsha sherigim meni qalay túsiner eken. Bir-birin túsiniw procesi refleksiya hádiysesi menen «qıyınlasadı». *Refleksiya* degende individtiń qarım-qatnas boyınsha sherigi tárepinen qalay qabıl qılınıwın ańlawı túsiniledi. Endi bul ápiwayı basqa birewdi biliw yamasa túsiniw emes, balkim, basqanıń meni qalay túsiniwi, bir-birin sáwlelendiriwdiń ekilengen ózine tán procesi bolıp, sheriktiń ishki álemdi jaratatuǵın, bunda óz náwbetinde meniń de ishki álemim belgilenetuǵın tereń, izbe-iz óz ara sáwlelendiriw.[1]

Adamlardı tuwrı qabıl etiw hám bahalawǵa kesent beriwshi principler bar. Olardıń tiykarǵı sı tómendegilerden ibarat:

1. Qarım-qatnas jaǵdayların usı tárizde adamlar qarım-qatnasınıń maqset hám wazıypaları, tilekleri hám motivleri; qoyılǵan maqsetlerge erisiwge say keletuǵın minez túri; baqlaw waqtında adamlar keypiyatı hám máseleler jaǵdayı sıyaqlı belgileri boyınsha ayıra almaslıq.

2. Baqlawshıda basqa adamdı qabıl etiw hám bahalaw procesi real jaǵdayda baslanbastan turıp, aldınnan belgilengen beyimlilik, bahalaw, pikirlerdiń bar ekenligi. Bunday beyimlesiwler, ádette, : «Kóriw hám bahalawǵa arızıtuǵın ne bar ózi? Men aytpay-aq bilemen ...» sıyaqlı pikirlerde payda boladı.

3. Qalıplesip bolǵan stereotipler tiykarında baqlawdaǵı adamlar aldınnan belgili toparlarǵa ajratıladı hám dıqqattı ol menen baylanıslı qırrasın izlewge baǵdarlanatuǵın beyimlesiw qalıplese, máselen, «Barlıq ul balalar qopal boladı», «Barlıq qızlar aq kókirek emes».

4. Bahalanıp atırǵan insan shaxsı haqqında jeterlishe tolıq hám isenimli maǵlıwmat alıńǵanǵa shekem aldınnan juwmaq shıǵarıwǵa umtılıw. Bazı bir adamlar, máselen, birew menen birinshi márte kórisiwi yamasa ushırasıwı menen aq, ol haqqında «tayar» pikirge iye boladı.

5. Basqa adamlardıń pikirine qulaq tutıw tilegi hám ádetiniń joq ekenligi, insan haqqındaǵı tek óziniń shaxsıy kóz qarasına iseniw, onı máqullawǵa umtılıw.

6. Tábiyiy sebeplerge kóre, waqıtınótiwi menen júz beretuǵın adamlarǵa baha beriw hám qabıl etiwdegi ózgerislerdiń joq ekenligi. Bunda insan haqqında jańa maǵlıwmatlardıń toplanǵanlıǵına qaramay, aldın bildirilgen pikirlerdiń ózgermeslik jaǵdayı kózde tutiladı.

Adamlardıń bir-birin qalay qabıl etiw hám bahalawın tereń ańlawda *kauzal atributsiya* hádiysesi úlken áhmiyetke iye. Ol subekt penen shaxslararalıq qabıl etiw sebepleri hám basqa adamlar minez-qulıq metodların túsindirip beriwden ibarat. Kausal atributsiya processleri adamlardıń bir-birleri tárepinen túsiniwlerine tásir etetuǵın tómendegi nızamlarǵa boysınadı:

- tez-tez takırlanıp turıwshı hám baqlanatuǵın hádiyselerge belsendilikqılatuǵın waqıyalar, ádette, onıń bolıwı múmkin bolǵan sebepleri sıpatında úyreniledi;

- túsindirip bermekshi bolǵan is-háreketimiz ádettegidey bolıp, oǵan shekem qanday da bir ájayıp hádiyse bolıp ótken bolsa, biz mine usını ámelge asırılǵan háreketiń tiykarǵı sebebi sıpatında esaplawǵa beyim bolamız;

- adamlar is-háreketlerin natıwrı talıqlaw olardı túsindiriw múmkin bolǵan kóplegen hár túrli, bir qıylı múmkinshilikke iye bolǵan imkaniyatlar bar bolǵanında, óz analizin usınıp atırǵan insan ózine qolay bolǵan jaǵdaydı tańlawǵa haq bolǵan jaǵdayda orınlı boladı.

Qosımsha baha beriw hádiyesi insan basqa adam haqqındaǵı maǵlıwmatlar talqını shárayatlarında júzege keledi: bul jaǵdaydı qosıp jazıw procesi menen ózgerttiriw múmkin. Bul process eki kórsetkish: is-háreketiń ádettegidey dárejesi hám jámiyetlik «qálegenlik» yamasa «qálemegenlik» dárejesine baylanıslı.[1]

Birinshi jaǵdayda, tipik minez-qulıq rolı úlgi tärepinen belgilengen minez-qulıq bolǵanı ushın, onı túsindiriw ańsat keshiwi kózde tutıladı. Kerisinshe, ózgeshe minez-qulıqtı hár túrli túsindiriw, sonday-aq, sebepleri hám ózgesheliklerin de keń kólemde suwretlew múmkin. Mine usınday, ekinshi jaǵdayda da, jámiyetlik «qálegen» minez-qulıq dep jámiyetlik hám madaniyat nızamlıqlarına tuwrı keletuǵın, ańsat túsindiriletuǵın hám bir mánini ańlatatuǵın minez-qulıq túsiniledi. Bul qaǵıdalar buzılǵanında múmkin bolǵan túsindiriwler kólemi de keńeyedi.

TEMA BOYINSHA TEST TAPSIRMALARI

1. Qarım-qatnas:

- a) shaxstıń áhmiyetke iye bolǵan ózgesheligi;
- b) xızmet sıyaqlı áhmiyetli bolǵan, insan turmıs táriziniń bir tárepi;
- v) insanniń basqa adamlar menen óz ara tásirleshuv forma s; i;
- g) eki hám undan ortıq adamlardıń biliw yamasa affektli-bahalaw ózgeshelikli axborot almasıwı dan ibarat bolǵan óz ara tásirleshuvi.

2. SHaxslararalıq múnásiybetler – bul :

- a) adamlar ortasında xızmet hám toparlardáǵı qarım-qatnasta ornatılatuǵın múnásiybetler;
- b) basshılar hám qánigeler ortasındaǵı múnásiybetler;
- v) tarbiyashılar hám tárbiyalanıwshılar ortasındaǵı múnásiybetler;
- g) xızmet procesindeǵı adamlar ortasındaǵı dialoglar.

3. Qarım-qatnas, ádette , táreplerdiń birliginde payda boladı:

- a) axborotlı, perseptiv, baǵdarlı;
- b) interaktiv, kommonikativ, sóylewshi;
- v) shaxslararalıq, kognitiv, kommonikativ, emotiv, konativ;
- g) biliw , emocional, shaxslararalıq.

4. Qarım-qatnasta ózin basqa adamǵa uqsatıw jolı menen onı túsiniw ózgesheligine iye bolǵan shaxslararalıq qabıl etiwdiń bas mexanizmlerinen biri:

- a) jámiyetlik-psixologiyalıq refleksiya;b) stereotiplendiriw;
- v) empatiya;g) identifikatsiya.

5. Ima-belgiler, mimika hám pantomimika – bul qarım-qatnas qurallar:

- a) optik-kinestezik;b) paralingvistik;v) ekstralingvistik;g) kosmoslı-waqıtlı.

TEMA: Shaxstıń sezim-erklilik tárepi.

1. Emociya haqqında túsiniw. Seziwlik jaǵdaylardıń nerv-fiziologik tiykarları.

2. Jaǵday psixikalıq hádiyse retinde hám onıń xarakteristikası.
3. Psixikalıq jaǵday turleri. Stress túsinigi hám psixikalıq sharshaw hám onı basqarıw.
4. Frustraciya hám tinishsizliq emocional jaǵday sıpatında.
5. Erk haqqında túsinik.
6. Erklilik qábiletinń Ulıwma qásiyetleri.
7. Erklilik akti hám onıń dúzilisi. Shaxstin erklilik sipatlari.

Adam sırtqı ortalıqtaǵı túrli nárseler hám hádiyselerdi pikir qilar eken, hesh waqıt bul nárselerge pútkilley pariqsız bolmaydı. Adamnıń sáwlelendiriw processı hár dayım aktiv xarakterge iye. Sáwlelendiriw processı tómendegilerdi qamtıp aladı:

- a) shaxstın mıtájligin qandırıw imkaniyatına iyeligin;
- b) qandırıwǵa járdem beretuǵın yamasa qarsılıq kórsatetuǵın ob'ektlerge sub'ekt sıpatında qatnasıwı;
- v) onı háreket ettiriwshi bilimge umtıtırıwshı qatnaslar h.t.b.

Sebebi adam átiraptaǵı hár túrli zatlardı oylap sáwlelendirer eken, bul zatlarǵa qarap málim qatnasta boladı. Máselen, bizge ayırım zatlar unasa, yaǵnıy keypiyatımızdı kóterip jiberse, basqa bir zatlar jaqpaydı hám keypiyatımızdı buzıp, kewlimizdi buzadı.

Emotsional jaǵdaylar

Turmista emociyalar sıpatında, ádetde, insannıń hár-turli juwap reaksiyalari – sezimlerdin tolqinli partlawlarinan tartıp, keypiyatın názik túrlerin túsinemiz. Psixologiyada emociyalar dep keshirmeler formasındaǵı insan turmisliq xizmeti ushin sırtqı hám ishki jaǵdaylardı bahalaw hám shaxsiy áhmiyetin sáwlelendiretuǵın psixikalıq protsesslerge aytiladi. Sezimler –jarqın sub'ektiv túske iye bolǵan ishki hám sırtqı seskendiriwshiledin tásirine insan hám haywanlar juwap reaksiyalari. Bunnan kelip shıǵadı, сезимлердинáhmiyetli belgisi olardin sub'ektivligi. Sezimler evolyusiyaniń maslasıwshi «o`nimi» sıpatında, ádetdegi jaǵdaylarda organizm minez-qulqiniń biologiyalıq jaqtan Ulıwma lastirilǵan usullari sıpatında júzege kelgen. [1]

Emotsiyalardin ko`p túrliligi hámmege belgili-quwanish, qapashiliq, ashiw, tańlaniw, túskenlikke túsıw, qáweterleniw, jek ko`riw h.t.b. Sezimler dúnyasi biziń turmisimizdin barliq táreplerine -basqalarǵa qatnas, biziń jumisimiz, sáwbet hám biliwge kiredi. Insan is-háreketiniń ayırıqsha tarawı-iskusstvo tikkeley insan emotsiyalari hám sezimlerine qaratılǵan.

Emotsiyalar súwretlewshi, fenomenal planda sub'ektnıń qorshaǵan ortalıqqa, onıń menen ne júz berip atırǵanına naduris qatnasin bildiredi. Bul qatnasti bastan keshiriw emotsiya yamasa sezim esaplanadi, olar adam menen sol waqıtta ne, jaǵimli yamasa jaǵimsızlıq júz berip atırǵanlıǵın bildiredi.

Insan jedelligi deregi, is-háreketke iytermelewshi talap hám motivler tarawında jatadı. Olardin qanaatlaniwi maqset qoyiw, anıq turmisliq máselelerdi sheshiwden ibarat. Talaptın qanaatlaniwına baǵdarlangan, qoyılǵan maqsetti ámelge asirilatuǵın real turmisliq shártler emotsional bastan keshiriwlerdin hár qiyiligin eskertedi. Talaptın qanaatlaniw hám maqsetke erisiwge járdem etiwshi shárt, predmet hám qubilislar unamli emotsiyalardi-qanaatlaniw, quwanish, qizigiwshiliq, qozıw h.t.b payda etedi. Kerisinshe, sub'ekt tárepinen talap hám maqsetlerdinámelge asiriliwi ushin tosquinliq etedi dep qabillaniwshi jaǵdaylar kerı emotsiyalardi hám uwayimlardi-qanaatlanbawshiliq, qapashiliq, qorqiw, qáweterleniw h.t.b payda etedi.

Demek, emotsiyalardıń eki tárepleme sebepshi boliwin konstatlaw múmkin-bul bir tárepten, talaplar menen (motivatsiya), ekinshi tárepten jaǵdaydıń ayırıqshalıǵı menen. Emotsiyalar bul eki waqiyalar qatari arasinda baylanis hám qatnas ornatadi, sub`ektke házirgi jaǵdayda onıń talaplarınıń orinlanıwi yamasa orinlanbawi haqqında signal beredi. «Emotsiyalar-dep jazǵan edi A.N.Leont`ev-ishki signallar funktsiyasin orinlaydi, ishki degenimizde, olar tikkeley sol predmetlik shinliqtıń psixikalıq sáwleleniwi esaplanbaydi. Emotsiyanıń o`zgesheligi sonnan ibarat, olar motivler (talaplar) hám tabis yamasa oǵan juwap beriwshi is-háreket sub`ektiniń tabisli ámelge asiwi múmkinshiligi arasındaǵı qatnasti sáwlelendiredi».

S.L.Rubinshteynniń anıqlawı boyınsha emotsiyalar talaplar (motivler)diń o`mir súriwiniń sub`ektiv formasi esaplanadi. Bul demek, motivatsiya sub`ektke oǵan ob`ekt áhmiyetliligi talaplıǵı haqqında signal beriwshi hám oǵan is-háreketke baǵdarlawǵa iytermelewshi bastan keshiriw formasında emotsionallıq jaǵday túrinde ashiladi.

Bunda emotsiya hám motivatsiyalıq protsessler teńlestirilmeydi. Emotsional bastan keshiriwler motivlerdiń o`mir súriwiniń juwmaqlıq nátiyjeliliginen ibarat. Olar talaplardı qanaatlandiriw hám maqsetke erisiwge tayarlaytuǵın hám belgileytuǵın barlıq protsesslerdi sáwlelendirmeydi.

Solay etip, emotsiyalar-talap hám motivler menen baylanisli hám sub`ektke tásir etiwshi qubilis hám jaǵdaylardıń áhmiyetliligini tikkeley-sezimlik bastan keshiriwler formasında sáwlelendiriwshi psixikalıq protsess hám jaǵdaylardıń ayırıqsha klassi. **Insan sezimi**-bul onıń duńyaǵa, onıń ne islep atırǵanına, tikkeley bastan keshiriwlerde onıń menen ne júz berip atırǵanlıǵına qatnasi.

Emotsiyalar oyaniw funktsiyasin atqaradi-júz berip atırǵanlardı bahalawdan háreketke oyaniw payda boladi. Bahalaw belgisine (unamli yamasa unamsiz) muwapiq, háreket ya zárúrli, kerekli nárseni o`zinikine aylandiriw, iyelewge, yamasa sátsiz háreketniń toqtawına, yamasa basqasin tańlawǵa baǵdarlanıwi múmkin.

Oyaniw menen emotsiyanıń nerv kletkalariniń hám Ulıwma barlıq organizmniń jedellesiwi siyaqlı funktsiyasi tigiz baylanisli. Emotsiyalar oraylıq nerv sistemasiniń hám onıń ayırım strukturalariniń is-háreketiniń optimal dárejesin támiyinleydi. Emotsional protsesslerdiń ko`p funktsiyalı sistemasi tonus regulyatsisi hám individtiń jedelligi esaplanadi. Emotsional jaǵdaydıń is-háreketniń o`nimdarlıǵına-onıń tempi hám ritmi-tásir etiw-hár birimizge belgili. Quwanish emotsiyaları, is-háreket tabisina iseniw adamǵa qosimsha kúsh berip, elede ko`birek hám jedel islewge iytermeleydi.

Emotsiyanıń sintezlewshi funktsiyasi bo`lek, waqıt hám keńislikte waqiya hám faktlerdi bir pútinlikke biriktiriw, sintezlewge múmkinshilik beredi. A.R.Luriya ko`rsetken edi, kúshli emotsional bastan keshiriwdi tuwdırǵan jaǵday menen tuwri yamasa tosattan baylanisqan obrazlar jiyindisi, sub`ekt sanasında bekkem kompleks payda etedi. Onıń elementleriniń birin aktualizatsiyalaw, ayırım waqıtları sub`ektin erkine qarsi, sanasında onıń basqa elementleriniń júzege shıǵıwin keltirip shıǵaradi.

Emotsiyalar ekspressiv (tásirli) funktsiyani atqaradi. Jiyi jaǵdayda olar periferik xarakterdegi (qizariw, aǵariw, dem aliwdıń tezlesiwi, júrek uriwi) organikalıq o`zgerisler menen tásirli háreketler (mimikada-bet háreketinde, pantomimikada-deneniń háreketinde, vokalizatsiya-dawistiń intonatsiya hám tembrinda) menen o`tedi. Kúndelikli turmista tásirli háreketlerdi, biz ádette, átiraptaǵı adamlar keypiyati, emotsional jaǵdayındaǵı o`zgerislerdi dál qabillaymız hám bahalaymız.

Emotsiyalar ayırıqsha funktsiyani atqaradi-olar «mániske máseleni qoyadi».

Misali, «Ko`plegen tabisli háreketler menen toli kún, adamniń keypiyatın túsiw, onda jaǵimsiz emotsional iz qaldiriwi múmkin. Kúndelikli táshwishler menen bul iz

onsha bilinbey turadi. Biraq, adam keyinine qarap, o'tken kúndi qiyalınan o'tkeretuğın payıtlarda, onıń keypiyatı predmetlik derekke iye boladı-áyne usı waqıyadan onda emotsional iz qaldırǵanın ko'rsetiwshi affektiv signal payda boladı.

Bunday máseleńi sheshiw ushin ayırıqsha ishki jumis kerek. (A.N.Leont'ev)».

Emotsiyalarınń atap o'tılgen funktsiyaları Ulıwma bir funktsiyanıń-is-hárektiń ishki retlesiwiniń hár qiyli tárepleri esaplanadı.

4. Sezim túrleri hám formalari. Insannıń emotsional dúnyası hár túrli hám hár qiyili sapada. Emotsional protsessler yamasa bastan keshiriwlerge affekt, ásirese, emotsiya, keypiyat, qumar, stress, sezimlerdi kiritedi.

Affekt-sub'ekt ushin turmisliq áhmiyetli tosattan o'zgerisler menen baylanisli hám sanaliq is-hárekette keskin o'zgerisler hám tásirli háreketlik ko'rinisler menen o'tetuğın kúshli hám salsitirmali túrde qisqa waqıtlıq emotsional jağday. Affektiv jağday sanali is-háreketiń toqtawshılıǵında, sub'ektiń minez-qulqi ushin sanaliq qadaǵalawınıń buziliwında ko'rinedi.

Affekt real jağdayda sub'ektiń qáwipli, jiyi tosattan payda bolǵan jağdaylardan shıǵıw ushin jol tabiwǵa uqıbi bolmaǵanda rawajlanadı. Affekt áste-aqirin tayarlanıwi múmkin-keskin keri emotsional jağday payda etiwshi jağdaydıń qaytalanıwi, ol kúshli, basqarip bolmaytuğın affektiv jariliwdi payda etiwı múmkin bolǵan affektiń akkumulyatsiyasına alıp keledi.

Affekt «tarayǵan sana» dep atalıwshi fenomen menen birge júredi, bunda ol pútkilley arefleksiv bolıp qaladı hám payda bolǵan affekt jağdayı hám zorlap júklenbegen háreket penen o'zine tartadı. Sananıń buziliwi sub'ekt keyin ala bul affektti payda etken hám onıń o'tiw barisiniń ayırım paytların esley almawına alıp keliwi múmkin. Affektiń aldın alıw ushin ádette, onı payda bolıw basqishında, yaǵniy onıń payda bolıwına tosqınlıq jasaw kerek. Buniń ushin affekt payda etiwshi jağdaylardan uzaǵıraq bolıw, shalǵıatuğın háreketlerdi orınlaw, buni islese júz beretuğın qálemegen aqibetlerdi ko'z aldına keltiriw h.t.b

Fiziologiyaliq hám patologiyaliq affektiń psixologo-yuridikaliq aspekti, jinayi huqıqta o'z isine juwap bere alıw hám juwap bere almaw máselesine sud psixiatriyasi kursında toqtap o'temiz.

Emotsiyalarınń affektten ayırmashılıǵı, uzaǵıraq hám kem jedelli jağdaydı ko'rsetedi. Emotsiyalar jağdaylıq xarakterge iye, yaǵniy adamnıń bar bolǵan yamasa múmkin bolǵan jağdayǵa, o'z is-háreketi hám o'z háreketlerine bahalawshi qatnasın bildiredi. Emotsiyalar idiatorlıq xarakterge iye-olar rael payda bolmaǵan, bastan keshirgen yamasa ko'z aldına keltirilgen jağdaylar haqqında ko'z aldına keltiriwge baylanisli payda bolatuğın jağday hám waqıyalardı aldi burın seziw uqıbına iye.

Emotsiyanıńáhmiyetli o'zgesheligi olardıńUlıwma lastiriw hám kommunikatsiyaǵa uqıplılıǵınan ibarat. Adamnıń emotsional tájiriybesi onıń jeke bastan keshiriwlerinen júdá keń, ol sonday-aq basqa adamlar menen qatnasta payda bolatuğın emotsional birgelikte bastan keshiriwde qalıplesedi.

Keypiyat degenimiz salistirmali túrde ázzi ko'ringen, turaqli emotsional jağday. Keypiyat insannıń barlıq minez-qulqına emotsional reń beredi. Eger adamnıń keypiyatı jaqsı bolsa, onıń bir nárseni qabillawı yamasa ko'z aldına keltiriwi de unamli reńde boladı.

S.L.Rubinshteyn basqa emotsional payda bolıwılardan ayırmashılıqlı túrde keypiyattiń eki tiykarǵı belgilerin atap o'tken. Birinshiden, olar predmetli emes, al jeke shaxsına, adamnıń keypiyatı jaqsı bolǵanda, ol tek ǵana quwanishli emes, al oǵan quwanishli.

Ekinshiden, keypiyat qanday da bir jeke waqiyaga baǵishlangan, arnawli bastan keshiriw emes, al taralgan Ulıwma jaǵday.

Keypiyat adamnıńatıraptalıǵarǵa qatnasi qalay dúziliwi, júz berip atırǵanlardı qalay qabıllawı hám ańlawı, o`z turmisındaǵı waqıyalarǵa qanday ko`z-qarasta ekenligi menen belgilenedi.

Qumar-kúshli, tereń, absolyut ústem emotsional bastan keshiriw. Qumar diqqatti jámlewde, oylardıń hám kúshtıń jıynalıwında, olardıń bir maqsetke baǵdarlanıwında ko`rinedi. Qumarlıq adamdı pútkilley qamrap aladı, qumarlıq seze otirip adam jábir shegiwshi, qanday da bir kúshtıń húkimlarlıǵındaǵıǵa uqsap qaladı. Qumarlıq barlıq kúshtı jıynap, jámlep tek bir nársese baǵdarlaǵanı ushin zıyanlı da bolıw, biraq sonıń menen birge ullı bolıwı da múmkin. Dúnyada ele hesh bir ullı nársese ulken qumarlanıwsız ámelge asırılmaǵan.

Stress ekstremal turmisliq jaǵdaylarda payda bolıwshi, adamnan nerv-psixikalıq kúshiniń mobilizatsiyasin talap etiwshi emotsional bastan keshiriwdiń ayırıqsha formasınan ibarat. Ol qáwip, qorqınish, o`kpelew jaǵdaylarında h.t.b payda boladı. Stress psixikalıq protsesslerdiń o`tiwinde o`zgerislerge, emotsional qozǵalısqı, is-hárekettiń motivatsion transformatsiyasına, háreket hám so`ylewdiń buzılıwına alıp keledi. Ayırım waqıtları napryajenie insan is-háreketine unamli tásir etedi.

Stress organizmniń o`mir súriwiniń o`zgeriwsheń jaǵdaylarına maslasıwı ushin zárúr. Stress haqqındaǵı tálimattiń tiykarin salıwshi «Sel`eniń pikirinshe, stress o`z rawajlanıwında úsh basqishtan o`tedi- 1) «qáweterleni reaktsiyası», bunda organizmniń qorǵawshi kúshleri mobilizitsiyalanadı 2) «qársilasıw basqışı», bunda stressorǵa tolıq maslasıw sáwlelenedi 3) «hálsirew basqışı» eger stressor kúshli bolsa hám adamǵa uzaq waqıt tásir etse bunnan qashıw kerek.

Adam stress penen o`zi qalay gúresiwi memkin degen sorawǵa «Sele bilay juwap beredi» Fizikalıq jedellik járdem beredi, biraq tek buniń o`zi jetkilikli emes. Eńáhmiyetlisi-jasaw «minez-qulıq kodeksi»ne iye bolıw. O`zińizge «maqset port»in tabıń-bul ilaji bolǵansha ko`birek adamlarǵa miyrimlilik payda etedi, ko`birek dos arttırıń. . Eger siz adamlarǵa kerek bolsańız, zárúr boslańız, siz qutqarılǵan esaplanasız».

Sezim-adam tárepinen shinliqtıń predmet hám qubilislarına o`z qatnasiniń bastan keshiriwiniń tiykarǵı formalariniń biri, ol salıstırmalı túrde túraqılıq hám bekkemlilik penen ajıraladı. Insan sezimi emotsiyalardıńUlıwma lasıwı sipatında payda boladı-sezimlerdiń payda bolıwı hám rawajlanıwı turaqlı emotsional qatnaslardıń qalıplesiwın bildiredi. Anıq dúzilgen jaǵdayda predmetlerdiń jaǵdaylıq áhmiyetin sáwlelendiriwshi jaǵdaylıq emotsiyalar hám affektlerden pariqlı ráwishte sezimler turaqlı motivatsiyalıq áhmiyetke iye qubilislardı ayıradı.

Jaǵdaylıq hám turaqlı emotsional bastan keshiriwlerdiń sáykes emesligi psixologiyada sezimlerdiń**ambivalentligi** degen atalgan. Bastan keshiriwlerdiń ambivalentligi jıyayırım turmis reallarına hám o`tkinshi jaǵdayǵa emotsional reaktsiyaniń turaqlı emotsional qatnaslardıń say kelmewinde payda boladı (misali, eger unamli bahalanatuǵın adamlar, doslar adamǵa diqqatsız bolsa, ashiwi keliwi).

Ádep-ikram (etikalıq) sezimler adamnıń basqa adamlarǵa, Watanǵa, shańaraǵına, o`zine bolǵan qatnasın bildiredi. Morallıq sezimge muhabbat, gumanizm, patriotizm, haqıyqatlıq, abıroy, uyat h.t.b kiredi. Ádep-ikram sezimleriniń hár túrliligi insan qatnasiniń ko`p túrliligin sáwlelendiredi. Ádep-ikram seziminiń eń joqarı forması-*jaqsılıqqa muhabbat*. Etikalıq sezimler insan minez-qulqın retlestiredi. Eger ol o`zin qalıplesken minez-qulıq normalarına say tutsa, bunnan qanaatlanadı, o`zin isenimli

sezedi. Eger onıń háreketleri Ulıwma belgilengen normalarǵa muwapiq kelmese, ol qolaysızlıq, uyat sezedi.

Uyat tiykarında ańlanbaǵan túrde ayıpkershilik sezimi jatadı, bunda tek ǵana o`zińe ashiw emes, al qabıllanǵan normalardı hám ko`rsetpelerdi buziwdan qorqiw bar. Insan minez-qulqiniń joqarǵı ádep-ikramlılıq retlestiriwshisi hújdan. Etikalıq emes háreketti islegen adamnıń jaǵdayı qanday bolatuǵınlıǵı hámmege belgili. Bul uwayımlar «hújdan azabi» dep atalıp, buniń tiykarında ǵuna hám jat bolip ketiw keselliǵı, adamnıń basqalardan ajıralıwı jatadı.

Intellectual (biliw) sezimi adamnıń dúnyaǵa biliw qatnası menen payda boladı. Biliw seziminiń predmeti hám bilim aliw protsessi hám onıń nátiyjesi de boliwi múmkin. Intellectual sezimlerge qızıǵıwshılıq, biliwge qumar, sirdi seziw, tańlaniwdi jatqariw múmkin. Intellectual sezimniń shińi muhabbattiń haqiyqatlıqqa Ulıwma lasqan muhabbat sezimi boladı, ol turmis sirina tereń kiriwge múmkinshilik beretuǵın úlken háreketleniwshi kúsh boladı.

Estetikalıq sezimler ko`rkem baha hám talǵamda ko`rinedi. Adam tárbiya protsessinde rawajlanǵan estetikalıq talǵamǵa iye bolsa, iskustvo shıǵarması, tábiyat kartinası, basqa adamdı qabıllaǵanda o`zi ushin jaǵimli yamasa jaǵimsız emotsiyalardı sezedi, onıń diapazonı júdá keń-ráhátleniw sezimi hám quwaniwdan-jek ko`riwge shekem.

Sezimlerdiń qalıplesiwi insan sub`ektivliginiń rawajlanıwiniń zárúr shárti esaplanadı. Motiv, ideal, minez-qulıq normaları biliwdiń o`zi adam onıń menen basshılıq etiwı ushin jeterli emes. Tek ǵana turaqlı sezimler predmeti bolip ǵana, bul bilimler real tilek hám is-háreket retlestiriwshisi boladı.

Insan sezimleri onıń basqa adamlar menen qarim-qatnasına sebepshi, olar jámiyettiń dástúri hám ádeti menen retlesedi. Insan seziminiń qalıplesiw protsessi onıń ishki dúnyasınıń dúziliwi protsessi menen tigiz baylanisli. Individual rawajlanıw protsessinde sezimler jaǵdaylıq emotsiyalardan keyin payda boladı.

Insan seziminiń payda bolıwiniń jáne bir tárepi-olardıń modallıǵınıń ayırmashılıǵı, bastan keshiriwdiń sapası. Insanniń emotsional o`miriniń bul aspekti amerikalı psixolog K.Izard tárepinen islep shıǵılǵan differentsiyallı emotsiya teoriyasında berilgen. Ol on fundamental emotsiyani ayırǵan-qızıǵıwshılıq-qozıw, quwanish, tańlaniw, qayǵı-azap shegiw, ashiw-qáhár, jek ko`riw-jerkeniw, jaman ko`riw-mensinbew, qorqiw-zárresi ushiw, uyaliw-tartiniw, ayip-o`kinish. Dáslepki úsh emotsiyani K.Izard unamlıǵa, qalǵan jetewin unamsızǵa jatqaradı.

Qızıǵıw-qozıw-jiyi bastan keshiriletuǵı unamli emotsiya, ol uqıplar, bilimler, oylawlardıń rawajlanıwında motivatsiyaniń eńáhmiyetlisi esaplanadı. Qızıǵıwshılıq-bul kúndelikli jumisti normal obrazda uslap turatuǵın jalǵız motivatsiya. Qızıǵıwshılıq-qozıw-bul qamtıp aliw, biliwge qushtarlıq sezimi. Qızıǵıwshılıq emotsiyasın seziwshi adamda izertlew, aralasiw, o`z tájiriybesin keńeytiw, qızıǵıwshılıq oyatqan adam yamasa ob`ektke jaqınlasıw tilegi payda boladı. Intensiv qızıǵıwshılıqta yamasa qozıwda adam o`zin ko`terińki hám tirishe sezedi.

Quwanish isenimlilik hám áhmiyetlilik sezimi menen, qiyınshılıqlardı jeńiwge uqıplılıq seziw hám o`mirden lázzetleniw sezimi menen sipatlanadı. Quwanish o`zinen qanaatlaniw, átiraptaǵılardan hám dúnyadan qanaatlaniw menen o`tedi. Quwanish jiysi kúsh hám energetikalıq ko`teriliw menen o`tedi. Quwanish-bul o`z múmkinshiliklerińdi ámelge asırǵanda payda boladı. O`z múmkinshiliklerin ámelge asiriwǵa tosqinlıq etiw, bul quwaniwǵa tosqinlıq etiw degen. Biraq quwanish o`mirlik maqsetlerge erisiwge

bağdarlangan oy hám háreketlerdiń tuwri nátiyjesi bolmawı da múmkin. Diniy ko`z-qarastan quwanish-eń joqarǵı danalıq.

Tańlaniw-o`tkinshi emotsiya, ol tez payda bolip hám tez o`tip ketedi. Basqa emotsiyalardan pariqli ráwishte, tańlaniw uzaq waqıt minez-qulıqtı motivirovat` etpeydi. Tańlaniwdiń funktsiyası sub`ekttiń tabisli háreketlerge, jańa yamasa tosattan bolatuǵın waqiyalarǵa tayarlawdan ibarat.

Qiynaliw-eń keń tarqalǵan kerı emotsiya, ol qayǵı hám depressiyada dominant (ústin) esaplanadı. Qiynaliwdiń psixologiyalıq sebepleri kúndelikli turmistaǵı ko`plegen problemalı jaǵdaylardı, talap etiwshilik jaǵdaylardı, basqa da emotsiyalar, ko`z aldına keltiriwlerdi h.t.b o`z ishine qamtiydi. Qiynaliwdi bastan keshiriw qayǵı, keypiyattiń túsiwi, úmitsizlik, jalǵızlıq, izolyatsiya, túskinlik sipatında súwretlenedi. Qiynaliw-hám qiynalıp atırǵan adamǵa, hám átiraptaǵılarǵa oǵan házir jaman ekenligi haqqında xabar beredi. Qiynaliw-adam qiynaliwdi páseytiw ushin, onıń sebeplerin saplastiriw oǵan sebep bolip xızmet etetuǵın ob`ektke o`z qatnasın o`zgertiw ushin belgili bir háreketti ámelge asiriwǵa iytermeleydi. Qiynaliwdiń eń awır forması bolǵan qayǵınıń deregi joǵaltıw boladı. Eń awır qayǵı jaqın adamıńdı joǵaltqanda payda boladı. Qayǵı jaǵdayın adam awır bastan keshiredi. Watandarlıq psixologiyada adamnıń qayǵına bastan keshiriwiniń psixologiyalıq mexanizmi úyrenilgen. Atap o`tiw orınli, adamnıńádep-ikramlılıq rawajlanıwında qiynaliw hám onıń sarplaniwi joqarǵı ruwxıy túsinıwdiń shárti.

Qáhár-kúshli kerı emotsiya, adam qálegen maqsetine erisiw jolındaǵı tosquinlıqqa juwap retinde payda boladı. Ashiwdiń maqsetleriniń bir-jeke namısına tiyiw. Qizigiwshiliq yamasa quwaniw jaǵdayınıń buziliwi, aldaw, erkine qarsı bir nárseni islewge májbúrlew. Ashiwdi bastan keshiriwde adam o`z kúshin sezedi hám ashıw deregine taslanıwdı qáleydi. Ashıw qanshelli kúshli bolsa, sub`ekt o`zin sonshelli kúshli hám energichniy sezedi, fizikalıq háreketke talap sonshelli kúshli boladı. Qáhárlengende energiyanıń mobilizitsiyası sonshelli kúshli, bunda adam eger ashıwın qanday da bir jol menen shıǵarmasa, jarılıp ketetuǵınıń sezedi. Qáhárlengende ashıw affekt basqishına jetedi.

**Jek ko`riwshilik** siyaqli emotsional jaǵday ob`ektti joq etiw yamasa onı o`zgertiw zárúrligin bastan keshiriw menen baylanisli jaǵday, bul adam sanasında bahalı áhmıyetli, normal hám usı normallılıq fonında qásiyetsiz-kemshilikli keskin kelispew aqibeti. Materiallıq predmetler de, sotsiallıq háreketler de, basqa adamlardıń háreketleri de jek ko`riwshilik payda etiwı múmkin. Jek ko`riwshilik ashıw siyaqli, o`zine qaratılıwi da múmkin, bunda o`zin bahalaw páseyedi hám o`zin ayıplaw payda boladı.

Jerkeniw adamǵa o`zin jaman ko`rip atırǵan adamnan kúshlirek, aqıllıraq, qanday da bir qatnasta jaqsıraq seziniw kerek bolǵan jaǵdaylar menen baylanisli. Jerkeniw-basqa adam, topar yamasa predmetlerden ústinligi olardı bahasızlandiriw sezimi. Jerkeniwshi adam shetlenedi, o`zi hám basqalar arasında aralıq payda etedi. Jerkeniw, ashıw hám jek ko`riw siyaqli qaysı bir mániste dushpanlılıq sezimi esaplanadı. Adam o`zi jaman ko`rgen nársenge dushpanlarday qaraydı.

Qorqiw emotsiyalardıń ishindegi eń kúshli hám qáwıplısı. Qáwıp haqqında xabar beriwshi waqiya, shárt yamasa jaǵday qorqiw sebebi bolıwı múmkin. Qorqiw úlken kúsh emotsiyası esaplanadı, ol sub`ekttiń sanasına hám minez-qulqına kúshli tásir ko`rsetedi. Qorqiw baxitsizlik, isenimsizlik, tolıq qorǵanıwsızlıqtı aldın ala seziw sipatında bastan keshiriledi. Adam o`zine qáwıptı sezedi. Qorqiw jaǵımsız sezimnen zárresi ushiwǵa shekem bolıwı múmkin. Qorqiw seziminiń rawajlanıwında kishken waqtındaǵı tárbiya úlken rol` atqaradı. Gumanistik tárbiya qorqıwdı bastan keshiriwdi joqqa shıǵaradı, ata-analar balasın qorqıtwıdan tiyip onı qáwıplardan qorqpawǵa úyretedi. Qatal, normativ

tárbiyada ata-ana balağa o`zniń normaldı buzıw aldındaǵı qorqınışın o`tkeredi, qorqıwdıń zıyanlılıǵı jıyı ata-analar tárepinen páseytirilip jiberiledi hám olar bile tura balanı qorqıtadı.

Uyat emotsiya sipatında adamdı sonday jaǵdayǵa saladı, ol o`zin kishkene, ázzi, sharasız, emotsional qapa, hesh nársese jaramsızday sezedi. Uyaliw waqtınsha, logikalıq hám nátiyjeli oylaw úqibinan ayıradı, ayırım jaǵdaylarda-jeńiliw, sátsizlik sezimin payda etedi. Uyaliw o`z-o`zińe jek ko`riw payda etiwı múmkin. Insannıń normal qálewleri uyaliw payda etiwshi jaǵdayǵa túspeydi yamasa qorqınışsız táwbe etiwge uqıplılıq, kúshli, erikli shaxstıń rawajlanıwında áhmiyetli shárt esaplanadı.

Ayip naduris háreket islegende payda boladı. Ádette adamlar qaǵıydanı buzıp hám o`z jeke pikirler shegarasın basıp o`tkenligin ańlaǵanda ayıplı sezedi. Olar o`z moynına juwapkershilikti aliwdan bas tartqanda da ayıp sezedi. Ayıp ádette adam o`z háreketin o`zi ayıplaǵanda, basqalardıń buǵan qanday qatnasta bolǵaninan biyǵárez júz beredi. Ayıp sezimi o`kiniw, o`zin o`zi ayıplaw hám o`z bahasın páseytiw siyaqlı reaktsiyalardı payda etedi. Ayıp adam o`ziniń jeke juwapkershiligin sezgen jaǵdayda payda boladı. Ayıptı bastan keshiriw, Men qátelestim, basqalarǵa yamasa o`zime qarata nahaq boldım degen qıynawshi sezimnen ibarat. Ayıp sotsiallıq juwapkershilik tárbiyasında uyaliwdı toliqtıradı, biraq áyne hújdanniń oyaniwi hám rawajlanıw psixologiyalıq jetilissenlikke tásir etedi. Hár qiyli adamlarda emotsiya hám sezimler hár qiyli áhmiyetke iye. Emotsionallıq adam temperamentiniń bir tárepin quraydı. Yaǵniy belgili bir mo`lsherde tuwma hám násillik negizi menen belgilenedi.

Insan sezimleriniń

jiyindisi-bul adamnıń dúnyaǵa, hám birinshi gezekte jeke bastan keshiriwleriniń túr hám tikkeley formasında basqa adamlarǵa qatnası jiyindisi.

Frustratsiya ha`m tinishsizlik emotsional jaǵ`day sifatında.

Frustratsiya – túskinlik, málim maqsetke erisimdeúmitlerdińbo`liniwi menen keshetuǵın insan áwmetsizliginiń emocional awır keshirmesi. Frustratsiya kóp jaǵdaylarda frustratorǵa qarsı qaratilǵan jawızlıq minez-

qulq penen baylanisli. Frustratsiya sebepleri saplastirilmaganda psixikaniń isten shigiwi menen baylanisli bolǵan tereń**depressiv jaǵday** júzege keliwi múmkin. (este saqlaw, logikalıq oylawǵa bolǵan qábilettiń páseyiwi). Frustratsiya jaǵdayı insan qanday da bir shigip ketiwjolların izleydi, shiyrin qiyalǵa beriledi, geyde bosasadı, yaǵniy, psixikalıq rawajlanıwdın dáslepki basqishlarına qaytadı.[2]

ERK

Bizge belgili, insannın zárúrlikleri sotsiallık dúzilis formalariniń rawajlanıwına karap o`zgeredi. Sonliqtan o`z zárúrligin qanaatlandiriu ushin insan xáreket etedi. SHaxs o`z háreketlerinin járdeminde ortalikka maslasadı(sińisedi) hám onnan o`z zárúrligi(iktiyajlari) ushin paydalanadı. Lekin sonin menen birge adam ortalikti o`z iktiayjarına saykeslendirip o`zgertedi, qayta quradı hám o`zine sáykeslendiredi. [2]

Adamnın shaxs retindegi aktivlik qásiyeti sonnan ibarat, o`z iktiayjarın kanaatlandiriwǵa járdem беретugin háreketleri instinktiv háreketler emes, al tiykarinan akiliy, sanalı háreketler bolıp esaplanadı. Bul sanalılik sonnan ibarat, adam aldinnan bazi bir maksetti go`zlep háreket etedi, sol maqsetke jetiw ushin járdem bere alatuǵın kolaylı jol hám usillardi aldinnan izlep tabadı hám toskinlik hám kiyinshiliklardı jeńiu ushin sanalı túrde kúsh ǵayratın jumsay aladı.

Adam tek o`zine tán mádeniy sotsiallik iktiyajlardi kanaatlandiriwda ǵana emes, bálki, tabiiy – biologiyalik iktiyajlardi kandiriwda da sanali hám akillilik penen is tutadi.

Adam do`gerek átiraptaǵı zatlardi o`zgertip o`zine sáykeslendirer eken, janalik jaratadi, do`retiwshilik etedi, sol jańalıktı do`gerektegi wakiyalarǵa qosadi, uakiyalardi o`zgertedi hám toliktiradi. Ulıwma adam báhama hárezet etpesten tura almaydı. Usı tárepten alǵanda adamnıń barlıq hárezetlerini eki topǵa bo`liwge boladı. Olardan birinshisi iktiyarsız hárezetler bolsa, ekinshisi iktiyariy hárezetler boladı. [2]

Adamnıń iktiyarsız hárezetleri qatań bir maqsetsız, ko`binese impulsiv tárizde júzege keledi. Misali, jo`teliw, túshkiriw, ko`z qabaǵınıń ashılıp jumiliwi hám taǵı basqalar. Bul hárezetlerdi adam aldınnan oylap rejelestirmeydı. Iktiyarsız hárezetler geyde adamnıń aqiliy sanası menen de baylanisli boladı, sonlıqtan iktiyarsız erk, iktiyarsız diqqat, iktiyarsız este saqlap qalıw, iktiyarsız eske túsiriw halatlari da boladı. Bunday jaǵdaylarda adamnıń iktiyarsız hárezetleri bolıp atırǵan waqiyaniń basqa nárselerden keskin ayırmashılıǵı yamasa adamnıń qızıǵıwshılıǵı, zárúriyati iktiyajlari menen tuwrıdan tuwrı baylanisli boladı. [2]

Erklilik hárezetlerde barlıq waqıtta maqset anıq boladı. Adam o`z aldına qoyǵan maqsetinen kelip shıǵatuǵın nátiyjelerdi de aldınnan ko`z aldına keltire aladı. Áne sonıń ushin hár qanday qiyınshılıqtı jeńip bolsa da maqsetin ámelge asiriwǵa umtilip baradı. Máselen, adam bir jay salıp atırǵanda aqırǵı nátiyje qanday bolıp shıǵatuǵınıń ko`z aldına anıq keltire aladı hám sonıń ushin qanday qiyınshılıq bolsa da jeńip, jumisin dawam ettire beredi. YAmasa, student birinshi kursqa kirgende qanday qáníyge bolıp shıǵatuǵınıń jaqsı biledi, hám sonıń ushin barlıq qiyınshılıqlarǵa shıdap, Oqıwın dawam ettire beredi.

Ulıwma erklilik qábilette yamasa ayırıqsha aktı ámelge asiriwdıń áhmiyetli qásiyetleriniń biri iske asirilip atırǵan hárezetlerdiń erkin ekenligin anıqlawdan ibarat.

Adamnıń erklilik hárezeti toliq determinizmge, yaǵniy sebepli baylanis nizamına boysınadı. Sonıń menen birge erklilik hárezetlerinińǵárezli sebepleri sharayatında erklilik hárezetlerin belgilep beretuǵın hár qiyli turmisliq sharayatlar da bolıwi múmkin. [1]

Adamnıń erklilik hárezeti ob`ektiv tárepten baylanisli boladı. Erklilik hárezetiniń tiykarǵı qásiyetleriniń biri, erklilik hárezetlerdi adam barlıq waqıtta shaxs retinde ámelge asiradı. Tap usınıń menen baylanisli túrde erklilik hárezetler adam toliq túrde juwap beretuǵın is retinde bastan keshiriledi. Erklilik qábilet arqalı adam ko`p tárepten o`zin belgili sharayatta ańlaydı, o`z turmis joli menen táǵdirin o`zi belgilewi múmkin.

Erktiń eń tiykarǵı qásiyeti, onda hárezetti ámelge asiriwdıń puxta oylap shıǵılǵan rejesiniń bar ekenliginde. Dáslepten rejelestirilmegen hárezetlerdi erklilik hárezet dewge bolmaydı. Sonıń menen birge erk áwelden bar bolmaǵan, biraq hárezetiniń nátiyjesine eriskennen soń payda bolıwi múmkin bolǵan qanaatlaniwǵa barlıq diqqatin qaratiwlan ibarat boladı.

Ko`p jaǵdaylarda erk jaǵday yamasa qiyınshılıq ústinen jeńiske erisiw emes, al o`z-o`zin jeńiw de boladı. Bul ásirese, jigersiz, sezimtal, qozǵalıwshań, kúshsiz adamlarǵa tán bolıp, o`zleriniń tábiyiy xarakterologikalıq qásiyetleri menen ¹Psychuogy David G. Myers Hope Culege Huland, Michigan gúresiwe tuwra keledi.

Hesh qanday mashqala erktiń qatnasısız sheshilmeydı. İnsan kúshli erksiz úlken jetiskenliklerge jetise almaydı. Adamzat basqa tirishilikten hziniń ańı hám aqili menen ǵana emes, bálki erkiniń barlıǵı menen de ajiralıp turadı.

Iktiyarli hárezetlerdiń dáslepki baslanǵısh tochkasi hárezet maqsetiniń payda bolıwi hám sol maqsetiniń ortaǵa qoyiliwında hám onıń dúzilisin to`mendegishe túsindiriwge boladı.

Maqset –adamniń sol waqıtta maqul yamasa zárúr dep tapqan is háreketin ko`z aldına keltiriw bolıp esaplanadı. Misalı, insan pedagogika universitetine kirip Oqıwdı zárúr dep taptı yamasa oblastqa jumis penen barıp keliw zárúrlıgın túsindi, deyiik. Bulardıń hámмесinde adamniń maqseti o`z-o`zinen payda bolǵanǵa usaydı, al geyde bul maqset bir qatar pikir júrgiziw nátiyjesinde júzege keledi. [1]

Maqsetti túsiniw ádette sol maqsetke erisiw tilegin hám zárúr isti ámelge asiriw menen baylanisli bolıp, ol to`mendegishe ańlatiliwi múmkin. Iqtıyaj kewilden keship, mudami kúsheygen sol iqtıyajdı qanaatlandiriwǵa umtiliw maqseti de ańlanıla baslaydı. Bunday ańlanılǵan iqtıyajlar(zárúrlık) **tilek-háwesler** dep ataladı. Biraq adam o`z umtiliwlarińın maqsetin ko`z aldına keltirgende de sol maqsetke jetisiw jollarin hám qurallarin ele ko`z aldına keltire almawı múmkin. Bunday toliq aniqlanbaǵan umtiliwlar (tilek, háwes) geyde jaqsı qiyal etiw menen, al geyde sheksiz árman menen baylanisli boladı. Geyde (qiyalparaz insanlarda) bunday tilek háwesler kewilden keshiriw arqalı arziw árman(fantaziya) shegarasında qalıp kete beredi. Hár qiyli tilek háwesleri tolip-tasqan adamlar da bar. Bunday adamlar báhá gúrsinedi, árman etedi, o`zlerin de, do`gerektegilerdi de kritikalaydı. Olar ko`binese jaqsı árman etedi, biraq ámelde az háreket etedi yamasa pútkilley háreket etpeydi. ⁴⁴[1]

Háreket motivleri hám motivler gúresi. Adam bazi bir maqsetti, ásirese sol maqsetke jetisiw ushin bazi bir jol yamasa usildi tańlar eken,nege basqa maqsetti emes, tap usi maqsetti tańlawı kerek, bul maqsetke ne ushin basqa jollar menen emes, tek usi jollar menen sheshiwi kerek degen sorawdı kewlinen o`tkeredi. Maqsetti hám oǵan erisiw jolin tańlaw protsesinde oǵan maqul yamasa maqul emes ko`z qarastan baha beriledi.

Maqsetti hám oǵan erisiw jollariniń maqullıǵı yamasa maqul emesligin belgilep beretuǵın barlıq nárese is-háreket motivleri dep ataladı. Adam nege basqa bir maqsetti emes, al tap usi qurallar menen háreket etiwdi, yamasa háreket etpekshi bolǵanlıǵınıń sebebi nede degen sorawǵa juwap motiv mazmunin quraydı.

Qararǵa keliw. Maqsetke jetisiw jollarin hám qurallarin tańlaw protsesinde jobalastiriw, motivler gúresi menen baylanisqan bolıp, qararǵa keliw menen tamamlanadı. Qararǵa keliw – belgili bir maqsetti hám sol maqsetke jetisiw ushin háreket usıllarinan birin tańlaw degen so`z. Motivler gúresinde buniń mánisi sol, motivlerden biri sheshiwshi rol oynanǵan boladı. Misalı, keshqurin qayaqqa bariw kerek - teatrǵama yamasa dostisiniń qasinama- degen motivler gúresi nátiyjesinde adam barmaqshi bolǵan jeri haqqında bir qararǵa keledi. **Qarardi orinlaw.** Qarar oǵan muwapıq keletuǵın sharalar ko`riw háreket etiw ushin qabil etiledi. Qarardan háreketke o`tiwdi orinlaw deydi. Erkli protseste eńáhmiyetli nárese – qabil etilgen qarardi orinlaw bolıp esaplanadı. Erkli háreketler eki túrli boladı: fizikalıq hám aqiliy háreketler. Fizikalıq háreketlerge hár qiyli miynet operatsiyaları, oyın, sport shiniǵıwları hám basqalar kiredi. Aqiliy háreketlerge bolsa, másele sheshiw, jazba jumislar, sabaq tayalaw, ilimiy izertlew jumislarin alıp bariw hám t.b. kiredi. Ko`p waqıt tákirarlanıp, o`zlestirilip ketken ko`nlikpe hám ádet bolıp ketken háreketler de quramalı erkli háreket bolıp esaplanadı.

Qarardi orinlaw ádette belgili bir waqıt, múddet penen baylanisli boladı. Qarar keshikpesten belgilengen waqıtta orinlansa bul erktiń unamli sipatinan derek beredi. Bul issheńlikti, puxtaliqtı bildiredi. Adamniń erklilik sipatlari, yaǵniy erklilik kúshi , gárezsizligi tárepinen ayırım jaǵdaylarda túrlishe ko`rinedi. Hár bir adamda erktiń ayırım sipatlari o`mir boyı bekkemlenip, sol adamniń jeke sipatlari (yaǵniy turaqlı qásiyetleri) bolıp qaliwi múmkin. SHaxstiń bul o`zine tán o`zgeshelikleri xarakter

⁴⁴Т.Югай. Н.Мираширова “Умумий психология” дарслик , 2146

qásiyetleri(ádetleri) dep ataladi. Hár bir adamdağı bazi bir erklilik sipatlariniń hár qanday ko`riniwi sol adamniń xarakteriniń qásiyeti bola bermeydi.

TEMA BOYINSHA TEST TAPSIRMALARI

1. Adamniń maqsetke baǵdarlangan háreket hám iskerligin orinlawda sirtqi hám ishki qiyinshiliqlardi jeńiw tájiriybesinde ko`rsetilgen anlı tárizde o`z ádet qiliqlarin hám iskerligin basqariwi:

a) oylau;b) erklilik;v) diqqat;g) ko`z aldina keltiriw.

2. Erklilik protsesi qanday waziypalardiń orinlaniwin támiyinleydi:

a) marapatlawshi, basqariwshi;b) dereklewshi, konativ;v) maqsetli, tormozlawshi;g)biliw, bekkemlewshi.

3. Erklilik aktiniń psixodlogiyaliq dúzilisine ... kiredi:

a) háreketti orinlaw tilegi;b) hárekettiń aniqlangán maqsetleri;

v) háreketke qarar etiw;g) erklilik kúshi;d) barliq juwaplar duris.

4. Go`zlngen maqsetke erisiw jolinda payda bolatuǵın qiyinshiliqlardi jeńip o`tiwdińUlıwma lastirilǵan mazmuni:

a) sanali intizamb) erklilik kúshi;v) salmaqliliq;g) gárezsizlik.

5. Balalarda erklilik sipatlarin tárbiyalawda tiykarǵı orindi ... iyeleydi:

a) ata-analar ;b) mektep;v) zamanaslari; g) barliq juwaplar duris.

Tema: TEMPERAMENT HÁM XARAKTER.

Joba:

1. Temperament haqqında túsinik
2. Joqarı nerv xızmetinińtipleri
3. Temperament túrleri
4. Miynet hám Oqıw xızmetinde temperamenttiń roli
5. Xarakter haqqında túsinik.
6. Xarakterdiń fiziologiyalıq negizleri, dúzilisi hám ózgeshelikleri.
7. Xarakter akcentuasiyası tipleri.
8. İnsan xakteri hám shaxstıń rawajlanıwı.

Tayanish túsinikler: temperament, temperamen ttipleri, xolerik temperamenti, sangvinik temperamenti, melanxolik temperamenti, flegmatik temperamenti, temperament teoriyalari, gumoral teoriya, konstitutsional teoriya, nerv sistemasi xizmeti teoriyasi

Ádebiyatlar.

1. Davletshin M.G. Umumiy psixologiyaT., TDPU, 2002.
2. Davletshin M.G., Dustmuhámedova Sh.A., Mavlonov M.M., Tuychiev S.M. «Yosh va pedagogik psixologiya» T. TDPU, 2004 .
3. İvanov İ., Zufarova M. Umumiy psixologiya. Wz.FMJ., 2008.
4. Ğoziev E. Umumiy psixologiya. 1-2 tom. T.,Fan, 2002.

Elektron bilim resurslari

- 1.www.childpsy.ru
- 2.www.edu.uz
- 3.www.flogiston.ru

4.www.pedagog.uz

5.www.psychology.uz

6.www.psychology.net.ru

Temperament haqqida túsiniq. Barliq adamlar o`z minez-qulqiniń o`zgeshelikleri menen ayırıqshalanadı-birew shaqqan, jigerli, emotsionalli, basqalar bolsa-áste háreket etetuǵın, jay, kimdur-tuyiq, qapa hám indemes. Sezimlerdiń payda bolıw tezligi, tereńligi hám kúshi, hárekettiń shaqqanligi, adamnińUlıwma jigerligi- onıń temperamenti- jeke shaxs qásiyetinde ko`rinedi.

Temperament- bul adamniń psixikalıq is-háreketi hám minez-qulqi dinamikasin belgileytuǵın onıń individual o`zgesheligi.

Temperament- bul intensivliktiń dinamikalıq sipatlaması hám reaktsiya tezligi. Emotsional qozıwdıń dárejesi hám saldamlılıǵı, qorshaǵan ortalıqqa maslasıw o`zgesheligine sebepti bolatuǵın adamniń tuwma o`zgesheligi.

B.M.Teplov temperamentke to`mendegidey anıqlama beredi «Sol adam ushin xarakterli, emotsional qozıw menen, yaǵniy bir tárepten sezim payda bolıwiniń tezligi, ekinshi tárepten-olardıń kúshi menen baylanisli psixikalıq o`zgeshelikler jiyindisi temperament dep ataladı». Solay etip, temperament eki komponentke iye-jedellik hám emotsionallıq. Minez-qulıqtıń jedelligi, jigerligi, umtiliw, tezlik yamasa kerisinshe jay basarlıq hám qos jaqqaslıq dárejesin xarakterleydi. O`z gezeginde emotsionallıq belgini (unamli yamasa unamsiz) hám modallıq (quwaniw, qayǵı, qorqıw, ashiw h.t.b) anıqlay otirip emotsional protsesslerdiń o`tiwın xarakterleydi. S.L.Rubinshteyin temperament ushin adamniń tásirsheńligi hám onıń impul`sivligi (erksizligi) ásirese áhmiyetli, tásirsheńlik sol adamǵa tásir etiwshiniń kúshi hám turaqlılıǵı menen, al impul`sliq-oyaniw kúshi hám oyaniwdan háreketke o`tiw tezligi menen sipatlanadı dep atap o`tken edi.

Áyyemgi Gretsiyada vrach Gippokrat temperament kontseptsiyasin usınǵan edi. Ol temperament organizmniń to`rt suyıqlıǵına-qan (latin tilinde sangve), silekey (grekshe flegma), qizǵısh-sari o`t (grekshe xole), qara o`t (grekshe melayn xole) hám olardıń qaysı biriniń qanda ko`pligine baylanisli dep úyretken edi. Bul suyıqlıqlardıń aralaspası, dep tastiıqlaǵan edi Gippokrat, sangvinik, xolerik, melanxolik hám flegmatik temperamentleri tipleriniń tiykarında jatadı. «Temperament» termininiń o`zi latin tilinen «*bo`leklerdiń tiyisli o`z ara qatnası*» degen mánini ańlatadı.

Temperamenttiń bul tiykarǵı túrleri emotsional jaǵdaylardıń payda bolıw dinamikası hám intensivligi boyınsha o`z ara ayırmashılıqlanadı. Xolerikler ushin tez payda bolatuǵın hám kúshli sezimler tán, sangvinikler ushin-tez payda bolıwshi, biraq ázzi sezimler, melanxolikler ushin-áste payda bolıwshi, biraq kúshli sezimler, flegmatikler ushin-áste payda bolıwshi hám kúshli sezimler tán. Sonday-aq, xolerik hám sangvinikalıq temperamenttegiler ushin háreket shaqqanligi, Ulıwma háreketshenlik hám sezimlerdi sirtqa kúshli shıǵariw (hárekette, so`ylegende, mimikada) xarakterli. Melanxolik hám flegmatikalıq temperamenttegerge, kerisinshe, áste aqirin qıymildaw hám sezimlerin ázzi ko`rsetiw tán.

Turmisliq psixologiya ko`z-qarasınan temperamentler tipin to`mendegidey sipatlaw múmkin.

Xolerik- shaqqan, ayirim waqıtları shalt, ko`rse qizar, so`z, mimika, háreketlerinde anıq ko`rinetuǵın kúshli, tez alısatuǵın sezimlerde iye, ayirim waqıtları-kúygelek. Kúshli emotsional reaktsiyalarǵa beyim adam.

Sangvinik- shaqqan, jedel, oynaqshigan. Barliq tásirlerge emotsional juwap beretuġin, onsha kúshli bolmaġan hám birin ekinshisi tez almastiratugin sezimleri sirtqi minez qulqinda ko`rinetuġin adam.

Melanxolikte- emotsional táshwishleriniń hár túrliligi az biraq, úlken kúsh hám olardıń uzaqlılığı menen ayirmashiliqlanadi. Ol barliq nársege juwap bere bermeydi, al eger juwap berse, o`z sezimlerin onsha ko`rsete bermese de kúshli bastan keshiredi.

Flegmatik- áste qiy mildaytuġin, saldamli hám keń peyil, emotsional kewline tiyiw hám o`zinen shıǵarıw júdá qiyin adam. Ol sezimlerin derlik sirtqa shıǵarmaydi.

Biraq barliq adamlardı usı to`rt tiykarǵı temperament boyınsha ayırıw múmkin dep oylaw qáte bolar edi. Tek ayırım adamlar ǵana sol tiptiń taza wákili esaplanadi, basqa ko`pshilikte bolsa bir neshe temperamentlerdiń belgileriniń birigiwin ko`remiz. Bir adamnıń o`zi hár qiyli jaǵdaylarda, hár qiyli temperamenttiń belgilerin anıqlawı múmkin.

Qaysi temperament jaqsi degen soraw qoyıwǵa bolmaydı. Olardıń hár biri o`ziniń unamli hám unamsız táreplerine iye.

Xoleriktiń qumarliq, jedellik, energiyası, sangviniktiń shaqqanliq, tireshelik, haq kewilligi. Melanxoliktiń sezimleriniń tereńligi hám turaqlılıǵı, flegmatiktiń o`zin uslawı hám asıǵisliqtıń bolmawı- jeke shaxstıń qásiyetleriniń bahalı misalları, olardıń iyelewi ayırıqsha temperament penen baylanisli. Sonıń menen birge temperamentlerdiń qálegen birinde jeke shaxstıń qálemegen belgileri payda bolıw qáwipi bar. Misalı, xolerik temperamentı adamdı shidamsız, shalt, bárha ǴjarılıwǴlarǵa beyim qilip taslawı múmkin. Sangvinik temperamentı jeńilteklik, pitirańqı, sezimlerdiń tereńligi hám turaqlılıǵınıń jetispewshiligine alıp keliwi múmkin. Melanxoliyalıq temperamenttegi adamda júdá tuyıqlıq, o`z bastan keshiriwlerine toliq shúńgip ketiw, júdá uyalshaqlıq payda bolıwı múmkin. Flegmatikalıq temperament adamdı uyań, qos jaqpas, o`mirdiń barliq tásirlerine qatnassız qilip taslawı múmkin.

Temperament- adamnıń nerv is-háreketiniń joqarǵı tipiniń sirtqi ko`rinisi sonliqtan da, tárbiya, o`zin-o`zi tárbiyalaw nátiyjesinde bul sirtqi ko`rinis burmalanıwı, o`zgeriwı, haqıyqiy temperamenttiń «maskirovkası» júz beriwı múmkin.

Temperament haqqında bilimniń qisqasha sholiwi. Temperament haqqında bilimniń do`retiwshisi áyyemgi grek vrachi **Gippokrat** esaplanadi. Ol adamlar to`rt tiykarǵı «organizmniń shireleri»-qan, flegma, sari o`t hám qara o`t o`z-ara qatnası menen ayirmashiliqlanadi dep tástiyıqlaǵan edi. «Organizm shireleriniń» o`z-ara qatnası grekshe «krasis» so`zi menen belgilengen, soń bul so`zdi latin tilindegi «sáykes» «duris ilaj» so`zi menen o`zgerken. Gippokrattıń ilimine súyene otirip, jáne bir belgili antik dáwirdiń vrachi **Klavdiy Galen** temperamentler tipologiyasin islep shıǵıp, oni o`ziniń belgili «--» traktatında bayanlaǵan. Onıń tálimatina muwapiq temperament organizmde qaysi bir shireniń ko`pligine baylanisli. Ol temperamenttiń 13 túrin ajıratqan, biraq soń olar to`rtewge keltirilgen. Temperament túrleriniń bul to`rt ataması hámmege jaqsi tanis sangvinik (latin tilinen qan), xolerik (grek tilinen o`t), melanxolik (grek tilinen qara o`t) hám flegmatik (grek tilinen silekey).

Immanuel Kant, aytqan edi, fiziologiyalıq ko`z-qarastan, temperament haqqında so`z ketkende fizikalıq konstitutsiyani (kúshli yamasa ázzi) hám kompleksiyani (suyıq, o`mirlik kúsh járdeminde denede nızamli háreketleniwshi, buǵan sonday-aq bul shirelerdi qayta islewde issi yamasa suwıqtı kiritedi) názerde tutadı.

Biraq psixologiyalıq ko`z-qarastan, janniń temperamentı sipatında (sezim hám qálewler uqiylılıǵı), bul qan qásiyetine tiyisli ko`rinisler sezim hám tilek oyınları analogiyası boyınsha denelik háreketleniwshi sebepler menen (bunda qan eńáhmiyetlisi) belgilengen.

Temperamentler haqqında ilimniń baslı bo`liniwi-sezim temperamenti hám háreket temperamenti bolip ekige bo`linedi, Ulıwma to`rt temperamentti beredi.

Sezim temperamentlerine **Kant** to`mendegilerdi kiritken A) sangvinik hám V) onıń qarama-qarsisi-melanxolik. Birinshisi o`zgeshelikke iye, sezimge tez hám kúshli tásir etedi, biraq sezim tereńge kirmeydi (uzaq bolmaydi), ekinshi temperamentte bolsa sezimler kem ko`ringen, biraq tamirin tereń jiberedi. Bunda qayǵı yamasa kewil xoshliqqa beyimlilikke emes, al sezimler temperamenti ayirmashılıǵın ańlaw kerek.

Zamanago`y psixologiyalıq ilimde ko`pshilik konstitutsion kontseptsiyalar onda adamnıń psixikalıq qásiyetleriniń qalıplesiwinde qorshaǵan ortalıq hám sotsiallıq jaǵdaylardıń roline jeterlishe baha berilmegenligi o`tkir singa alinadi.

Pavlovtiń izertlewleriniń arqasında watandarlıq psixologiyada temperament haqqında belgili dárejede adamnıń tuwma minezlemesi sebepten bolǵan jeke shaxstıń qásiyeti sipatındaǵı túsinik payda boldi. Misali B.G.Anańev Xomo sapiens túri wákili sipatında adamnıń tiykarǵı qásiyetleri tek ǵana zeyinde emes, al temperamentte ko`rinedi dep esaplaǵan.

Watandarlıq psixologiyada temperament teoriyasınıń rawajlanıwına **B.M.Teplov** úlken úles qosti. Onıń temperament qásiyetlerin úyreniwge arnalǵan jumislari, tek ǵana temperament mashqalasına zamanago`y ko`z-qarasti belgilep qoymastan, temperamentti jáne de eksperimental izertlew islep shıǵıwı ushin tiykar boldi. Teplov temperament qásiyetlerine psixikalıq is-hárekettiń dinamikasin xarakterlewshi turaqlı psixikalıq qásiyetlerdi kiritken. Temperamenttiń individual o`zgesheliklerin ol temperamenttiń anaw yamasa minaw hár qiyli rawajlanıw dárejesi menen túsindirgen.

Temperamenttiń fiziologivalıq tiykarları. I.P.Pavlov iyterde shártli reflekslerdiń islep shıǵılıwı o`zgesheliklerin úyrene otirip, olardıń minez-qulqındaǵı hám shártli-reflektorli is-hárekettiń keshyiwindegi individual ayirmashılıqqa diqqat awdarǵan. Bul ayirmashılıqlar birinshi gezekte shártli reflekslerdiń payda bolıw anıqlıǵı, sonday-aq, olardıń o`shiwi o`zgesheligi siyaqlı minez-qulıq aspektlerinde ko`ringen. Bul jaǵday atap o`tilgen ayirmashılıqlar tek ǵana eksperimental jaǵdaydıń hár qiyiligi menen túsindirilmeytuǵını hám bunıń tiykarında nerv protsessleriniń birneshe fundamental qásiyetleri jatırǵanlıǵında degen gipotezani alǵa súriwge múmkinshilik berdi. Pavlovtiń pikirinshe, bul qásiyetlerge qozıw, toqtaw, olardıń sabirliligi hám shaqqanlıǵı kúshi kiredi.

Nerv protsessleri kúshi- bul nerv kletkalarınıń kúshli qozıw hám uzaq waqitliq toqtawdı bastan keshiriw uqıplılıǵı, yaǵniy nerv kletkalarınıń shidamlılıǵı hám miynetke jaramlılıǵı. Nerv protsessiniń kúshi kúshli qozdiriwshılarga-kúshli qozdiriwshılar kúshli nerv sistemasında, kúshli qozıw protsessin payda etedi, ázzi nerv sistemasında-qozıwdıń ázzi protsessin hám toqtawdı payda etetuǵın tiyisli reaktsiyada ko`rinedi.

Saldamlılıq bul nerv protsessleriniń proporsional o`z-ara qatnasın názerde tutadi. Qozıw protsessiniń toqtawdan basimliliǵı shártli reflekslerdiń payda bolıw tezligi hám olardıń o`shiwiniń ásteliginde ko`rinedi. Toqtaw protsessiniń qozıwdan basimligi shártli reflekslerdiń áste payda bolıwı hám olardıń o`shiwiniń tezligi menen belgilenedi.

Nerv protsessleriniń shaqqanlıǵı-bul nerv sistemasiniń sirtqi ortalıq jaǵdaylari talabi menen tez juwap retinde qozıw protsessin toqtaw protsessi menen hám kerisinshe almasıwıw (o`zgertiw) uqıplılıǵı.

Pavlov tárepinen belgilengen nerv protsessleri qásiyetleri nerv sistemasiniń tipi, yamasa joqari nerv is-háreketi tipin belgilewshi belgili bir kombinatsiyalardi payda etiwı múmkin. Bul tip individ ushin xarakterli bolǵan nerv sistemasiniń tiykarǵı jiyindilarınan-kúsh, saldamlılıq hám jedellikten, qozıw hám toqtawdıń o`z-ara qatnasınan quraladi.

Pavlovtiń pikirshe, nerv sistemasiniń Gippokrat tárepinen atap o`tilgen temperament tiplerine jaqin bolǵan to`rt tiykarǵı tipi bar. Nerv protsessleriniń kúshiniń ko`riniwiniń ayirmashılıqlarına qarap kúshli hám ázzi, olar o`z gezeginde saldamli hám shalaǵay bolip bo`liniwi múmkin. Bunda shalaǵay tipte qoziw toqtawdan ústem boladi. Sonday-aq, eń sońǵısı kúshli saldamli tipler shaqqan hám qos jaqpas bolip bo`linedi

Pavlov tárepinen belgilengen nerv sistemasi tipleri tek ǵana sani emes, al tiykarǵı sipatlaması boyınsha da temperamenttiń klassikalıq to`rt tipine say

1. Sangvinik-kúshli, saldamli, shaqqan tip
2. Flegmatik-kúshli, saldamli, az háreketlenetuǵın (qos jaqpas) tip
3. Xolerik-kúshli, biraq shalaǵay, qoziwǵa salıstırǵanda toqtaw protsessleri ázzi
4. Melanxolik-qoziw hám qoziwdińázzi protsessleri (ázzi tip).

Solay etip, nerv sistemasi tipi degende Pavlov nerv sistemasiniń qorshaǵan ortalıq hám tárbiya tásirinde az o`zgergen hám tuwma qásiyetlerin túsingen. Nerv sistemasiniń bul qásiyetleri nerv sistemasinińUlıwma tipiniń psixikalıq ko`rinisi esaplangan temperamenttiń fiziologiyalıq tiykarin quraydı.

Temperament tipleri hám olardıń psixologiyalıq sipatlaması. Temperament tipleriniń konkret ko`rinisleri hár qiyli. Insan temperamentı o`zgeshelikleri tek ǵana minez-qulıqta ko`rinip qalmastan, biliw is-háreketi dinamikası hám sezim tarawı o`zgesheligin belgileydi, insanniń háreket hám qálewlerinde, sonday-aq, intellektual is-háreketi, so`ylew o`zgesheligi h.t.b sáwlelenedi.

Házirgi waqıtta biz barlıq temperamentler tiplerine tolıq psixologiyalıq sipatlama beriw múmkinshiligine iyemiz. Dástúriy to`rt tipke psixologiyalıq sipatlama dúziw ushin ádette temperamenttiń tiykarǵı qásiyetleri paydalanıladı. Bul qásiyetlerdiń ko`pshiligi B.M.Teplov hám oniń shákirtleriniń miynetlerinde ashıp berilgen, soń watandarlıq ilimpazlar izertlewlerinde keyingi rawajlanıwin tapqan. Bul izertlewler barısında Teplov tárepinen usınılǵan atamalardıń ayırımları o`zgergen, sonday-aq jańa qásiyetler ashılǵan. Misali, Teplov tárepinen «emotsional qoziw» dep atalǵan temperament qásiyeti, psixologiyalıq ádebiyatta jiyi senzitivlik (sezimlilik), al sirtqi tásir payda etken erksiz háreketlerdiń reaktivligi-reaktivnosıt` dep ataladı. Temperamenttiń basqa da qásiyetleriniń atamaları o`zgergen. Sonıń menen birge temperament qásiyetlerine ekstraversiya-introversiyani kirite baslaǵan. Bul túsinikler adamniń is-háreketi hám reaktsiyası neden-(sol waqıtta (ekstraversiya) payda bolatuǵın sirtqi tásirlerden be yamasa keleshek hám o`tmish penen baylanisli (introsiya) oy, túsinik hám obrazlar menen baylanisli bolǵan ko`pshilik ǵárezli bolǵan) payda bolǵanlıǵın anıqlaydı.

Xolerik- bul nerv sistemasi toqtaw ústinen qoziwdiń basimliliǵın anıqlanatuǵın adam, nátiyjede ol tez, jiyi oylanbay háreket etedi, o`zin toqtata almay, irke almay qaladı, háreketlerinde shalt, shaqqan shıdamsızlıq ko`rsetip, kúygeleklik, biybaslıq, o`zin uslay almaw ko`rinedi. Onıń nerv sistemasiniń saldamli bolmawı onıń jedelligi hám jigerliliginiń o`zgeriwinde tsikllikti belgileydi, qanday-da is penen qızıǵıp ketip, ol jan-táni menen berilip isleydi, biraq oǵan kúshi uzaqqa jetpeydi, kúshi tawsılǵan waqıtta ol hámme nársesge qolı suwıp qaladı. Kúygeleklik jaǵday, jaman keypiyat, kúshniń páseyiwi hám uyańlıq payda boladı.

Sangvinik- kúshli, saldamli, shaqqan nerv sistemasına iye, shaqqan reaktsiya iyesi, onıń háreketleri oylanǵan, quwnaq, usınıń nátiyjesinde ol turmis qiyınshılıqlarına kúshli qarsılıq ko`rsete aladı. Onıń nerv sistemasiniń shaqqanlıǵı sezimlerdiń, qızıǵıwshılıqlardıń, ko`z-qaraslardıń o`zgeriwsheliǵine, jańa jaǵdaylarǵa ánsat beyimlesiwge sebepshi boladı. Bul jaqsi sáwbetles adam, jańa adamlar menen tez til tabisip ketedi, sonlıqtan da onıń tanislari ko`p, biraq ol qarim-qatnas hám súyiwshilikte

turaqliliq penen ayriqshalanbaydi. Ol bárha qoziwda, qizıǵarlı jumislar ko`p bolǵan jaǵdayda ǵana o`nimdarlı xızmetker, keri jaǵdayda ol zerigerli, uyań bolıp basqa nársege alań bolıp ketedi. Stressliq jaǵdaylarda «arislan reaktsiyası» payda boladı, yaǵniy o`zin oylap, jedel qorǵaydı, sharayattıń normallasiwi ushin ǵúresedi.

Flegmatik- kúshli, saldamli, biraq qos jaqpas nerv sistemasına iye, aqibetinde júdááste tásirlenedi, onsha ko`p so`ylemeydi, emotsiyalar áste-aqirin payda boladı (quwantiw hám kúldiriw qiyin), joqari miynet súygishlikke iye, kúshli hám uzaq dawam etiwshi shimirkendiriwshilerge jaqsi qarsiliq ete aladı, biraq kúilmegen, jańa jaǵdaylarda tez reaktsiya qaytariw uqibına iye emes. Barlıq úyrenenlerin bekkem yadta saqlap qaladı, arttırılǵan stereotip hám uqiqlarınan waz keshiw qolınan kelmeydi, jumisin, dosların, turmis tárizin hám ádetlerin o`zgertkendi jaqtırmaydı, jańa jaǵdaylarǵa qiyin hám áste ko`nligedi. Keypiyatı turaqlı hám bir tegis. Awır kewilsizlikler bolǵan jaǵdayda flegmatikler sirtqi ko`rinisinen tinish bolıp qaladı.

Melanxolik- nerv sisteması ázzi, hátteki kúshli bolmaǵan qozdiriwshılardı da joqari tásirshenlikke iye, al kúshli turshiktiriwshi «úzilis» «bo`get» «qoyan stressi» payda etiwı múmkin, sonlıqtan da stressliq jaǵdaylarda (imtixan, jaris, qawıp h.t.b) melanxioliktıń is-hárekiniń nátiyjeleri kúndelikli turmistadıńan pás bolıwı múmkin.

Joqari sezimtallıq tez sharshaw hám iskerliktiń páseywine alıp keledi (ko`birek dem alis talap etiledi). Áytewir sebepler de ko`z jas, kewil qalıwdı payda etedi. Keypiyatı júdá o`zgeriwsheń, biraq ádette melanxolik o`z sezimlerin ko`rsetpey, jasiriwǵa urinadı, o`z táshwishlerin hesh kimgе aytpaydı, ko`pshilik jaǵdayda qapa, túsın, o`zine isenimsiz, qaweterli, onda nevrotikalıq buzılıslar júz beriwı múmkin. Biraq nerv sistemasiniń joqari sezimtallıǵına iye bola otirip, melanxolikler jiyi jaqsi rawajlanǵan ko`rkem hám intellektuallıq uqiqlarǵa iye boladı.

Anaw yamasa minaw erese adam temperamenttiń qaysı tipine iye ekenligin aytiw qiyin. Nerv sistemasiniń tipi násilden o`tetuǵın bolsa da, absolyut o`zgermeytuǵın bolıp qalmaydı. Waqıttıń o`tiwi menen, sonday-aq sistemali shiniǵıwlar, tárbiya, turmisliq jaǵdaylar tásirinde nerv protsessleri ázzilewi yamasa kúsheyiwı, olardıń o`tiwi tezlesiwı yamasa páseyiwı múmkin. Misali, balalardıń arasında xolerik hám sangvinkiler ko`p (olar shoq, kewilli, tez hám jeńil tásirlenedi, jilaǵannan soń bir minuttan keyin basqa nársege alań bolıp, shaqalaq atıp kúledi, yaǵniy nerv protsessleriniń háreketsheńligi joqari). Jasi úlken adamlar arasında kerisinshe flegmatik hám melanxolikler basım.

Temperament- bul adamniń joqari nerv sistemasiniń sirtqi ko`rinishi, sonlıqtan da tárbiya, o`zin-o`zi tárbiyalaw nátiyjesinde bul sirtqi ko`rinish burmalaniwi, o`zgeriwı, haqıyqiy temperamenttiń «maskirovka»si júz beriwı múmkin. Sonlıqtan da temperamenttiń «taza» tipleri siyrek ushirasadı, anaw yamasa minaw tendentsiyanıń basım bolıwı insan minez-qulqında barlıq waqıtta da ko`rinedi.

1-tablitsa. Temperamentler tipleri hám ullı adamlar.

Gippokrat boyınsha temperament tipleri	Qisqasha minezleme	I.P.Pavlovboyınshanerv sistemasiqásiyetleri	Ulli insanlar
Flegmatik	Pasiv, júdámiynetkesh, ástemaslasıwshi, emotsiyalaráste ko`rinedi	Tinish, kúshli, saldamli, kemháreket	I.A. Krilov M.I. Kutuzov I. Nıyton

Sangvinik	Jedel, shaqqan, ańsat maslasadi	Tirishe, kúshli, saldamli, shaqqan	M.Yu. Lermontov Napoleon I V.A. Motsart
Xolerik	Jedel, shaqqan, aytqanindaturatuǵın, emotsiyalarınbasqaraalmaydı	Tezqozıwshi, kúshli, shalaǵay, shaqqan	PetrI A.S. Pushkin A.V. Suworov M. Robesp`er
Melanxolik	Passiv, tezsharshaydı, qiyınmaslasadı, júdásezimtal	Ázzi, shalaǵay, shaqqanyamasakemháreket	N.V. Gogol` P.I. Chaykovskiy

3. **Is-hárekette temperamenttiń roli.** Hár bir is-háreket insan psixikasi hám onıń dinamikalıq o`zgesheliklerine belgili bir talap qoyadı, barlıq is-háreket ushin jaramlı temperamenttiń o`zi joq. Obrazlı túrde súwretlew múmkin, xolerikalıq temperamenttegi adamlar jedel, táwekelshilikli (jawinger), sangvinikler-sho`lkemlestiriwshilik jumislari ushin (siyasatshilar), melanxolikler-ılım hám iskusstvoda, do`retiwshilik jumislari ushin (oyshillar), flegmatikler-joba menen isleytuǵın hám o`nimdarlı is-háreketler ushin (do`retiwshi) jaramlı. Bir neshe kásip hám jumislari ushin adamnıń belgili bir qásiyetleri qadaǵan etilgen, misali, ushiwshi-istrebitel` ushin jay basarlıq, qos jaqpaslıq, nerv sistemasinińázzılıǵı. Demek, flegmatik hám melanxolikler bunday jumislari ushin jaramsız.

4. Miynet hám Oqıwda temperamenttiń roli sonnan ibarat, onnan hár qiyli qolaysız jaǵday, emotsiogen faktor, pedagogikalıq tásir payda etetuǵın psixikalıq jaǵdaylardıń jumisina tásirine baylanisli. Temperamentten nerv-psixikalıq basım (misali, jumisqa baha beriw, jumisti qadaǵalawdı kútiw, jumislari pátin jedellestiriw, tártip-intizamlıq tásirler h.t.b) dárejesin belgilewshi hár qiyli faktorlardıń tásirine baylanisli.

5. Temperamenttiń is-háreket talaplarına maslasiwiniń to`rt joli bar.

6. *Birinshi* joli-kásiplik tańlaw, oniń wazıypalariniń biri-bul jumisqa zárúrli temperament qásiyetlerine iye bolmaǵan adamlardı jolatpaw. Bul jol tek ǵana jeke shaxsqa kúshli talap qoyatuǵın kásipke tańlawda ámelge asiriladi.

7. Temperamenttiń is-háreketke maslasiwiniń *ekinshi joli* adamǵa qoyılıp atirilǵan talaptıń, jumistiń jaǵdaydı hám usıllariniń individuallıǵınan ibarat.

8. *Úshinshi joli*-temperamenttiń is-háreketke unamli qatnasın qalıplestiriwi hám tiyisli sebepler arqalı temperamenttiń keri tásirin jeńiwden ibarat.

9. Temperamenttiń is-háreket talaplarına maslasiwdiń to`rtinshi, tiykarǵı hám eń keń tarqalǵan joli-onıń individual stilin qalıplestiriw. Jumistiń individual stili degenimizde hárekettiń sol adam ushin xarakterli hám is-hárekettiń nátiyjeli juwmaǵına erisiwdi támiyinleytuǵın jeke o`zgeshelikke iye usıllar sistemasi hám háreketler usılı túsiniledi.

10. Temperament minez-qulıq hám qarım-qatnas usıllarında iz qaldiradi, misali sangvinik derlik barlıq waqıtta sáwbette initsiator boladı, tanıs emes adamlar arasında o`zin erkin sezedi, jańa o`zgeshe jaǵday onı tek qozdiradi, al melanxolik bolsa kerisinshe qısınadı, jańa jaǵday, jańa adamlar arasında albirap qaladı. Flegmatikler de jańa adamlar menen qiyin til tabısadı, o`z sezimlerin az ko`rsetedi hám uzaq waqıtqa shekem kimdur onı menen tanısqaqshi ekenligin ańlamaydı. Ol muhabbat qatnasların doslıqtan baslawǵa beyim hám aqırı, biraq jildam metamorfozlarsız súyip qaladı, o`ytkeni onda sezimler ritmi páseygen, sezimler turaqlılıǵı onı bir adamdı jaqsı ko`riwshi etip qoyadı. Xolerik, sangviniklerde bolsa, kerisinshe, muhabbat jiyi jarılıw siyaqlı, bir qarastan payda boladı, biraq júdá turaqlı bolmaydı.

11. İnsan jumisiniń o`nimdarlıǵı onıń temperamentiniń o`zgesheligi menen tıǵız baylanisli. Eger jumista bir talap túrinen ekinshisine tez-tez o`tip turıw, sheshim qabıllawda operativlik talap etilse, sangviniktiń ayırıqsha shaqqanlıǵı qosımsha nátiyje beriwı múmkin. Flegmatik hám melanxolikler kerisinshe, xolerik hám sangviniklerge salıstırǵanda qatal reglamentatsiya hám bir qalıptegi jumista úlken o`nimdarlıq hám sharshawǵa qarsılıqqa iye.

12. Minez-qulıqlıq qatnasta temperamenttiń hár qiyli tipindegi adamlardıń reaktsiyası o`zgesheligin aldın ala ko`riw hám olarǵa adekvat diqqat qaratiw

múmkín hám shárt. Atap o`tiw kerek, temperament minez-qulıqtıń mazmunlıq emes, al tek ǵana dinamikalıq sıpatlamasın belgileydi. Bir temperament tiykarında hám «ulli» hám sotsiallıq sanda joq shaxs bolıwı múmkín.

13. I.P.Pavlov joqarı nerv is-háreketiniń jáne úsh «haqıyqiy insaniylik tippler»in atap o`tken, olar-oylawshılıq, ko`rkem, ortasha. Oylawshı tip wákılleri (shep yarımshariniń ekinshi signallıq sisteması basım) aqıllı, turmisliq qubılıslardıń tolıq analizine, konkret emes abstrakt oylawǵa beyim. Bul tiptegi adamlar ádette matematika, filosofiya menen qızıǵadı, olarǵa ilimiy jumıslar unaydı.

14. Ko`rkem tiptegi adamlarda (shep yarımshariniń birinshi signallıq sisteması basım) oylaw obrazlı, oǵan joqarı emotsionallıq, qiyaldıń ayqınlıǵı, haqıyqatlıqtı qabıllaw tirisheligi hám tikkeleyligi iz qaldiradı. Olardı birinshi gezekte iskusstvo, teatr, poeziya, muzika, jazıwshılıq hám ko`rkem o`neri qızıqtıradı. Olar qarım-qatnastıń keń sheńberine tirisadı. Al oylawshı tiptegi adamlardı, skeptikalıq túrde «qurǵaq» sıpatında bahalaydı. Ko`pshilik adamlar (80 protsentke shekem) «artin ortalıq»qa, ortasha tipke jatadı. Olardıń minezinde azǵana ratsional yamasa emotsional baslama bar hám bul kishkene balalıq dáwirindegi tárbiyaǵa, turmisliq jaǵdaylarǵa baylanisli. Bul 12-16-jaslarda ko`rine baslaydı, biraz o`spirimler waqtiniń ko`pshiligin ádebiyat, muzika, iskusstvoǵa baǵıshlasa, basqalar-shaxmat, fizika, matematikaǵa baǵıshlaydı.

15. Zamanago`y izertlewlerdiń tastiyıqlawınsha, oń hám shep yarım sharlar spetsifikalıq funktsiyalarǵa iye hám anaw yamasa minaw yarım shardıń basımılıǵı insan shaxsiniń individual o`zgesheligine anaǵurlım tásir ko`rsetedi.

16. **7. Temperamenttiń ekstraversiya-introversiya menen o`z-ara qatnasi.** Ayzek basqa avtorlardıń ko`plegen jumıslarına izertlewler hám analizler o`tkeriw nátiyjesinde jeke shaxs strukturasiniń fundamental parametrleri «nevrotizm» hám «**ekstraversiya-introversiya**» ekenligin ko`rsetken.

17. Belgili psixolog K.Yung adamlardı jeke shaxs skladi boyınsha ekstravert («sirtqa murajaat etken») hám introvertlerge («o`z ishine murajaat etken») dep bo`lgen. Ekstravertler sáwbetles, jedel, optimist, shaqqan, olarda JNH tipi kúshli, temperamenti boyınsha olar sangvinik yamasa xolerikler. Introvertler az so`yleytuǵın, basıq, hámmeden ajiralǵan, o`z háreketlerinde tek o`z túsinigine tiykarlanadı, sheshim qabıllawǵa shintlap qaraydı, o`z emotsiyaların

qadaǵalaydi. Introvertlerge flegmatik hám melanxolikler kiredi. Biraq o`mirde taza ekstravert yamasa introverler siyrek ushirasadi. Biziń hár birimizde bul ekiwiniń de ko`rinisleri bar, bul nerv sistemasiniń tuwma qásiyetlerinen, jas, tárbiya, turmisliq jaǵdaylarǵa baylanisli. Tań qalarlıǵı, ekstravertlerde oń yarimshari baslawshi esaplanadi, buni biraz sirtqi pishininen de ańlaw múmkin-olardıń shep ko`zi ko`birek rawajlanǵan, shep ko`zi ashıǵıraq hám mánilirek (adamniń nervi atanaq tárizinde júredi, yaǵniy oń yarimshardan deneniń shep tárepine hám shep yarimshardan-deneniń oń tárepine). Introvertlerde shep yarimshar baslawshi esaplanadi.

18. Ekstraversiya joqari nevrotizm menen birge xolerik temperamentiniń payda bolıwına sebepshi, «introversiya+nevrotizm» melanxolik temperamentin belgileydi, nevrotizmniń qarama-qarsisi-emotsional turaqlılıq, salmaqlılıq ekstraversiya menen birgelikte sangvinistikaliq minez sipatında ko`rinedi, al introversiya menen birge flegmatikaliq siyaqlı.

19. Tań qalarlıǵı, qarama-qarsi temperamenttegi adamlar bekkem hám kelisimli shańaraq quradi, misali, qozıwshi xolerik hám tinish flegmatik, sonday-aq qapa melanxolik hám kewilli sangvinik-olar bir-birin tolqtiradi, biri-birine kerek. Dosliq qatnasiqlarda ko`binese bir temperamenttegi adamlar til tabisadi (eki xolerikten tisqari olar, ekewiniń de shidamsızlıǵı sebepli tez-tez urisadi).

20. Sonday-aq, flegmatikler eń universal partner sipatında aniqlanǵan, o`ytkeni olardi qálegen, o`zinikinen basqa temperamentler (ko`pshilik avtorlardıń pikirinshe, eki flegmatik jubi júdá sátsiz shiqqan) qanaatlandiradi.

21. Ayzenk «ekstraversiya-introversiya» parametrleri tiykariniń fiziologiyaliq parametrlerin aniqlawǵa urınǵan, ol Pavlov gipotezasına tiykarlanıp, ekstravertlengen minez-qulıq qozıwdıń kúshli toqtaw potentsialiniń payda bolıwı menen belgilenedi, sol waqıtta introvertler bolsa minez-qulqi toqtaw potentsial ázziliginiń hám qozıw potentsiali kúshiniń nátiyjesi dep esaplaǵan. Ayzenk usiniń tiykarında ekstravert hám introvertlerge bo`linetuǵın eksperimental belgilerdi aniqlaǵan.

	Introvert	i k s t
--	------------------	----------------------------

		r a v e r t
Qabillaw rigidligi	Kúshli	ázzi
O`jetlik	Úlken	Kishkene
Umtiliwshiliq dárejesi	Biyik	Pás
Úyirseklik	Páseygen	Joqarilagan
Shártli baylanislardıń payda boliwi	Tez	Áste
Qabillawdaǵı konstantliq	Pás	Joqari

22. Atapo`tkenimizdey, faktorliqanalizdińbasqawákillerifaktorlardıńko`pshiliksanin-jekeshaxsbelgilerinaniqlaǵan.

23. Adamlardıńnormalpsixologiyaliqsipatlamasisiyaqlifaktorlarǵa (jekeshaxsbelgileri) birneshemisallarkeltiremiz. Afaktoriemotsionalbastankeshiriwlerdinamikasinińo`zgesheliginsúwretleydi. Bulfaktorboyinshajoqaribahaliadamlardiemotsionalko`rinislerdińbaylıǵihámayqinliǵı, minez-qulqinińtábiyǵiyliǵihámerkinligi, birgeislesiwgetayarturiwshiliq, átiraptaǵılargadiqqatlihámjaqsiqatnas, keńpeyllikhámkewilsheńlikayiriqshalaydi. Olar jámáátte jaqsi kelisedi, qatnaslar dúziwde jedel. Qarama-qarsi polyusta (faktor boyinsha pás baha) affektıń uyańlıǵı, tirishe emotsiyalardıń bolmawi siyaqli belgiler áhmiyetke iye. Bul adamlar suwiq, qatal, qarim-qatnasta formal. Olar adamlardan bo`leklenedi, kitap hám zatlar menen qatnasta bolǵandi táwir ko`redi, bir o`zi islegendi unatip, jámáátlik ilajlarǵa qosilmaydi. Iste dál, wazipasin aniq orinlaydi, biraq jeterlishe iykemshil emes. E faktori-dominantliq (o`jetlik, qaysarlıq)-konformnost` (pokornost`, ǵárezlilik). Faktor boyinsha joqari bahalar hákimshilik, o`z betinshelikke (erkinlik), ǵárezsizlikke umtiliwshiliq, sotsiallıq jaǵdaylar hám «abiroylılar»di mensinbewdi ko`rsetedi. Bul adamlar qoriqpay, energiyali hám jedel háreket etedi. O`z jeke nizamlari hám túsinikleri menen, agressiv túrde erkin huqıqlarin qorǵay otirip jasaydi hám átiraptaǵılardan da o`z betinshelik ko`rsetiwın talap etedi. Bul faktor boyinsha to`men baha aliwshi adam, aytqanǵa júretuǵın, komfortli, o`z ko`z-qarasında tura almaydi, kúshlirek adamniń

izine eredi, o`zine o`z uqibina isenbeydi, sonliqtan jiyi gárezli bolip qaladi, ayipti moynina aladi, barliq waziypalarğa bağınadi.

24. Meditsina tarawı qánigeleri hám islep atırğan shipakerler tárepinen temperamenttiń hár bir tipi ushin adamlardıń awqatlanıw tiykari islep shıǵılǵan. Biraq sonı da aytip o`tiw kerek, alınǵan izertlewler ilimiy-tastiyıqlanǵan emes, al ko`birek statistikaliq xarakterge iye. Hár bir adam o`zi tipin anıqlap alıp, bul maǵliwmatlardı hám o`ziniń gastronomiyaliq qálewlerin salıstrip ko`riwi múmkin.

25. Xolerik hám sangviniklerge paydali

❖ Spetsiyalarkoriandr, koritsa, ukrop, sel`derey, semechkalar (asqabaqhámayǵabaǵar), reveń, izyum, chernosliv, maslina, zamarriqlar.

❖ Miywelerqarajúzım, mazalialma, almurt, qárelı, anar, figi, ánjir, ananas, qawın.

❖ Palizlarko`knoqat, salat, bryussel` kapustasi, sparja, kabachki, qiyar, reńlikapusta, túrpi, jaskartofel`, shpinat, az-ǵanapomidor, gorox, másh, lobiya (chechevitsaemes).

❖ Dán o`nimleri aq hám sur nan, manna hám sulı botqasi, lapsha, makaronlar.

❖ Jarmalar arpa, gúrish.

❖ Maylarduzlanbaǵansarımay, olivkya, soyamaylari.

❖ Sút o`nimleri tvorog, sút.

❖ Go`sh qara mal, eshki, sho`je, tawıq, túye tawıq, ǵaz.

❖ Baliq sel`d`, teńiz, hawız hám dár`ya baliǵı.

Eger xolerik yamasa sangvinik deni saw bolsa, olarǵa piyaz, chesnok (júdá ko`p emes, may menen birge, jaqsisi vinegret, kotletler menen), ǵozalar (az muǵdarda), grecha (ko`p emes), qara nan (biraq biyiday nannan az), shoshqa go`shi (arasında), qatıq (keshqurin bir stakan), kolbasa (jiyi), limon (tek chayda), ashshi alma, kapusta (az muǵdarda), geshir (jaqsisi salatta), ǵarbız (hár kúni emes), bal (tek chayǵa).

Eger sangvinik yamasa xolerik awirip qalsa, ol qatal dietaǵa o`tedi.

Flegmatik hám melanxoliklerge paydali

❖ Spetsiyalar gvozдика, koritsa, imbir`, shafrań, tmin, lavr japıraǵı, qizil hám ásirese qara burish, gorchitsa, xren, ko`k chay, izyum, chernosliv, suxofrukti, reveń, ǵozalar (az muǵdarda), zamarriqlar, maslina (az muǵdarda), sel`derey, petrushka, piyaz, chesnok.

❖ Mazali zatlar bal.

❖ Miywleralmalar (antonovka, gol`den), almurt, anar, xurma, jemisler (ásiresejabayio`siwshi), erikler, shiye.

❖ Palizlاربryussel` hámreńlikapusta, kabachki, geshir, baklajan, jaskartofel`, rediska, shpinat, láblebi, jastúrpi, salǵam, gorox, chechevitsa.

❖ Dánler arpa, sulı.

❖ Dán o`nimleri manna botqasi, lapsha, makaron, tari, sulı pecheńesi (biraq sulı botqasi emes, ol flegmatiklerge qadaǵan), grecha (az muǵdarda), mákke, gúrish (az muǵdarda), sonday-aq máyek sari uwizi.

❖ Go`sh jas mal, mal bawiri, sho`je.

❖ Baliq sel`d` az duzli (suwda jibitilgen), teńiz baliǵı, ikra.

- ❖ May kúydirilgen, duzlanbağan, ayǵabaǵar, mákke (az muǵdarda).
- ❖ Sir qálegen, biraq taza tayarlanǵan emes
- ❖ Sút-qatıq o`nimleri (az muǵdarda) eshki súti, irimshik.

:

Xarakter

Adam xakteri haqqında sóz bolǵanda bizler turaqlı bir adamǵa tán bolǵan, basqalardan ajıralıp turatuǵın ózgeshelikleri haqqında aytamız. Eger de bizlerge bir adamnıń is – háreketi, adamlar menen múnásibetleri, ózin uslap tutıwı haqqında ayıp berse hám biz sol adam kimligi haqqında biliwimiz kerek bolsa, biz álbette, onı tez taba alamız. Sebebi, bul ayılǵan minezleme sol adamǵa tiyisli turaqlı xarakter belgisi bolıp esaplanadı.

XVII ásirde xarakterdiń ádep – ikramlılıq táreplerin Labryuger óz miynetlerinde sáwlelendirdi. Al, XIX ásirde baslap ilimpazlar minez – qulıqtıń psixologiyalıq ózgesheliklerin izertley basladı.

Adam xakterine kóp nárseler tásir etedi, onıń dúnyaǵa kózqarası, jetiskenlikleri, arızıw – ármanları, sotsiallıq jaǵdayı, dógerek – átiraptaǵılardıń tásirine de baylanıslı boladı. Xarakterleri birdey adamdı ushıratıw qıyın, biraq minez – qulıqları tipik birdey bolıwı múmkin. Mısalı: miynetkesh adamlar ushın, miynetke húrmet, óz – ara járdem kórsetiwge umtılwı, juwapkershilikleri birdey bolıwı múmkin. Xarakter dep adamnıń ortalıqqa bolǵan múnásibetinde payda bolatuǵın hám onıń minez – qulqında, is – háreketinde tásin qaldıratuǵın áhmiyetli úyrenshikli formalarda bekkemlengen, turaqlı psixikalıq ózgesheliginiń jıyındısına ayıladı.

Teofrast (b.e.sh. 372 – 287 – jj.) «xarakter» sózin birinshi ret óz miynetlerinde qollanıp, ol adamlardıń ádep – ikramlılıq sıpatlarına itibar qarattı.

IX – X ásirde jasaǵan Abu Nasır Ál – Farabiy (870 – 950 – jj.) «ádep – ikramlı, jaqsı minez – qulıqlı adam bolıw ushın ózinde on eki túrli qásiyetti birlestirgen bolıwı tiyis dep esapladı: jaqsı densawlıq, ótkir zeyin, kúshli este saqlaw, tez qararǵa keliw, sulıw sóylew, oqıw bilimge umtılwı, zıyanlı qumarlı oýnıardan awlaq bolıw, shınılıqtı hám ádeplilikti súyiw, ar – namıslı bolıw, dúnyaparaz bolmaw, adamgershilikli bolıw, jónsiz ójet bolmaw. Ál – Farabiy adamlarda tuwma morallıq sezimler bolmaytuǵınlıǵın onıń tárbiya arqalı júzege keletuǵılıǵın, adamnıń xakteri, minez – qulqı ol jasap atırǵan sociallıq ortalıqta qalıplesetuǵınlıǵın bayanladı».¹

XX ásirge kelip minez – qulıq haqqındaǵı túsiniklerdiń mazmunı ózgerdi násillik hám sociallıq baǵdarlarındaǵı kózqaraslar átirapında talqılawlar payda boldı.

Xarakter grekshe sóz bolıp «charakter», «basılǵan tamǵa» yaki «kórinis, belgi» degen mánini ańlaca da, lekin ol psixologiyada tar mánide qollanıladı. Sol sebepli insannıń barlıq

¹Ó.Alewov. Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qalıplesiwı hám rawajlanıwı. Nókis «Bilim» baspası 1993, 172 b.

individual ózgesheliklerin xarakter belgisine kirgiziwge bolmaydı, aqıldın ziyrekligi, tapqırlıq, este saqlawdın turaqlılıǵı, kóriwdiń ótkirliǵı, qabıl etiwdiń tańlanıwshılıǵı sıyaqlı individual psixologiyalıq ózgeshelikler buǵan anıq mısál bola aladı.

Xarakter adamnıń qanday da bir jaǵdaynan kelip shıǵıp ózin qanday tutıwın aldın – ala kóriw imkaniyatın beredi. Xarakter adamǵa tuwma berilmeydi, ol turmıs, xızmet procesinde qalıpleseı.

Xarakter dep adamnıń ortalıqqa bolǵan múnásibetinde payda bolatuǵın hám onıń minez – qulqında, is – háreketinde tásirin qaldıratuǵın áhmiyetli úyrenshikli formalarda bekkemlengen, turaqlı psixikalıq ózgesheliginiń jıyındısına aytıladı.

Xarakter belgileri:

Xarakter belgileri shaxstıń belgili bir is – háreketke iytermelewinde payda boladı. Ayırım waqıtları adamlar óz xarakterine nadırıs baha berip, jetiskenliklerge erise almawında ózlerin ayıpker dep sanaydı, biraq jetiskenliklerge erise almaw bul jaman qubılıs emes. Bunda táwekelshilikke qol urıwdıń da paydası bar. Jeńil-jelpi islerge qaraǵanda, qıyınshılıqlardı jeńip ótip hám hár qanday is-hárekette óz jetiskenliklerin joqarı qádirlep hám bahalawdı biliwge umtılıw da óz nátiyjesin beredi. Sonday-aq, adam xarakterin onıń;

- islegen isi, háreketlerin aldın-ala oylap islewi, aqıllıq penen is tutıwı.
- sózi, sóylew ózgesheliginde (áste, arqayın, asıqpay sóylewshi, emocional suwıq, kóp sóylewshi, tez sóylewshi;)
- Sırtqı bet-álpetine (mimikasına, júrisi, háreketine, ımlawına, sırtqı kórinisine) kiyim atributına qarap bilse boladı.

Xarakter dúzilisi ózgesheliklerine qaray aktivlik yamasa xarakter kúshi menen anıqlanadı. Usıǵan tiykarlanıp insanlar kúshli hám kúshsiz xarakter túrlerine ajratıladı. Xarakter dúzilisi ózgeshelikleri qatarına onıń turaqlılıǵı, ózgeriwshenlik dárejesi de jatadı. Bular iykemlesiw xızmetiniń zárúriy shártlerinen esaplanadı. Shaxs xarakter ózgeshelikleri hár túrli turmıs sharayatlarında, qarsılıqlar bolıwına qaramastan onıń is - háreketlerin basqaradı. Sol sebepli insan sırtqı jaǵdayǵa baylanıslı bolıp ǵana qalmastan, bálkim sırtqı jaǵdaydı onı tikkeley ózi jaratadı, sonday – aq onı maqsetke muwapıqlastıradı. Solay etip, xarakter insanda belgili dárejede hám barlıq waqıtta jetilisip, anaǵurlım bekkemlenip baradı.

2. Xarakterdın fiziologiyalıq negizleri. I.V. Pavlov táliymatına muwapıq, adamnıń úyrenshikli minez – qulqı bul adamnıń dógerek – átiraptağı sociallıq ortalıqta qayta – qayta tákirarlana beretuğın, qattı bekkemlenip qalğan juwaplardın sisteması bolıp esaplanadı. Terige elektr togı menen tásir etkenimizde qorğanıw menen baylanıslı háreket orayları kúshli qozğalısqı sebepli qorğanıw dominantası payda boladı. Haywanlardagı usı qubılıs penen shaxs xarakteriniń belgileriniń payda bolıwı menen uqsaslıq bar.

1. Olar haywanlar menen adamlardıń stereotip ózgesheligine iye ekenliginde;
2. Sharayatqa baylanıslı adamlarda hám haywanlarda bir qozğawshıǵa juwap, hár qıylı stereotip ózgeshelikleri reaksiyasınıń sisteması payda boladı;

3. Funkcional jaǵdaylar hár birinde turaqlı hám dawamlı ózgeshelik payda etedi.²

Funkcional jaǵdaylar payda bolıwınıń sırtqı tásirlerine tiykarınan, xarakter belgilerin rawajlandırıwdıń fiziologiyalıq sharayatlarınıń biri kóshiw mexanizmi tiykarında dinamikalıq stereotiplerdiń payda bolıwı esaplanadı. Xarakter belgileriniń dinamikalıq stereotiplerine baylanıslı nerv sistemasınıń shártli reflektor funkciyasınıń jaǵdayı shaxstıń sharayatına qaraǵanda túrli múnásibetke baylanıslı boladı. Mısalı, tájiriybege qaraǵanda tekseriwshiniń múnásibeti ózgeritse, onda nerv sistemasınıń qozǵalıwshańlıǵı, hárekecheńligi, toqtawı kúsheydi, demek nerv sistemasınıń funkcional jaǵdayı ózgeredi. Solay etip, xarakter belgileriniń tiykarǵı kóshiw mexanizmi insanlarda haywanlardan keskin parıqlanadı, sebebi onda ekinshi signal sisteması úlken áhmiyetke iye. Ekinshi signal sisteması I.Pavlovtıń atap kórsetkenindey, adamnıń minez – qulqın joqarı dárejede tártipke salıp turatuğın, sózlik qozdırıwshılardıń tásiiri astında qalıplesetuğının atap ótiw orınlı.

3. Xarakter dúzilisi hám ózgeshelikleri. Shaxstıń xarakteri, dúzilisi, túrli ózgesheliklerden, tosattan bolǵan háreketler jıyındısınan ibarat emes, bálkim óz – ara bir – biri menen baylanıslı bolǵan bir pútin sistemadan ibarat. Xarakter belgilerinen xabardar bolıw, tanıs emes adamlardı analiz etiw imkaniyatın beredi. Mısalı, shaxstıń hámelparazlıǵı belgili bolsa, onıń kewli qaralǵın júzinen biliw múmkin yamasa insannıń kemis tárepleri, juwas, kewilshek ekenligi de bilinip turadı.³ Adam xızmetiniń qanday tipik processleri ústem turıwına qarap xarakter ózgeshelikleri:

1. Intellektual ózgeshelikler

2. Ğoziev E. Umumiy psixologiya. – T.: «O`zbekiston faylasuflari milliy jamiyati». 2010, 302 - b.

3. Ğoziev E. Umumiypsixologiya. – T.: «O`zbekiston faylasuflarimilliy jamiyati», 2010, 303 - b.

2. Emocional ózgeshelikler

3. Erklik ózgeshelikler bolıp bólinedi.

Bularǵa:

- Intellektual ózgesheliklerge: kúshli xarakterdegi adamlar, maqsettiń anıqlıǵı birinshi orında turadı, qanday da nárseni jaǵdayǵa qarap is kóriw, aldın boljaw, sergeklik, batırлық, ustamlılıq, principiallıǵında payda boladı.

- Emocional ózgesheliklerge: tetiklik, mehribanlıq, sezgirlik sıyaqlı qásiyetlerdi óz ishine aladı.

- Erklik ózgesheliklerge: adam aktivligi, mártlik, erkinlik, shólkemlestiriwshilik, qatańlıq sıyaqlı pazıyetler kiredi.

Ádette, psixologiyalıq ózgesheliklerdiń óz – ara baylanıslı simptom – kompleksler delinedi. «Simptom» grekshe cumptoma – «belgi», «say túsiw», «kompleks» «latınsha» – «baylanıs, top, birikpe» degen mánilerdi ańlatadı. Mısalı, maqtanshaqlıq, menmenlik, urısqaqlıq, kek saqlawshılıq hám t.b. Jáne de basqa taypadaǵı shaxslar óziniń kewilshelikligi, kemtarlıǵı, til alǵıshlıǵı menen ajıralıp turadı.

Shaxs múnásibetlerin sáwlelendiriwshi xarakter belgilerin tórt túrli qatnastı anıqlaw arqalı bilse boladı.

1. adamnıń ózine bolǵan qatnasında;

2. jámaátke bolǵan qatnasında;

3. miynetke bolǵan qatnasında;

4. dógerek – átirapqa, waqıya hám qubılıslarǵa bolǵan qatnasında.

- Shaxstıń ózine múnásibetin sáwlelendiriwshi tárepleri izzet-húrmetinde, hámelparazlıq, tákabbırлық, kemtarlılıq, tilekleslik, menmenlik, kishiyeıllik, ashıq kewillilik, sıpayılıq hám t.b.

- Jámaátke yamasa bazı bir insanlarǵa múnásibetinde kóriwge boladı-jaqsılıq, mehribanlıq, talapshańlıq, múláyımlıq, ádeplilik, óz sózinen qaytpaytuǵın hám t.b.

- Miynetke bolǵan qatnasındaǵı ózgesheliklerine; miynet súygishlik, hújdanlılıq, juwapkershilik, juwapkersizlik, iniciativalı, epshillik, jalqawlıq, erinsheklik, tártiplilik.

- Dógerek – átirapqa qarap múnásibet bildiriwshi ózgesheliklerine biyparwalıq, tazalıq, iplashlıq, jankúyerlik, rehimlilik, tejemlilik, ısırapshılıq hám t.b. ⁴

Xarakter menen temperament ayırmashılıqları tómendegishe:

- Temperament adamǵa tuwma beriledi, al xarakter ómir dawamında qalıpleseı.

- Temperament adam organizmniń biologiyalıq ózgesheligi bolsa, al xarakter sociallıq pazıyet boladı, ol jasap atırǵan ortalıqta rawajlanadı hám bekkemlenip baradı.

4. Bul da sonda – 303 - b.

- Temperament adam psixikasiniń organikalıq ózgesheliginde anıqlanadı, al xarakter adam minez – qulqınıń reallıq qádiriyatlarında ádep – ikramlıǵınıń mazmunında kórinedi.

- Temperament xaqında jaqsı yamasa jaman dep aytıwǵa bolmaydı, al xarakter haqqında tolıq aytıw múmkin.

- Temperament – bul ózgeshelik bolsa, al xarakter belgi.

Adam xakteri bir neshe belgilerden turadı. Bular birlemshi hám ekilemshi belgiler bolıp bólinedi:

Birlemshi xarakter belgilerine individual rawajlanıw waqtında birinshi bolıp payda bolǵan, sonıń tiykarında basqa xarakter belgileri rawajlanadı. Birlemshi xarakter belgileri adam ómirinde az ózgeredi turaqlı bolıp sanaladı.

Ekilemshi belgiler keyin ala qanday da bilimlerge iye bolǵannan keyin kórine baslaydı. Ol ómir dawamında ózgerip turadı. Sonıń menen birge;

- Isker xarakter belgisi: jumıs babında qanday da bir iste miynetkesh, juwapkershilikli, puxta.

- Kommunikativlik belgisi: bul adamlar menen qatnasta bolıwına baylanıslı: til alǵısh, haq kewil, itibarlı.

- Motivaciyalıq belgisi: bul xarakter belgili aktivlik, baǵdarlanıwshılıq minez – qulqına baylanıslı boladı.

- Instrumental belgisi: bul xarakter belgisi anaw yamasa mınaw turmıs situasiyalarda zárúrlık, mútájlik yamasa qızıǵıwshılıqları.

- Normal xarakter belgisi: psixologiyalıq jaqtan salamat adamlar.

- Anomal belgisi: hár qıylı keselliklerden kelip shıqqan xarakter belgileri.

4. Xarakter akcentuasiyası tipleri. A.E.Lichko óspirimlerdiń akcentuasiyalıq lat. accentus – pát, xarakter tiplerin (1977 – j.) tómendegishe táriypleydi.⁴⁵

1. Gipretimli tip – bunda jańa hám hár qıylı, joqarı kewilxoshlılıq fonı menen ayırıqsha issheńlikke mútájligi menen xarakterlenedi.

Tárbiyadaǵı itibarsızlıq iskerlik jetispewshiligine, mútájlikke alıp keledi.

2. Tsikloidlı tipke kewil – káypiyattıń polyarlıq almasıwı xarakterli boladı. Bul almasıw óspirimlik dáwirine tán bolıp, lekin balalıqta baqlanbaydı (emocilogenlik miy dúzilisiniń jetilisiwi). Qız balalarda birinshi subdepressivlik penen júz beredi. «Kúshiniń qaytıwı» hám

5. Lichko A. E. Psixopatii i aktsentuatsii xarakteru u podrostkov. «Sankt P.». 2009.

qanday isti islewge qıyınshılıqtıń tuwılıwı, hesh nárese qızıqtırmawı, ishteydiń bolmawı menen kórinedi.

Manikallıq – depressivlik psixozdıń depressiyadan ayırmashılıǵı sonda, bunday jaǵdayda tús kóriwdiń buzılmawı, ózin – ózi eziwshiliktiń bolmawı, ashıwshaqlıq káypiyatınıń belgileri – «meni tınıshıma qoyın» sıyaqlı kóriniste boladı.

3. Labillik tip - kewil káypiyattaǵı ózgeriwshenliktiń shegi hár qıylı kishigirim belgilerden, kórinislerden – awır sóz, jaǵımsız kózqaras hám t.b. menen xarakterlenedi. Olardıń payda bolıwı kópshilik jaǵdayda kewil – káypiyattıń tez ózgeriwi menen payda bolıwı múmkin. Bunda házirgi waqıttaǵı yamasa aldaǵı waqıtta kewil káypiyat xosh kewillik, geyde kewilsizlik boyawı menen bezeliwi arqalı kózge taslanadı. Tsikloydtan ayırmashılıǵı kewil káypiyatı minut, saat bazıda bir pútın kún dawamında buzılıwı múmkin. Olar sırttan qaraǵanda ázzi, hálsiz, názik kórinedi.

4. Asteno – nevroikalıq tip – balalıq shaǵında olar júdá sharshaw, ashıwshaqlıq, shubalańqılıq, qıńırlıq penen ayırılıp turadı. Ásirese, psixoemocionallıq awırmanlıqtı unamlı qabıllamaydı. Sportta, shınıǵıwlarda jaqsı kórsetkishlerdi kórsetip úlgi boladı.

5. Senzitivlik tip – bulsezgir, seziwshenlik. Olar balalıǵında qorqaqlıǵı, (aralasıp kete bermeytuǵın) jasqanshaqlıǵı menen ajralıp turadı.

6. Psixastenikalıq tip - bárqulla ırımshıl, aqırǵı sheshimdi kesh qabıllawı menen xarakterlenedi. Ańsat sheshim qabıl ete almawshılıǵı menen kózge taslanadı.

7. Shizoidli tip – suwıqqanlıq, emocionallıq jáne empatiyanıń jetispewshiligi menen xarakterlenedi. Bul xarakterdiń belgileri átiraptaǵılar menen tuyıq jáne kem sóylesiw, distancianıń saqlanıwı erte jastan sezilip turadı. Onıń emociyası – «kóbirek» intellektuallı. Átiraptaǵılardıń emociyasın tómén qabıllaydı hám olarǵa basqasha kórinedi. Basqalar ushın ishki dúnyası qarańǵı, seziwleri menen emes, óziniń kózqarasları menen jasaydı.

8. Inertli – impulsli (epiletoıdlı) tip – hárekeczilik, awır qozǵalıwshılıq, erksiz hárekecheńligi menen xarakterlenedi. Inertlilik qaǵıydalarǵa, dástúrlerge sadıqlıq hám maqsetke umtılwshılıq tiykarında payda boladı. Bárqulla átiraptaǵılardı kewli tolmauwshılıǵı menen arız etip «mennnen basqalardıń barlıǵı qaǵıydaǵa boysınbaydı» degen pikirde boladı. Áste – aqırın waqtı-waqtı menen agressivlik qatnastı payda etedi.

9. Demonstrativli (isteroidli) tip – topalańshı minez – qulıq, burmalawshı hám ishki isenimsizlik penen xarakterlenedi. Topalańshı minez – qulıq nátiyjesiz ózin bahalaw átiraptaǵılardıń onı qalay qabıllawına ǵárezlilik menen tıǵız baylanıslı. Óz – ózine joqarı baha beriwi arqalı átiraptaǵılardı sırtqı kórinisi, kiyimi yamasa hámme nárseni biletuǵın jáne «tájiriybeli, kópti kórgen» adam rolinde dıqqatın tartıwǵa umtılwshılıq kúshli boladı.

10. Turaqsız tip – óziniń erk processleriniń hálisizligi menen («sindrom Oblomova») parıqlanadı. Jumıs babındaǵı hálisizlik kózge taslanadı. Olar basqa toparlarǵa ańsat baǵınadı hám olardıń quralına aylanadı.

11. Konform tip – joqarı konformlı xarakterge iye bolıp, minez-qulqın etalon toparlarına iykemleskish keledi. Házirgi social psixologiyada konformlıq xarakter belgisi emes, al social psixologiyalıq xarakteristika dep sanaw qabıl etilgen.

Biraq, A.E. Lichkonıń pikirinshe bul akcentuasiya qásiyetleri de bárqulla kóriniske iye bolıp, turaqlı xarakter belgisine aylanadı. Hárdayım kópshiliktiń dawısına boysınıwǵa tayar turadı. Jaqsı ortalıqta olar jaqsı adamlar hám jaqsı xızmetkerler. Olar ortalıqqa tez beyimlesedi, lekin jaman ortalıqta olardıń minez – qulqın, ádetin, qaǵıydaların tez meńgerip aladı.

1. İnsan xarakteri hám shaxstıń rawajlanıwı.

Insan xarakteriniń payda bolıwında qanday da bir waqıyalar jetekshilik etedi hám regulyator xızmetin atqaradı. Situasiyalar hár qıylı bolıwı múmkin, ruwxıy jaǵdaylarımızdıń payda bolıwı hár túrli ótiwi múmkinligi menen baylanıslı. Xarakterdiń tiykarları ásirese, jas óspirimlik dáwirlerde – aq tez pát penen rawajlanadı. Sebebi, usı dáwirde balanıń kózqarasları, qarım – qatnası jetekshilik etedi. Solay eken balada milliy xarakterdi qalıplestiriw sheshiwshi xarakterge iye. Ásirese, balanı miynetke tárbiyalaw turmista qıynshılıqlardı jeńiwde tıyanaqlı bolıwı, jámiyettiń rawajlanıwına óz ornın taba biliwinde, ónimli miynet islewinde xarakterdiń eń jaqsı táreplerin kórsete alıwı úlken áhmiyetke iye.

Búgingi kúnde milliy qózqaraslardı ózine sińdire alǵan, elimizdiń gúlleniwine úles qosatuǵın milliy ideal xarakterdi qalıplestiriw hám tárbiyalap shıǵarıw menen birge ata – babalarımızdan miyras bolıp kiyatırǵan qádiriyatlardan úlgi alıw hám ózinde milliylikti kórsete alǵan, óz eli ushın pıdayı bolǵan shaxslardıń kamal tabıwına tiykar jaratıldı.

Xarakter menen temperamenttiń ayırmashılıqları tómendegishe:

- Temperament adamǵa tuwma beriledi, al xarakter ómir dawamında qalıplesedi.
- Temperament adam organizminiń biologiyalıq ózgesheligi bolsa, al xarakter sotsiallıq pazıylet boladı, ol jasap atırǵan ortalıqta rawajlanadı hám bekkemlenip baradı.
- Temperament adam psixikasınıń organikalıq ózgesheliginde anıqlanadı, al xarakter adam minez – qulqınıń reallıq qádiriyatlarında ádep – ikramlılıǵınıń mazmunında kórinedi.
- Temperament haqqında jaqsı yamasa jaman dep aytıwǵa bolmaydı, al xarakter haqqında tolıq aytıw múmkin.

- Temperamentti táriyplegende ózgeshelik dep ayıtlsa, al xarakterdi bolsa, belgi degen termin menen qosıp aytamız.

Adam xakteri bir neshe toparlıq belgilerden turadı. Bular birlemshi hám ekilemshi belgiler bolıp bólinedi:

Birlemshi xakter belgilerine individual rawajlanıw waqtında birinshi bolıp payda bolǵan, sonıń tiykarında basqa xakter belgileri rawajlanadı. Mısalı, ekstrovert hám introvertlerdi tiykarınan, til alǵıshlıq yamasa úndemeslik belgileri menen qalıpleseı. Ayırım waqıtları birlemshi belgilerdi bazalıq dep ataydı. Birlemshi xakter belgileri adam ómirinde az ózgeredi turaqlı bolıp sanaladı.

Ekilemshi belgiler keyin ala qanday da bilimlerde iye bolǵannan keyin kórine baslaydı. Ol ómir dawamında ózgerip turadı. Sonıń menen birge:

- Isker xakter belgisi: jumıs babında qanday da bir iste miynetkesh, juwapkershilikli, puxta boladı.

- Kommunikativlik belgisi: bul adamlar menen qatnasta bolıwına baylanıslı til alǵısh, haq – kewil, itibarlı boladı.

- Motivaciyalıq belgisi: bul xakter belgili aktivlik, baǵdarlanıwshılıq minez – qulqına baylanıslı boladı.

- Instrumental belgisi: bul xakter belgisi anaw yamasa mınaw turmıs situasiyalarda zárúrlık, mútajlık yamasa qızıǵıwshılıqlarınan payda boladı.

- Normal xakter belgisi: psixologiyalıq salamat adamlarda boladı.

Anomal belgisi: hár qıylı keselliklerden kelip shıqqan xakter belgilerine aytıladı.

Tákirarlaw ushin sorawlar.

- Adam nerv sistemasiniń tiykarǵı qásiyetlerin hám tiplerin sipatlap berıńiz.
- Temperamenttiń ne ekenin túsindirıń.
- Adamlar temperamentiniń tiplerin sipatlap berıńiz.
- Balalardıń temperamentin tálim-tárbiya beriw jumisinde qalayınsha esapqa alıwǵa boladı.

- Xakter sóziniń mánisi qanday?
- Xakter belgilerine neler kiredi?
- Adam xakterin qalay biliwimizge boladı?
- Xakter akcentuasiyası degende neni túsinesiz?

QÁBİLET

Jobası:

1. Qábilet haqqında túsiniq.

2. Uqıplılıq hám qábilet.

3. Talant hám onıń payda bolıwı.

Dáslepki psixologiyalıq bilimlerdiń jıynaǵı áyemgi dáwirlerden XVII ásirge shekem adamzatqa tán bolǵan psixologiyalıq sıpatlamalarda qábilette «ilahiý kúsh» dep bilgen. Bul qábilet haqqında ózin aqlamaytuǵın pikirler de edi.

1. Qábilet haqqında túsiniq. XVIII – XIX ásirge kelip qábilette tuwma emes, al onıń rawajlanıwı bilim tárbiya, adamnıń ómiri dawamında arttırılatuǵın psixologiyalıq qásiyeti haqqındaǵı pikirler payda bola basladı. Sonday – aq, qaraqalpaq xalıq shayıwı Berdaqtnıń (1827 – 1900 – jj.) shıǵarmalarında da qábilette qalıplesiwinde jasap atırǵan ortalıq, tárbiya hám násillik qatnaslardıń belgili dárejede xızmeti bar ekenligine itibar bergen. XX ásirge kelip qábilet haqqındaǵı kózqaraslar óziniń bir – birinen ayırmashılıǵı xaqında ilimiy dáliyllengen atamalar menen baydı.

Psixologiya pánine «qábilet», uqıp, ziyreklik, talant, geniallıq sıyaqlı túsiniqler kirip keldi.

Qábilette tuwma yamasa ómir dawamında, xızmet procesinde qalıplesetuǵının ayıp ótiwden aldın uqıplılıq yamasa beyimlilik haqqında pikir júrgiziwimiz durıs boladı. Sebebi beyimlilik yamasa uqıplılıq bul qábilette tábiyiy deregi sıpatında eń tiykarǵı roldi atqaradı.

Uqıp degenimiz bul qábilette tábiyiy shárti sıpatında payda bolatuǵın, miy dúzilisińiń seziw aǵzalarınıń hám háreketlerdiń morfologiyalıq hám funkcionál ózgesheligine aytıladı.

Tuwma uqıplılıqqa názik iyis seziw, analizatorlardıń óz aldına joqarı sezgirliǵi kiredi.¹

Rus psixologı B.M.Teplov óz shákirtleri menen birgelikte ótkerilgen tájiriybelerinde nerv sistemasıńıń ayrıqsha sezgirli belgili qábilet nıshanı sıpatında payda bolıwın anıqlaǵan.

Ziyreklilik – bul qanday da bir iskerlikte tabıslı ámelge asırıwǵa bolǵan tábiyiy beyimlilik hám ziyreklilikte qanday da bir xızmet túrine uqıplı ekenligine aytıladı. Ziyreklik degenimiz bul qábilette degen emes, al ol xızmet túrin ańsat atqara alıwında hám tabısqa erisiwinde kórinedi.

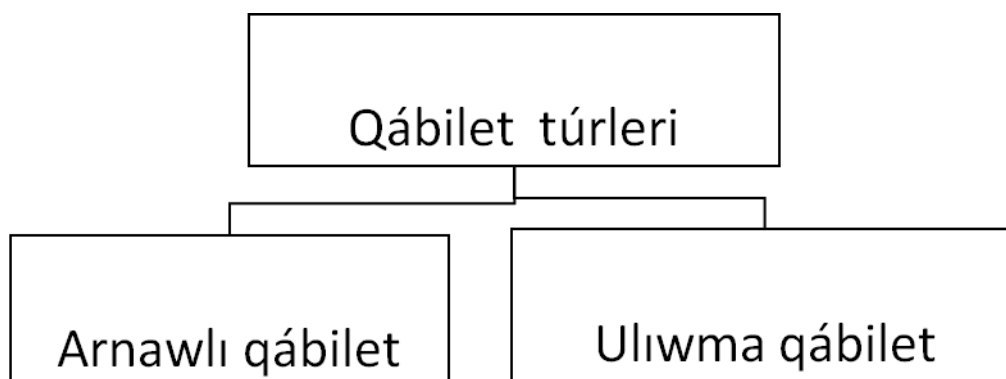
Qábilet hám uqıp belgili tábiyiy imkaniyatqa baylanıslı bolsa da, biraq olar tábiyat bergen inamı emes, al adamzat tariyxı rawajlanıwıńıń biybaha jemisi. Qábilette rawajlanıwı úzliksiz tálim sistemasına baylanıslı ekenligin ayıp ótiw orınlı. Arnawlı qızıǵıwlar insannıń iskerliginde qanday da bir umıtılıwdan ibarat shaxstıń pazıyleti, ishki túrtki, háreketlendiriwshi kúshine baylanıslı.

Qábilet insannıń individual psixologiyalıq ózgeshelikleri sıyaqlı tábiyat tárepinen tuwma, tayar halında berilmeydi, al ómir dawamında hám xızmet procesinde qalıplesip hám rawajlanıp

1. Góziev E. Umumiy psixologiya. T.: - 322 - b.

baradı. Qábiletler bilim, kónlikpe hám tájiriybelerde sáwlelenbeydi, al olardı iyelew dinamikasında payda boladı.

Adamnıń belgili bir miynet procesin tabıslı iyelewi hám onıń dóretiwshilik túrde júzege asırıwdıń shártleri esaplangan ayırmashılıqların qábiletlik dep ataymız. Adamlardıń qábiletleri tiykarınan, eki túrge: arnawlı hám ulıwma qábiletler bolıp bólinedi.

Hámme adamlarǵa tán bolmaǵan arnawlı qábiletler anaǵurlım quramalı bolıp, olarǵa muzıka, sport, súwrechilik, kóz benen shamalawları hám t.b. kiredi.

Adam xızmeti tiykarǵı túrlerinde anıq bolatuǵın qábiletliklerdi ulıwma qábiletliklik dep ataymız. Ol oyın, oqıw, miynet bir – biri menen bolǵan qatnaslarda payda boladı.

Intellectual qábiletler bolǵan: zıyreklik, tapqırılıq, dıqqattıń bóliniwi, este tez saqlap qalıw hám t.b. ulıwmalıq qábiletin tiykarın quraydı. Ayırım ádebiyatlarda uqıp hám qábilet túsinipleri bir mánide qollanıladı, biraq bul bir túsiniq emes, al biri ekinshisine imkan jaratatuǵın ózgeshelik esaplanadı.

2.Uqıplılıq hám qábilet. Motivlerdin túrlerinen biri uqıplılıq bolıp tabıladı.

Motivlerdin túrlerinen biri uqıplılıq bolıp tabıladı. Jarqın formadaǵı uqıplılıqlar xızmetke umtılganlıq penen ózin kórsetedi. Adam anaw yamasa mınaw iskerlikti kóbirek jaqtırsa, anaw yamasa mınaw iskerlikti tańlasa, sol iskerlik penen bánt bolıwın ishinen qálese, biz ol adamdı uqıplı dep ataymız. Demek, uqıplar iskerligin úyreniw, onı ózlestiriwge umtılıw bolıp, dáslep ańlanılmaǵan motiv esaplanadı hám álbette, sol iskerlikke háwes, shın kewilden erisiw, ózlestiriwge jetkizedi, adamǵa kóterińki káypiyat baǵıshlaydı. Sonlıqtan, ol islep atırǵan is – háreketinen sharshamaydı, zerikpeydi.

Uqıplılıqtıń tikkeley psixologiyalıq juwmaǵı joq, al uqıplılıqtıń anıq diagnozı miy xızmetiniń ózine tán integral ózgeshelikleri arqalı yaǵnıy EEG metodları menen ámelge asırıw múmkin. Uqıplılıqtı balada 10 – 11 jas waqtında anıqlaw múmkin. Biraq, ámelde EEG usılında

kóbirek qábiletler diagnoz etiledi. Bunıń sebebi balada qanday da bir qábilet bar yamasa joq ekenligin sol tarawda iskerliktiń tez yamasa ańsat nátiyjeli atqarılıwı menen anıqlanadı.

Psixologiyalıq testler tiykarınan alǵanda adam ómirinde atqaratuǵın xızmet túrleriniń ulıwmalastırılǵan modeli esaplanadı.

Uqıplılıq balanıń ishki imkaniyatına baylanıslı bolıp, motiv - háreket, zárúrlikti seziw esabınan kelip shıǵadı. S.A. Rubenshteyin birinshi márte 1941 – jılı uqıplılıq haqqında ilimiy kózqaraslardı izertledi. Uqıplılıqtıń rawajlanıwı ortalıqqa baylanıslı boladı, eger adam qızıqsqa hámme nárseni úyrene aladı. Sonıń menen birge qızıǵıwdı oyatıwǵa boladı, al uqıplılıqtı oyatıp bolmaydı. Uqıplı adam sózsiz qábiletli boladı degen emes, tek ǵana 10 – 15% bolıwı múmkin.

Qábiletlerdiń rawajlanıwı barlıq adamlarda birdey bolmaǵanı tábiyiy shárt – sharayatlarına baylanıslı bolıp, ol adamzat tariyxınıń jemisi hám jetiskenlikleri bolıp tabıladı. Adam ózinde belgili xızmetke qábileti bar yamasa joqlıǵın bildiretuǵın usıl metodika esaplanadı. Tálim metodikası qay jerde hálisiz bolsa, sol jerde qábiletinń tuwma ekenligi haqqında gápler payda boladı. Óz – ózinen belgili metodika hámme waqıt bekkemlesip baradı, bul bolsa «tuwma qábiletler» aynalasınıń tarayıp barıwına alıp keledi.

Qábiletler hám talantlardı rawajlandırıw máselesi úlken jámiyetlik hám mámleketlik áhmiyetke iye bolǵan másele esaplanadı.

Insan qábiletin rawajlandırıwdıń baslı usılları turaqlı, arnawlı qızıǵıwshılıqlardan ibarat.

Arnawlı qızıǵıwshılıqlar – bul adam iskerliginiń qanday da bir tarawınıń mazmunına bolǵan qızıǵıwshılıqları bolıp, olar sol türdegi xızmet penen kásip tuwralı shuǵıllanǵan uqıplılıǵına baylanıslı ámelge asadı. Biliwge baylanıslı qızıǵıwshılıq bul xızmet usılları hám metodikasın ámeliy türde iyelep alıwın qollap – quwatlaydı. Adamnıń qábileti qaysı taraw ushın zárúr qábilet bolsa, kóbirek sol tarawda islew nátiyjesinde hám sol iske úyreniw procesinde rawajlanıp baradı.

Qábiletinń quramı:

- aktivlik;
- ózin – ózi sanalı basqarıwdan ibarat bolıp tabıladı.

Ómirdiń ózi tiykarınan, sanalı, psixologiyalıq aktivlikten ibarat. Barlıq is – háreketlerimizdiń tiykarında anlanılǵan, bazıda anlanılmaǵan motivler jatadı. Demek, qábiletli adam bilimli, qolınan hár túrli is keliwi, hár qıylı aqlıy hám ámeliy xızmetti shaqqanlıq penen úyrene alıwında kórinedi.

Sonlıqtan, hár qanday qábilet, ol qanshelli qıyın bolmasın álbette, sociallıq ortalıq qádiriyatları menen bahalanadı. Áne sol ortalıq qádirlengen qábiletler jámiyette kóbirek rawajlanǵanın baqlaymız.

Qábiletlerdi tómendegi túrlerge ajıratıwǵa boladı:

1. Ilimiy qábiletlerge:

- Tábiyyi pánler
- Anıq pánler
- Gumanitar pánler

2. Ámeliy qábiletlerge:

1. Kórkem – óner tarawında
2. Sport tarawında
3. Ámeliy, súwret salıwshılıq
4. Qarım – qatnas, sóylew tarawında
5. Ruwxıy turmıstağı qábiletlerge bólinedi.

Psixologıyanıń metodologiyalıq tiykarınıń kórsetiwinshe qábiletler imkaniyatlar sistemasınan payda bolǵan bolıp, ol yamasa bul xızmettegi zárúriy sheberlik dárejesinde kórinedi shaxstıń belgili sıpatları jıyındısı belgilengen waqıt aralıǵında iyelegen xızmeti talaplarǵa juwap berse, onda usı xızmetke qábileti bar bolǵanı.

- shaxs sonday jaǵdaylarda xızmet talabına juwap bere almasa psixologiyalıq sıpatlar, yaǵnıy qábiletler hásiz bolǵanı.

Lekin, bunday ózgesheliktegi shaxs kónlikpe hám tájiriybelerdi iyeley almaydı degendi bildirmeydi, biraq olardı iyelew waqtı sozılıp ketedi.

Solay etip, qábilet individual – psixologiyalıq ózgeshelikler bolıwı menen birge:

1. Olardı insanlar arasındagı basqa ózgesheliklerge, xarakter pazıyletlerine, sezimlerine qarama – qarsı qoyıw múmkin emes;

2. Qábiletti usı ózgeshelikleri menen bir qatarǵa qoyıw, olardıń kemshiligin kórsetedi.

Rus psixologı A.G. Kovalyov «qábilet degende qanday da ózgesheliktiń ózin emes, bálkim insan shaxsınıń iskerlik talaplarına juwap beretuǵın hám sol iskerlikte joqarı kórsetkishlerge erisiwin támiyinley alatuǵın ózgeshelikler ansambli yaki sintezin túsiniw kerek» – degen edi.

Aytılǵan sıpatlardıń bazı bir jıyındısı is – háreket talaplarına juwap bere alsa yamasa olardıń tásirinde payda bolsa, onda shaxstıń usı individual ózgesheliklerin qábilet dep esaplawǵa boladı. Ózbek psixologı M.G. Davlechin texnikalıq qábilet ústinde ilimiy jumıslar alıp bardı. Ol shaxstıń texnikalıq xızmetine professional jaramlılıq dárejesin hám jetiskenlik dárejesinde islese alıw qábiletin anıqladı. Onıń analizlewı boyınsha professional texnikalıq qábilet iyesi bolıw ushın onda:

- ámeliy tárepten aqıl
- texnikalıq máselelerdi analiz etiw qábiletiniń ústinligi

- zatlardı montaj etiwdi biliw, bóleklerdi biriktire alıwı shárt ekenligin atap ótedi.²

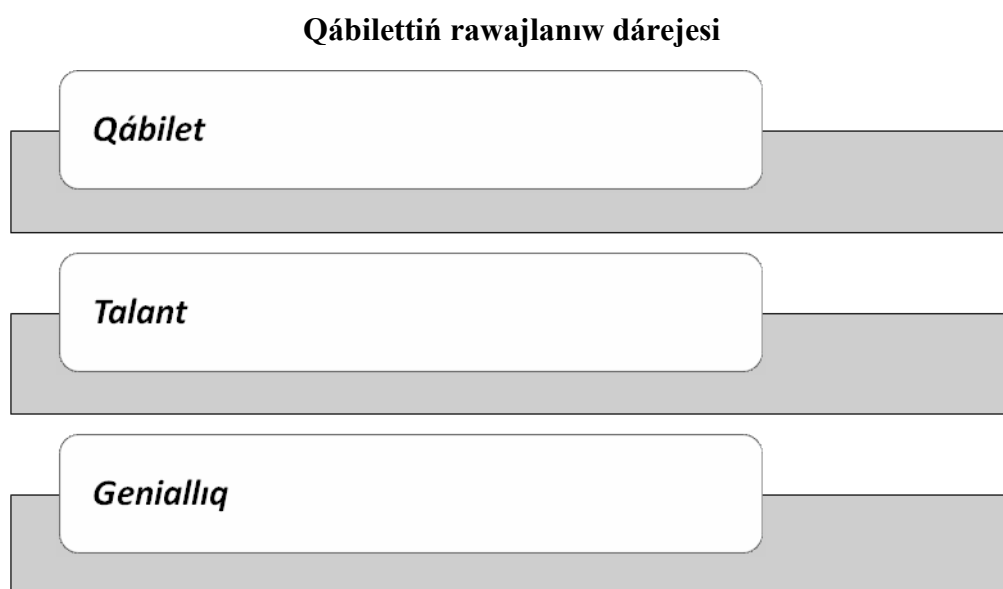
Kásipti tańlap atırǵan shaxs motivler mashqalası menen birge óz xızmetlerin hám qábiletin basqara biliw, óz ústinde islew, bilim hám kónlikpelerin arttırıp óz tájiriybesine iye bolıwı kerek. Psixologiya iliminde qábilet sózi menen birge talant sózi de qollanıladı.

3. Talant hám onıń payda bolıwı. Talant – qábilet rawajlanıwınıń joqarǵı basqıshı.

Talant (grek. «talanton» – «qımbat baha, taptırmaıtuǵın, tábiyiy qásiyet, biybaha») násillik, degen mánini ańlatadı.

Talant – belgili bir xızmettiń tabıslı hám dóretiwshilik penen orınlanıwın támiyinleytuǵın qábilettiń joqarı rawajlanǵan dárejesine aytıladı.

Talant hár qıylı tarawlarda hár qıylı waqıtta kóriniwi múmkin. Jámiyette talantlı shaxslarǵa mıtájlik sezilse, olardıń kamal tabıwına kerekli subektiv hám obektiv shárt – sharayatlar jaratılса, bunday jaǵdayda jetiliskeń adamlardıń qáliplesiwine múmkinshilik tuwıladı. Muzıka, súwret, matematika, lingvistika, texnika tarawlarında uqıplılıq erte balalıq dáwirinde bolatuǵınlıǵı aytılǵan, al ádebiy tarawlarda 24 – 30 jasta, al 35 – 40 jasta ilimiy hám shólkemlestiriwshilik tarawlarında talanttıń maksimal nátiyjeli kórsetkishin kóriwimizge boladı.

Qábilet rawajlanıwınıń joqarǵı basqıshı talant dep ataladı. Talant – bul qıyın miynet iskerliginiń nátiyjeli, ǵárezsiz hám original tárizde atqarıw imkaniyatın beretuǵın qábiletler

2. Bul da sonda. 328 - b.

jıyındısı. Qábiletler sıyaqlı talant hám tek dóretiwshilikte joqarı sheberlikke hám anaǵurlım jetiskenliklerge erisiw imkaniyatınan ibarat.

Talant – uqıplılıqta – fiziologiyalıq ortalıqqa baylanıslı boladı. Talant – qábiletler jıyındısı, ol óziniń rawajlanganlıǵı, ózlestire alıw tezligi, ziyrekligi, sergekligi menen ajralıp turadı.

Talant birinshi náwbette óz baǵdarına iye boladı. Baǵdarlardıń túrlerin sanap ótiw qıyın, sebebi hár bir talant iyesiniń ózine tán talant baǵdarı bar, ol qaytalanbaydı. İnsan psixikasınıń basqa kórinislerin klasslarǵa bólgendey, talanttıń hám ulıwma kórinislerin tómendegi toparlarǵa yaki túrlerge birlestiremiz.

- Aqlıy (intelektual) tarawı;
- Kórkem – óner tarawı;
- Qarım – qatnastı basqarıw tarawı;
- Ámeliy yamasa sport tarawı.

Hár bir taraw óziniń keńligi menen ajralıp turadı hám onıń hár bir túriniń ishinde jáne kishirek baǵdarlar boladı. Bunnan da tısqarı basqasha tiykarǵa iye bolǵan klassifikaciyalaw usınıs etilgen. Demek, talantta bir qıylı kórinis joq. Talant júdá kóp hám hár qıylı kóriniste tákirarlanbas boladı.

A.M. Matyushkinniń pikirinshe dóretiwshilik talanttıń rawajlanıwında shaxstıń eń áhmiyetli integral qásiyetleri tómendegilerde kórinedi:

- Bilim motivleriniń basqa motivlerden ústinligi;
- Waqıya hám hádiyselerge sezgirliǵı, názik talǵam menen uqsas waqıyalardıń parqın hár qıylı zatlarda uqsaslıqtı kóre alıw, bayqaw, izertlew, úyreniw, mashqalanı qoya biliw, dóretiwshilik penen jaqınlasa biliw;
- Original juwmaqlar, belgili bir pikirge keliw, tákirarlanbas, ózine tán sheshim qabıl etiw hám jeke kózqaraslarǵa iye bolıw;
- Waqıya hám hádiyselerdiń aqıbetin, keleshegin tez hám anıq kóz aldına keltire alıw menen birge, tereń analizlew arqalı process hám waqıyalardıń nátiyjesin qadaǵalay alıw hám tiykarǵı sheshim qabıl etiw;
- Hár bir waqıya hám hádiyseler haqqında jarqın idealǵa jaqın etalon kóriniske iye bolıw, kózqarasları arqalı ádep – ikramlıq, ilimiy, intelektual, milliy, ádebiy bahalar, usınıslar bere alıw.

Dóretiwshilik talant ushın zárúr bolǵan bul shaxstıń integral ózgeshelikleri adamdı ruwxıy hám aqlıy jaqtan uzaqtı kóre biletuǵın, dúnyaqarası keń, sabır – taqatlı, keshirimli insan bolıw ushın imkaniyat jaratadı.

Sonıń menen birge dóretiwshi talant adamnıń óziniń uqıplılıqlarında, qábiletlerinde kórinbese ortalıqtıń ózi adamdı dóretiwshilik jetiskenliklerine alıp kelmeydi. Dóretiwshi talanttıń

mazmunı sonǵa, joqarı dárejedegi dóretiwshilik ushın álbette, rawajlangan, kóp qırılı qábiletler tiykarında qalıplesip barıwı kerek boladı. Talanttı rawajlandırıwdıń didaktikalıq jolları: aktivlestirilgen, qánigelestirilgen, mazmunı bayıtılǵan, dóretiwshilikke baǵdarlangan bilimler beriw arqalı qalıplestiriwge boladı.

Qábiletin rawajlanıwında miynetin ornın ayırıqsha bahalap A.G. Kovalyov Edisonnıń pikirine tiykarlana otırıp «bunda tek 1% geniy bolsa, 99% ter tógiw bolǵan» hámme ullı insanlar tek miynet súygishligi nátiyjesinde ǵana eriskenligin, miynetin rolinin áhmiyetli ekenligin joqarı bahalaydı.

Geniy – dep belgili tarawda tariyxıy burılıs jasaǵan, adamzattın rawajlanıwında jańalıq ashqan, ulıwma xalıqtın mápi ushın xızmet etip hám jámiyetin rawajlanıw nızamlılıqların jaratqan insanlarǵa ayıladı.

Geniyallıqtın payda bolıwının dáslepki shártlerin N.V. Goncharenko 4 faktorǵa bóledi:

1. Tuwma uqıplılıq;
2. Óziniń kúshi, ǵayratlılıǵı menen bolatuǵın;
3. Jaqın qorshaǵan ortalıq;
4. Pútkil jámiyetlik situasiyalar tásirinde boladı.

Geniyallıq bul barlıq waqıtta talant hám miynet nátiyjesinin jemisi esaplanadı.

Tákirarlaw ushın sorawlar.

1. Qábilet degenimiz ne?
2. Qábiletin dúzilisi qanday?
3. Qábilet hám talantın tábiyiy shártleri nelerden ibarat?
4. Qábiletin rawajlandırıwdıń didaktikalıq jolları qanday?